

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYLLAND Historisk Billedbog
Tiden indtil 1864. Billedsider: Jørgen Paulsen
Tekstsider: Poul Kürstein. Udgivet af Historisk
Samfund for Sønderjylland 1964

Udgivet med støtte af Carlsbergs Mindelegat for
Brygger J. C. Jacobsen

Bogen er sat med Linotype Times

Papiret er træfrit krid. kunsttryk fra Feldmühle

Klichéer: F. Hendriksens Eftf. Reproduktionsatelier

Bogbind: Oscar Møllers Bogbinderi, Haderslev

Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen sig

Sat og trykt i Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder

FORORD

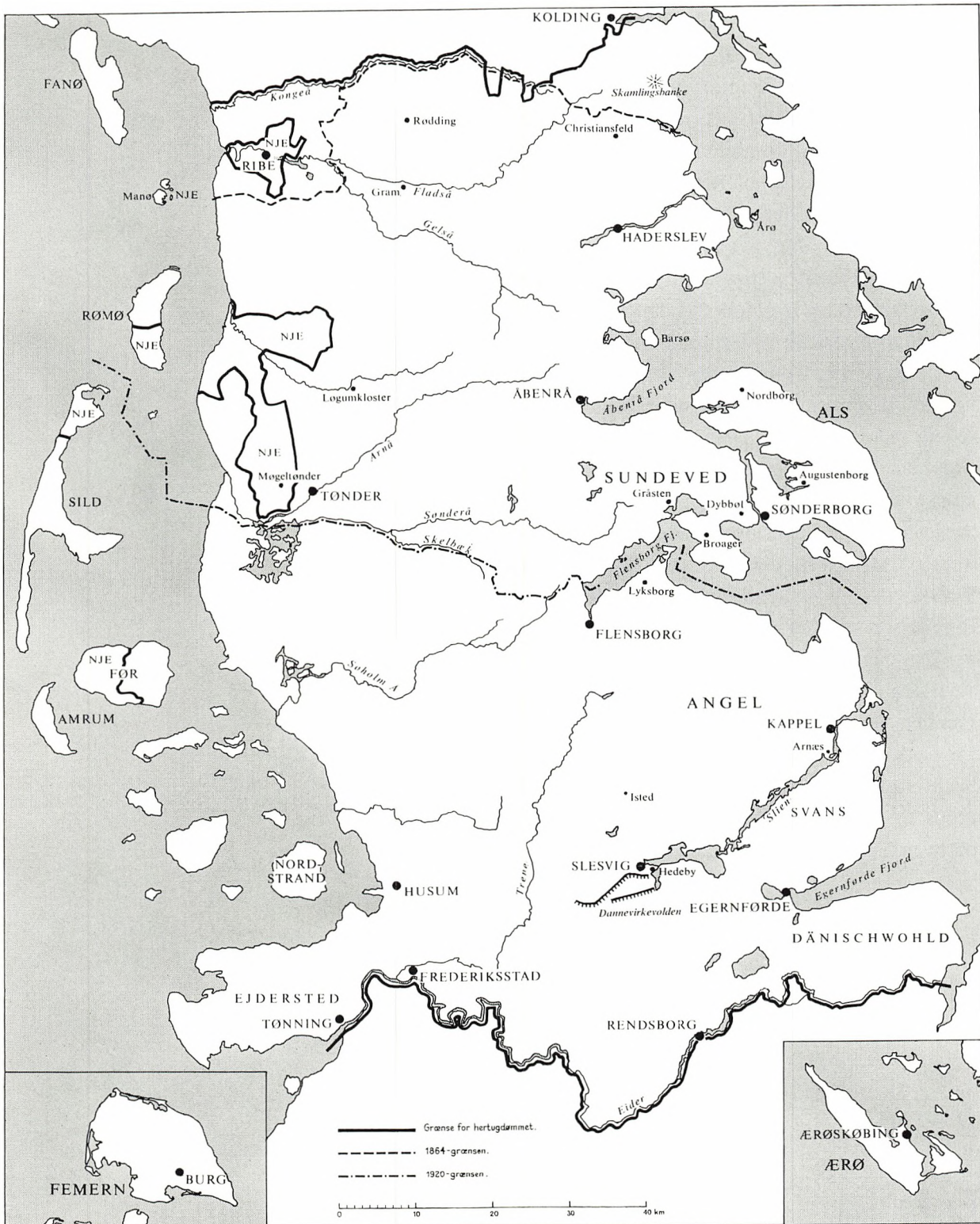
Gennem de senere år har der i Sønderjylland været en voksende historisk interesse; de mange nyudgivne bøger har fundet velvillig modtagelse, der har været stor tilgang af medlemmer til de historiske foreninger og stigende tilslutning til aftenhøjskoler og foredragsrækker med historiske emner. Denne udvikling må virke forpligtende for de historiske organisationer, og for at imødekomme denne trang på en for vor tids mennesker tiltalende måde har Historisk Samfund for Sønderjylland i nogle år arbejdet med tanken om at udgive en sønderjysk historisk billedbog, som både kunne spredes i de tusinde hjem og blive en hjælpebog for undervisningen i skolerne – folkeskolen, ungdomsskolen og højskolen. Fremstillingen af et billedværk er imidlertid bekostelig, og foreningen kunne ikke magte en sådan opgave uden betydelig økonomisk hjælp. Vi søgte derfor i 1961 om støtte fra »Carlsbergs Mindelegat for Brygger J. C. Jacobsen« og havde den glæde at modtage et tilskud på 50.000 kr. For denne storslåede gave beder vi mindelegatets bestyrelse modtage vor ærbødige og dybtføjte tak. Det er os kært ved denne lejlighed at kunne minde om brygger J. C. Jacobsens medleven i danskhedens kamp i fremmedherredømmets tid. I det skjulte gav han store summer til sønderjyske formål; det var således ham, der bekostede udbredelsen i Sønderjylland af A. D. Jørgensens Fyrretyve Fortællinger.

Sønderjyllands historie er andet og mere end beretninger om krig og nationalpolitisk ufred. Til det sande billede hører også samspillet og den gensidige påvirkning mellem grænselandets beslægtede kulturer, den dansk-nordiske, den frisiske og den tyske. At skildre dette i billeder og ord inden for en begrænset ramme er ingen let opgave. Vi er derfor taknemmelige for, at museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, selv sønderjyde og en af vore bedste kendere af det historiske billedmateriale, påtog sig billedredaktionen, og at bibliotekar Poul Kürstein, Slesvig, overtog den ikke mindre vanskelige opgave at skrive tekstsiderne, der skulle forklare og placere billederne i en større sammenhæng på en sådan måde, at bogen blev mere end blot en billedbog – at den blev en Sønderjyllands Historie fortalt på en ny måde i vor tids eget sprog. For at bogen også kunne få et tiltalende ydre udstyr, har vi henvendt os til tegne-

ren og grafikeren Erik Ellegaard Frederiksen og draget nytte af hans store viden og kunnen. Nationalmuseets dygtige fotografer Niels Elswing og Lennart Larsen har sammen med Jørgen Paulsen gennemrejst landsdelen for at finde frem til mange nye motiver og optagelser. For denne hjælp ved løsningen af den største opgave, Historisk Samfund for Sønderjylland hidtil har påtaget sig, takker vi på det hjerteligste. Denne tak gælder også Th. Laursens Bogtrykkeri, med hvem vi som sædvanligt har haft det bedste samarbejde.

Den foreliggende bog standser ved 1864. Skulle det imidlertid blive økonomisk muligt, er det hensigten, at der i løbet af nogle år – måske 1970, i 50-året for genforeningen – udsendes en billedbog, der skal vise udviklingen i fremmedherredømmets tid og i det halve århundrede efter den nye grænsedragning.

PETER KR. IVERSEN

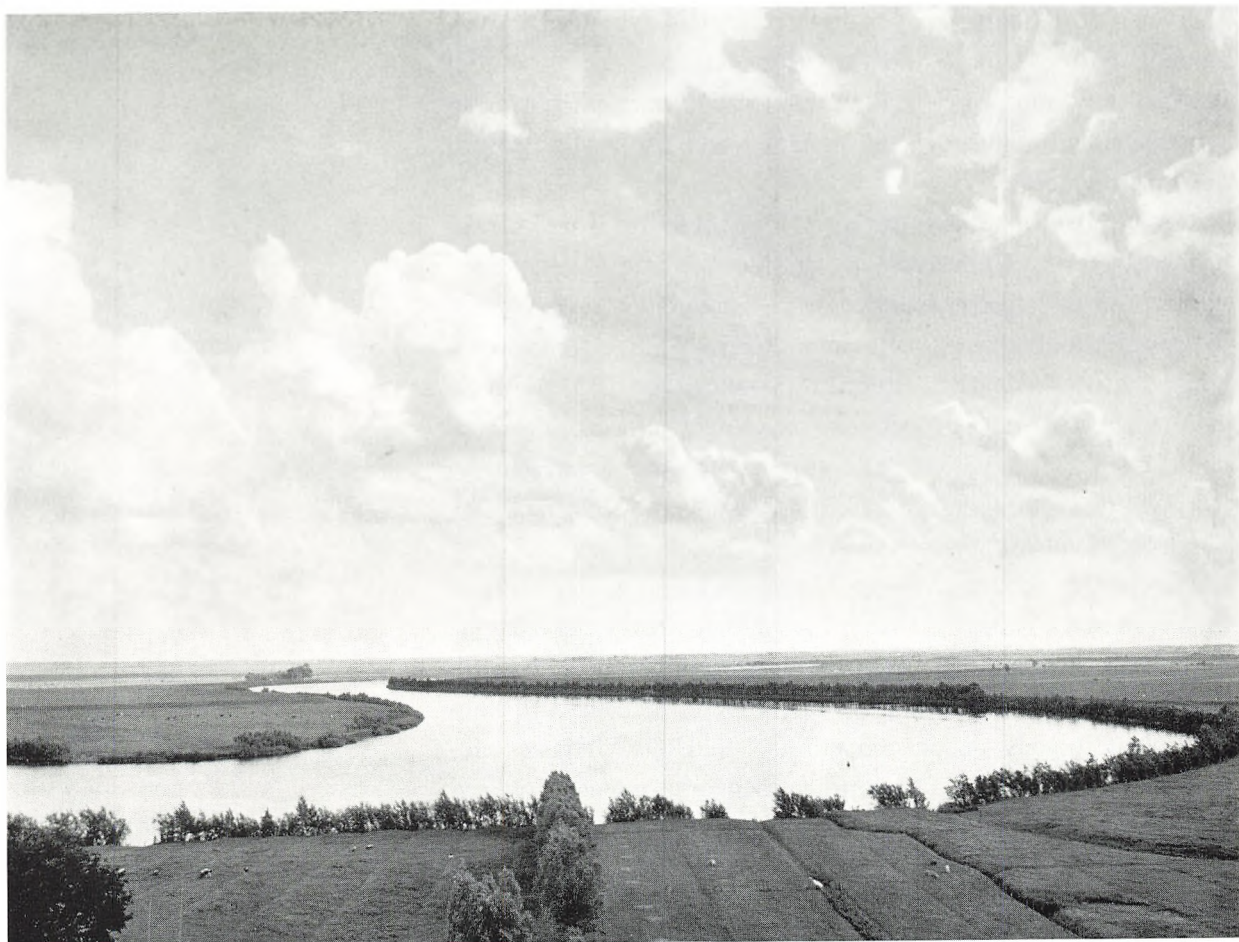
I Holsten er Ejderen en å. Ved Rendsborg vokser den. Ved Sønder Stabel er den en flod, men ved Frederiksstad er den en havarm; den er havets port: Egi-dora, »Ægirs dør«, for Ægir er selve havets rasen. Det nordiske ord er det samme som engelsk »Eagre«, tidevandets flodbølge. Tidevandet gik før bygning af sluser helt op til Rendsborg.

Geografisk er floden yderst interessant. Dens af tidevandet skabte tragtmunding er meget ny. I Ditmarsken ligger et gammelt Ejder-leje uden tragtmunding. Altså havde tidevandet før mindre magt, fordi udløbet lå langt ude i vest, værnet af klit og strandsø. Sådan tydes også udgravninger ved Tofting fra jernalder og ved Tønning fra vikingetid. Floden havde et nordligt udløb gennem den nuværende Milde å. Denne Nørre Ejder sejlede kong Abel på i 1252, før han faldt for frisernes våben ved Husum bro. Nørre Ejder giver også mening i det ellers mørke udsagn om en vikingehøvding Rørik, som i 855 vandt landet »mellem havet og Ejder«.

Vigtigst er dog floden som skel mellem Danmarks Rige og Tyskland, mellem Sønderjylland og Holsten. 811 mødtes, ved Rendsborg vel, det Romerske Riges sendefærd med talsmænd for Danmarks Rige og svor grænsen ved Ejderen. På samme sted lader folkesagnet Uffe kæmpe med sakserne.

Igennem alle politiske ændringer, selv 1864, vedblev Ejder og Levenså at være skel mellem dansk ret, Jyske Lov, og tysk, Sachsenspiegel og Kejserreret. Dog havde landskaberne Stabelholm og Ejdersted særegen ret ligesom det frisiske Uthland og byen Tønder.

EJDEREN set fra kirketårnet i Sønder Stabel

Hærvejen er det naturlige vejstrøg op gennem Jylland. Den vejfarende til fods, til hest og til vogns undgik så vidt muligt bakker, skov, moser og vandløb. Derfor går vejen på randen af morænebakkerne i øst og sandfladerne i vest, for længere vesterude spærrer åerne.

Vejen er af stor ælde, for langs med den ligger rækker af bronzealderhøje. Danevirke er een stor spærring af Hærvejen, og langs vejen ligger en række borge: Gammel Gottorp, Nyhus, Tørning, Skodborghus, og mange store slag har fundet sted langs den: Lo hede 1261, »nord for Danevirke« 1331, Immervad 1422. Hvor den gik gennem snævringer, ofte hvor en tunneldal med søer krydsede vejstrøget, så hærførere deres fordel i at kæmpe, som ved Lyrskov 1043, Isted 1850, Sankelmark 1864 og Bov 1848.

Men vejen var først og fremmest købmændenes, og den omtales sådan allerede i Slesvig bylov, og ad den dreves de mægtige oksehjorde århundreder igennem sønderud fra hele Jylland. Det gav penge til studehandlere og -drivere, men også til kongens og hertugens kasser som udførselstold. De vigtigste toldsteder var ved Kongeå og Gottorp, men også navnet Toldsted vest for Åbenrå taler om de store studedrifter.

Nu er vejens bedste stykke det mellem Sorgbro og kroen ved Krop krat i Sydslesvig. Der ligger den bred og mægtig, urørt af den moderne færdsel. Dog er granerne i plantagerne et nyt træk i landet. De er først kommet de sidste hundrede år.

Alligevel har man ikke svært ved at forestille sig pilgrimme på vej til Rom, grev Gert til hest i spidsen for en hob holstenske hærmænd på vej mod Randers, eller Wallenstein og hans knægte. Store støvskyer har rejst sig, når de jyske drivere kom med deres store studeflokke, som sindigt vandrede mod syd. Først jernbanen gjorde den gamle vej øde.

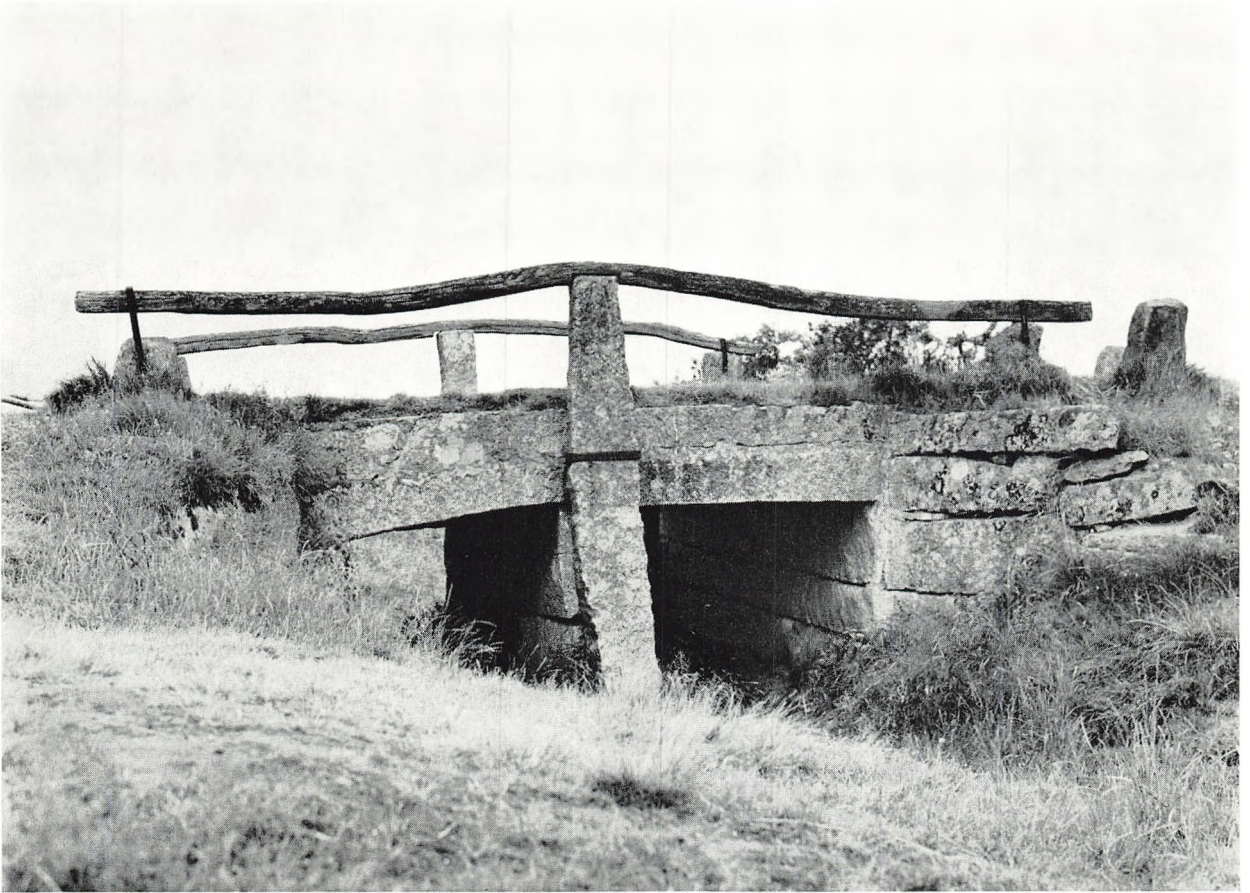

HÆR- OG OKSEVEJEN nord for Sorgbro i Sydslesvig

Hærvejen holdt sig så vidt muligt på vandskellet, men hist og her måtte den dog føres over vandløb. Okserne og hestene vadede gennem åen eller bækken, men for den kørende færdsel byggede man flere steder broer som ved Immervad, ved Povlskro, ved Gejlå og Sorgbro. På særligt vanskelige steder kunne man også lægge stenbro gennem uføret som stenvasen nær ved det gamle sønderjyske landsting Urnehoved, som naturligvis måtte ligge nær ved den store alfarvej, og syd for Danevirke.

For at retlede de vejfarende, som særligt i snevejr kunne gå vild af vejen, rejste man støtter, flækket ud af store sten, eller pæle af træ. På den øde strækning mellem Oksenkær og Bov indrettede man endda en række lygtefyr. Men ellers var Hærvejen som alle veje i gammel tid blot et vejstrøg med det ene hjulspor ved siden af det andet, som søgte frem fra kro til kro, fra kapel til kapel.

BRO på Hær- eller Oksevejen VED IMMERVAD i Nordslesvig

I 1639 snublede kniplepigen Kirsten Svendsdatter ved Gallehus i Møgeltønder sogn over et horn af det pure guld. På næsten samme sted fandt Erik Lassen i 1734 et guldhorn til af samme slags, kortere men tungere. Begge horn kom på kongens kunstkammer, men i 1802 blev de stjålet og smeltet om. De er tabt for evigt. Denne ulykkelige hændelse inspirerede Oehlen-schläger til sit udødelige digt »Guldhornene«.

Det eneste vi har tilbage er billeder af hornene, og på grundlag af dem kan vi tidsfæste dem til folkevandringstiden, 5. århundrede.

Guldhornenes tabte værd som et ærværdigt og æggende oldminde overgås dog langt af det, som blev reddet ved tegningerne, nemlig kendskabet til runerne på det korte horn. Der står:

ek hlewagastiR holtijaR horna tawido
jeg Lægæst Holtes søn (ell. fra Holt) hornet gjorde

Disse runers sprog er klart urnordisk. Men sprogformen er for tidlig til at være dansk, for først senere kan vort modersmål skelnes fra de nordiske søstersprog svensk og norsk. Runelinjen er vor folkeæts ældste vers med stavrim.

Guldhornenes indskrift er sammen med runestenene og stednavnenes udsagn vigtige vidnesbyrd om landets folk og sprog ved historiens gry.

Afbildninger af GULDHORNENE fra Gallehus. Malet på træ.

Tidligere i Møgeltønder kirke, nu på Schackenborg.

ØVERST: Det i 1639 fundne horn. Malet efter et træsnit i Ole Worms »Monumenta Danica« fra 1643 på bestilling af Andreas Romdorp, der var ærkedegn i Ribe fra 1640 til 1649 og som skænkede billedet til Møgeltønder kirke.

NEDERST: Det i 1734 fundne guldhorn med runeindskrift. Malet med ovenstående som forbillede efter et i 1734 eller 1735 af R. Frost udført kobberstik, som i januar 1736 blev udgivet af P. L. E. Gutacker i Altona.

Det ærlige Afsmalning paa dette Guld-Horn,
 som bleff funden A^o 1630 den 20 Julij, aff en Pige,
 ved Møgeltonder, veiede uden Skruen 198 Lod,
 bleff taxeret, og hvarderis for 1200 Riegsdahlr.

Andreas Romdorp
 Archid, et Canonrip.
 F. F.

Original-afsmalning, som repræsenterer begge Siders Figurer paa det Guld-Horn
 (vehende 7 ¹/₂ 14 lod) som A^o 1734 den 21 April udi Brævsfabet Schackenborg ved Gal-
 schuus af en Mand fra bemeldte Bije ved navn Erick Lassen bleff funden, hvileken sam-
 me Horn til Brævsve og Cammer-Herre høn og velbaarne Herr Otto Diderich
 af Schack leverede, som den 3. Maaj næst paafølgende Deres Kongelige Maj^s
 vores allernaadigste Arfve-Herre og Konge Kong-Christian
 den 6te dette i Flensborg allerunderdanigst offererede.

I vikingetid møder Norden Europas storhandel, som især skyldtes frisernes virke. Det sker frem for alt i Hedeby.

Byen nævnes som Sliesthorp i 804, men er vist endnu ældre. Den hærger af vender og nordmænd i 1060erne, men lever videre som Slesvig nord for Slien.

Af byen ses nu kun den mægtige halvkredsvold, undtagen når oldforskere graver, for da dukker byens huse, gader og grave, værktøj og varer frem: lertøj, smykker af guld, sølv, tin og bronze, kamme af ben, en enkelt med runer på, møllesten, glas sakse, knive, hvæssesten, spillebrikker, støbeforme, vægte til sølv, mønter. De vidner om massefremstilling af varer og fjernhandel: i Østerled helt til Bagdad, langs Nordvejen, Norges kyst til Hvidehavet og i hele Vesterled, i England, Irland, Saksland og i frankernes rige. Skriftlige kilder taler om pelsværk og handel med mennesker, trælle. Rejsende fra Norge og England, ja, arabere fra Spanien og Bagdad har været i byen og skrevet om den.

Mændenes ting fortæller om mange fremmede: frisere, franker, vender, som købmænd og håndværkere. De siger intet om, hvor mange af mændene var af dansk tunge, men kvindegraves smykker af hjemlig slags viser, at den danske del af byens folk ikke har været ringe. Thors-hamre har man fundet støbeforme til. De vidner om hedenskab. I gravene har man fundet Kristus-kors, som viser, at beretningen om Ansgars virke taler sandt. Men hans kirke har man ikke fundet. Dog kom kristentroen først til landet i Hedeby.

Halvkredsvolden holdt mindet om Hedeby i live. Først i det 19. århundrede glemtes byens rette sted, og man søgte Hedeby på det nye Slesvigs område. Det var den danske oldforsker Sophus Müller, som fandt ud af det rette. Han fik tyske forskere til at grave og genfinde stedet i 1900. Siden da har man gravet i Hedeby.

Luftfotoграфи af egnen omkring HEDDEBY med Halvkredsvolden, der i sin tid skærmede den vigtige handelsby, samt et stykke af Forbindelseshalvkredsvolden til Danevirke. Til højre: Haddeby Nor, foroven: Slien, til venstre: Bustrup Dam.

Udsnit af kartografen Johannes Mejers KORT OVER SLI-EGNEN 1641. Forneden: Halvkredsvolden, foroven: byen Slesvig. Originalen findes i Det kgl. Bibliotek.

Jernalderens og middelalderens langvolde ligger altid på randen af tæt bygd og øde ørk og er i grunden kun en styrkelse af naturens hindringer. Det gælder også rigets grænsevold, Danevirke, den største og navnkundigste af dem alle. Fra kong Godfreds dage omkring år 800 har Danmarks konger, rigets jarler og Sønderjyllands hertuger brugt stor snilde og megen møje på at styrke rigets naturlige grænseværn ved bygningen af Danevirke.

I øst spærrer Slien, i vest flyder den brede og dybe Trene gennem sin mægtige dal helt ned til Ejderen. Foran volden rinder Spangebæk, som nu kaldes Rheide å, og her vokser kratet ved Krop og lyngheden ved Lo. Sønderude spærrede forud den store Meggersø og gav ikke megen plads for Hærvejens hjulspor, den eneste vej op i landet. Jernved eller Danske Skov, som tyskerne kaldte den, strakte sig som en stor urskov ud over Ejderen og dybt ned i Holsten.

En fjende måtte drage flere dage gennem vejløst og folkefattigt land, før han stod ved Danevirke. Trængte han ikke gennem virket med sejren i hænde, da kunne han, som Knytlinga-saga siger, ligge foran volden, til han blev nødt til at æde sine egne heste, for andet at leve af fandtes ikke i landet.

Virket kan i vest følges lige til Hollingsted ved Trene. Herude er det en »svævende dæmning«, bygget i moser oven på tykke lag af træstammer, en teknisk stordåd.

DANEVIRKE. Parti af voldens vestlige del syd for Ellingsted.

I Valdemar den Stores tid viste ingen fjende sig ved Danevirke. Hans mur og grænseværnets krigere virkede blot ved at være til. Var en fjende alligevel kommet, måtte han først gennem en bred grav med fælt smattede sider til at snuble på, og kom han gennem den uden en pil i maven eller et spyd i skulderen, så stod han foran en syv meter høj mur af tegl. Den kronedes af en vægtergang, som gav bueskytter frit sigte og langt skud, og heroppe fra havde krigere med økser og spyd overhånd over enhver fjende, som havde været heldig nok til at komme op på muren.

Om kong Godfreds vold hører vi 808 hos hans fjender, kejser Karl den Stores mænd, som skrev de frankiske rigsårbøger. Men om rejsningen af muren taler Valdemar selv til os fra sin grav i Ringsted. På en blyplade omtales blandt kongens storværker, at han »som den første byggede til hele rigets værn den mur af brændte sten, som på folkesproget kaldes Danewerch«.

Danevirke.
Parti af
VALDEMARS
MUREN

Hos de sydlige folk lærte vore forfædre og deres germanske frændefolk at udtrykke ord og tanker ved tegn, bogstaver. Men de formede dem selvstændigt som runer. De »ristede« runer på sten til ære for mindeværdige mænd og kvinder.

Alle sønderjyske runesten taler dansk. Fire samler sig om det gamle Hedeby. De to yngste sten er kristne og kendes fra kirker: Bjolderup og Slesvig. Af de to ældste runesten står en ved Starup kirke, den anden ved Hærvejen.

På Hærvejs-stenen læses bare »hairulfR«, Hærulv. Om Hærulv har rejst stenen, eller om den er rejst for ham eller over ham, hvem Hærulv var, og hvad der hændte ham, ved ingen. Rune-kyndige kan tidsfæste runerne så nogenlunde til omkring år 900, vikingetid. Det er alt.

Alligevel er stenen et ejendommeligt mindesmærke i sønderjysk historie. Den prøjsiske overgeneral, prins Friedrich Karl lod den i 1864 føre som krigsbytte til sit jagtslot Dreilinden ved Berlin. Der stod den, lige til den efter 2. verdenskrig blev hentet hjem og rejst på sit rette sted ved Hovslund.

Ene af Hedeby's fire runesten står Skardes sten på sit oprindelige sted ved Bustrup. Indskriften siger, at »Sven konge satte sten efter Skarde sin hirdmand, som var faret vesterud, men nu blev død ved Hedeby«. En Skarde kendes blandt jomsvikingerne i søslaget på Hjørungavåg i Norge 986. Kan hælde, at det var den samme mand, som var med i Svend Tveskægs hird, da »drenge sad om Hedeby«, som der står på en anden Hedeby-runesten, Erik-stenen. Det var, da kong Svend endelig vristede Hedeby ud af den tyske kejser Ottos vold. I hvert fald har Skarde været blandt kongens høvdinge og fået det ypperste eftermæle, og stenens runer fortæller om kongens og byens historie.

Runesten ved Hærvejen i nærheden af Hovslund,
kaldet HOVSLUND-STENEN

Runestenen ved Bustrup, kaldet
DANEVIRKE-STENEN

Et håndskrift på latin fra 1231, Kong Valdemars Jordebog, er en række tilsyneladende tørre fortegninger. Men den er vor bedste kilde til viden om mange ting i middelalderen: om kongens indtægter, om »kongeleve«, som var hans embedes ejendomme, om hans »fædrene gods« og en liste over hans ret til »nathold« forskellige steder i riget. Mest iøjnefaldende er inddelingen i sysler og herreder og de mange stednavne. I talrige tilfælde findes de her i deres ældst kendte form.

Syslet var et område for styret. Hvordan ved man ikke så nøje, men det dækkede flere herreder. Herredet var et retsområde, hvis frie bønder holdt ting og plejede retten på tingstedet under åben himmel. Herredet var også grundlaget for udskrivning af skat og landeværn. Både herred og syssel kendes kun fra dansk område og ikke fra tysk.

De tre sydligste sysler i Jylland dannede senere hertugdømmet Sønderjylland, men i jordebogen adskiller de sig ikke på nogen måde fra de andre, fordi hertugdømmet på denne tid ikke er et klart afgrænset område. Det var Barvid, Ellum og Isted sysel.

Den ældste herredsinddeling gik til Danevirke. Stednavnene og herredsskellene viser grænsen for den oprindelige samlede danske bosættelse og dansk folkemål. Det er en linje fra Egernførde langs sydranden af Svans og Kosel sogn, Slien, Slesvig, Danevirke og Trene, til denne å kommer ind på frisisk område. Sønder Gøs herred var dansk, Ejdersted frisisk, mens Stabelholm var saksisk.

I jordebogen står bl. a.: »Herre Kongen har mellem Sli og Ejder 420 houæ«. En dansk gård er et »bol«, mens saksiske gårde er »hove«. Allerede på denne tid har der altså boet mange tysktalende saksere nord for Ejder. De nævnes allerede i et hollandsk skrift fra 1190. Men sakserne boede på dansk grund og lød Jyske Lov, og blandt dem var der spredte danske byer som Gettorp og Haby helt ned mod Kiel fjord.

TRANSKRIPTION

Sundwith. mr. frumenti.
 x. mr. auene et /
 . xxiiiior . mr. denario-
 rum. Warnæs . c. mr. /
 auri . iiiior . minus
 Bagthorp mr. auri. Hoc
 est de / bitum regis de
 Warnæs. v . mr. annone
 et dim. et iii . / mr.
 denariorum. de arngiald
 . et stuth . et garcate-
 giald . / et melondino et
 transitu maris . viii .
 sol. argenti et / . ii . mr.
 et de Sundwith . vii .
 mr. annone et . xxii .
 mr. / denariorum.

Istathesæl. . cc .
 mr. puri preter Slæswich
 et / monetam et Danwir-
 ky et Ykærn / burgh.
 Slæs mynnæ . xx . mr.
 puri.

Vvizheret. } . lxx . mr.
 Husbuheret. } puri preter
 theloneum.

Nuheret. Wypethorp
 . xxxii . mr. auri. / Ru-
 nætoft. vi . mr. auri
 Gælting.

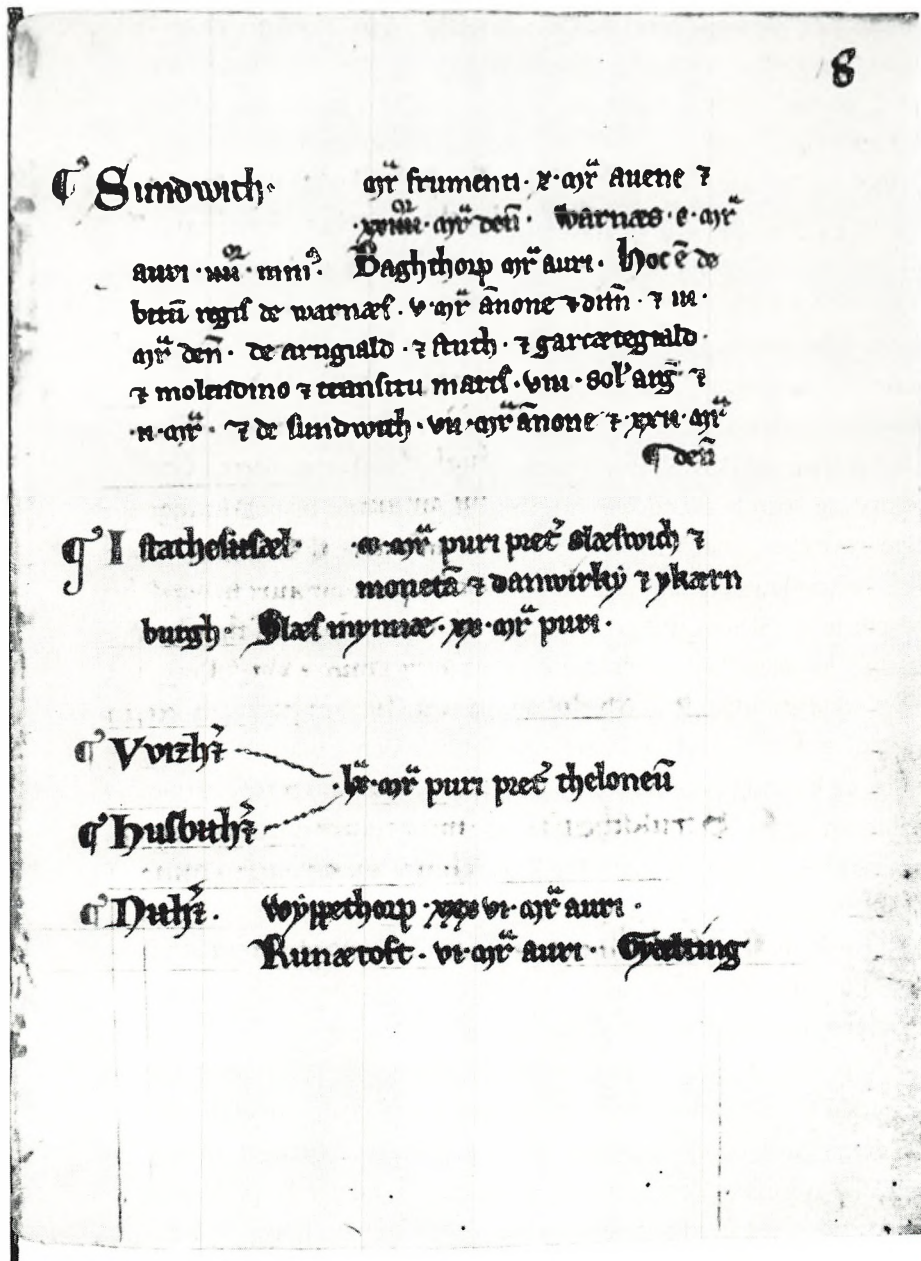
OVERSÆTTELSE

Sundwith. 1 mark korn,
 10 mark havre og / 24
 mark penninge. Warnæs
 100 mark / guld minus
 4. Bagthorp 1 mark
 guld. Dette er kongens
 skyld af Warnæs: 5 1/2
 mark korn og 3 / mark
 penninge, af arnegæld,
 og stud, og gårdsæde-
 gæld, / og af møllen og
 færgen 8 ørtug sølv og /
 2 mark, og af Sundwith
 7 mark korn og 22
 mark / penninge.

Istathesysæl. 200
 mark rent sølv foruden
 Slæswich og / mønten
 og Danwirky og Ykærn /
 burgh. Slæsmynnæ 20
 mark rent sølv.

Wis herred. } 60 mark rent
 Husby herred. } sølv for-
 uden tolden

Ny herred. Wypethorp.
 36 mark guld. / Runæ-
 toft 6 mark guld.
 Gælting.

Side i KONG VALDEMARS JORDEBOG fra omkring år 1231.

Gengivet i fuld størrelse.

Ansgar byggede den første danske kirke i Hedeby kort efter år 826. De ældste håndgribelige tegn på den nye tros komme er små kors af bronze fra grave i Hedeby. Der blev de også fremstillet. Først omkring 948 oprettedes bispedømmer i Slesvig, Ribe og Århus, da Harald Blåtand »gjorde danerne kristne«. Men der gik endnu lang tid, inden hele folket var kristnet.

Bisperne holdtes for apostlenes efterfølgere og arvtagere, og de var kirkens stedlige ledere. Alle andre præster blev viet til bispem og var kun til som en udstråling af hans kraft. Ligeledes var den enkelte sognekirke kun en datter af domkirken, hvor bispens »cathedra« eller lærestol var. Fra stiftskirkens højalter steg bispens og kannikernes messeofre og tidebønner op til Gud som hele stiftets tilbedelse. Som retsherre dømte bispem i kirkelige retssager, mens kirkens fæstebønder også var under hans dom efter den verdslige lov. Som de andre danske bisper brugtes bisperne af Slesvig tillige i rigets styre som kongens eller hertugens kanslere, som hærførere og som lovgivere.

Den søndre indgang til Slesvig domkirke, Petersportalen, er opført af granit og tuf omkring 1180. Over den sidder et tympanon, et halvrundt billedfelt, som viser Kristus på ærens trone. Med sin højre hånd rækker han apostelen Peter nøglerne med magten til at låse og løse. Med sin venstre flyer han Paulus et skriftbånd, som nu ikke kan læses mere. Yderst til venstre byder en kronet mand Himlens Konge en model af kirken – og det vil sige kirken selv – som gave. Det er danernes konge, thi kongen af Danmark var kirkens grundlægger og værner.

I 1526 blev på kirkedøren opslået en stævning til bispem om at møde for rigskammerretten i Speyer og svare for ubetalt skat til det Tysk-Romerske Rige. Den blev skarpt afvist af biskop Godske-Ahlefeldt, en mand af tysk æt, for »dette bispedømme ligger uden for det Hellige Imperiums grænser og hører til Danmarks Rige«. Slesvig bispedømme var en del af den hellige almindelige kirkes danske provins og lå under ærkestiftet i Lund.

KORS
af bronze,
fundet ved
udgrav-
ningerne på
Hedebys
tomt.

Slesvig domkirkes
syddør, kaldet
PETERSPORTALEN.
Fra 1180'erne.

Til domkirken hørte mange præster. Deres opgave var i første række gudstjenesten i højkoret med dens mange messer og tidebønner hele døgnet rundt. Oprindeligt levede de på munkevis sammen efter en »kanon« eller regel og kaldes derfor kanniker. Efterhånden oprettedes over 40 sidealtre i domkirken. Også her skulle der læses messer til helgeneres ære. Begge de slesvigske helgener, Ansver, som led martyrdøden i Vendland, og Knud Lavard, havde altre. Domkirkens velgørere eller altrenes stiftere skulle også mindes og hjælpes i skærsilden ved messer på deres »årtider« eller mindedage. Til hjælp ved disse talrige messer havde kannikerne præsteviede vikarer d. v. s. stedfortrædere. Som ganske unge blev de kordrenge og oplærtes derefter til præster under ledelse af en kannik, som var rektor.

Men ellers skulle kannikerne være bispens til hjælp og råd i alle ting, ikke mindst i styret af kirkens sager, retsplejen og kirkens ejendomme. Det krævede mænd, som kunne både kirkeret og verdslig ret. De måtte forstå sig på penge og på landbrug og være kyndige i bygningskunst. Tidens bedst uddannede mænd sad i domkapitlerne, og de brugtes af både konge og hertug i landets styre. De øverste kanniker var domprovsten, ærke- degnen og kantoren. Kannikerne havde deres egen sammenslutning, domkapitlet. Det holdt råd i kapitelsalen.

Den ældste domkirke i Slesvig var rejst af hjemlige granitkvadre og tufsten fra Rhin-egnen. Men tværskibet blev opført som en af de ældste murstensbygninger i landet. Og da man mellem 1225 og 1250 byggede et nyt kapitelshus op til tværskibets nordgavl, blev også det opført af tegl, men endnu i den gamle stil, den romanske med rundbuede hvælvinger. Efterhånden blev hele kirken ombygget i den nye stil, gotiken, og af tegl.

Nu bruges det smukke rum som dåbskapel. Den sengotiske malmdøbefont er skænket domkirken i 1480 af en lægmand Lorenz Leve, som også har en stor del af æren for, at stiftets alterbog, Missale Slesvicense, blev trykt i Paris som en af de første og en af de skønneste bøger. De fire småengle, som bærer fontens kumme, er yngre; de er først føjet til senere.

Domkapitlet

KAPITELSAL i Slesvig domkirke

Ordet »sogn« er afledt af at »søge«. Muligvis har man oprindeligt søgt til et gudehov, men i alt fald i kristen tid bliver kirken sognets midtpunkt. Bispemændene gav kun sit minde til bygning af en kirke og viede den først, når sognemændene havde sikret midler til kirkens bygning og vedligeholdelse og til præstens underhold. En fuldgod bondegård skulle udlægges til præstegård, og der skulle ydes tiende, det vil sige en skat på tiendedelen af al avl af korn og kvæg og fisk.

Præsten skulle læse messen, døbe børn, vie brudefolk, tage folk i skrifte, tilsige dem forladelse af deres synder, give dem nadverens sakramente og salve de døende med den sidste olie. Han skulle lære børn kristendom, men konfirmationen af de unge tog bispemændene sig af. Præsten skulle sikre kirketugten og melde brud på kirkeretten til bispemændene, så at denne kunne stævne synderen for sin domstol og straffe ham. Hvis der kom vanhelg på kirke eller kirkegård ved drab eller anden ugerning, måtte bispemændene, og kun han, genindvie den. I middelalderens voldsomme tid hændte det tit. Men præsten skulle også trykke tilværelsen på livets andre områder. Han lod et stort kors bære over agrene. Ved denne korsbyrd sikredes »år og fred«.

Efter kirkeloven skulle præsten være ugift. Det holdt hårdt at få det gennemført. Så sent som på den danske kirkes synode eller kirkedag i Slesvig domkirke 1222 indskærpedes forbudet, og præstebørn nægtedes ret til arv. »Dette blev dog ikke overholdt, fordi præsternes pårørende ikke ville gøre deres slægtninge arveløse«. Med folkets stiltiende samtykke havde præsten ofte både kone og børn.

Egvad kirke i Sønder Rangstrup herred er sandsynligvis bygget af sognemændene selv. Den er opført af tilhugne granitsten, kvadre, og indviet til Sankt Laurentius. Man mente, at denne helgen så tog kirken og sognet i sit særlige værn. Sankt Laurentius blev særligt hædret under kong Knud den Hellige, da ærkestiftets domkirke i Lund blev viet til ham, og under kong Niels (1104-34), da sognealteret i Slesvig domkirke viedes til helgenen. Kirken i Egvad kan vel være bygget i Niels'es tid.

EGVAD KIRKE set fra nordøst. Et godt eksempel på en romansk landsbykirke med skib, kor og korrunding (apsis) samt med senere tilbygget vestparti og tårn.

De jyske granitkvaderkirker er bygningsværker af rang, som vel lader sig se blandt kristenhedens landsbykirker. Deres udløber sønderud er en gruppe på fem kirker i Angel: Munkbrarup, Husby, Sørup, Nørre Brarup og Havetoft. Man ser i dem udtryk af den samme stil, som prægede den ældre romanske domkirke i Slesvig, og de skulle altså kunne give mere end en anelse om, hvordan denne så ud, inden den blev ombygget i gotisk form og af tegl.

Bedst bevaret er kirken i Sørup. Den er udvidet og ændret mindst fire gange, og dog virker den som gjort i eet stykke. Den er en typisk romansk sognekirke med en række bygningsdele, som klart skelnes fra hinanden: korrunding eller apsis, kor, skib og tårn. Kendetegn for den romanske stil er de kraftige murflader med ret små vinduer og døre, som oventil afsluttes med runde buer. Runde er også de arkader eller prydbuer, som gør kirkens helligste del, korrundingen, hvor alteret står, til et såre fint stykke bygningskunst, som kappes med nordportalens rige opbygning i skønhed. Alt er gjort i granittens lysegrå grundfarve, isprængt røde, blå, violette og sorte toner.

Hertug Valdemar 5. af Sønderjylland skænkede 1338 patronatsretten over Sørup kirke til domkirken, som derved fik ret til at kalde præsten og nyde kirkens indtægt, mod at hans faders, Erik 2.s og hans bedstefaders, Valdemar 4.s årtider blev fejret til evig tid. Hans stamfader, Valdemar den Store var vel kirkens bygherre. Men den er også et kongeligt kunstværk.

Til kirkens udsmykning med billedhuggerarbejder måtte kirkebyggeren oftest nøjes med granit, og stenhuggeren måtte omsætte til denne hårde sten, hvad han eller hans mester havde lært i udlandets nemmere stenarter. Den romanske stils glæde ved store og djærve træk enedes dog godt med det kraftige stof. Særligt i Jylland huggede man ypperlige granitbilleder, men det er alligevel sjældent, at kraft og store linjer udformedes så frit og utvunget som på døbefonten i Munkbrarup kirke i Angel. Den store løvekrop strækker sig omkring fontens kumme, mens manden, som vægger sig med sværdet, træder ud af de snævre rammer ned langs skaftet. Det giver liv over fremstillingen, og løvekampens vælde taler stærkt til tilskueren.

Billedet udtrykker salmistens ord: »Herre, frels mig fra løvens gab«. At fremstillingen findes på en font, viser dåbens værn mod livets farer, men det siger også, at kristenmennesker bør kæmpe lige så kækt mod det onde som mændene mod løven.

Værket vidner om stærk indflydelse fra kristenhedens hovedlande, men fonten er hugget af en hjemlig kunstner omkring år 1200, måske en af dem, som var med til at bygge domkirken i Slesvig.

I grundmuren til det nørre kortårn i Slesvig domkirke findes flere grumme vilddyr som disse løver. Hvor de oprindeligt hører hjemme, vides ikke sikkert, men de har nok siddet udvendig på kirken, måske som fodstykker for søjler i en portal.

Løverne er de livsfjendske magter uden for kirken. »Satan går rundt som en glubende løve for at opsluge eder«, siger skriften. Og fra oldkirkens dage lærte præsterne, at »uden for kirken er der ingen frelse«.

Granitkvadre med LØVEFREMSTILLINGER, hidrørende fra Slesvig domkirkes første byggeperiode omkring år 1100.

DØBEFONT af granit i Munkbrarup kirke i Angel. Udført i slutningen af det 12. århundrede i et stenhugger-værksted med tilknytning til domkirken i Slesvig.

Fra det 12. århundredes første halvdel er et skrin, som blev fundet i Frøslev mose. Kernen af skrinet har været af træ, som nu er forsvundet, men kobberpladerne er bevaret. De er dækket af emalje, som i forskellige farver fremstiller Kristus på korset, Maria og Johannes og apostlene. Skrinet har rummet en relikvie, et minde om en helgen, og muligvis har det været et rejsealter for en biskop eller en stormands præst.

Blandt andet fordi vort land i vikingetiden havde ypperlige guldsmede, har man ment, at dette og en række andre pragtfulde skrin af samme slags, som nu er spredt i Europa, er af dansk arbejde. Hvis ikke det er rigtigt, er skrinet dog sammen med de gyldne altre og de skønne kirker vidnesbyrd om, at Sønderjylland og de andre danske lande hævdede sig smukt i kristendom, kunst og kultur i Valdemars-tiden.

Frøslev-skrinet blev fundet i fremmedherredømmets tid og hemmeligt bragt til Nationalmuseet.

RELIKVIESKRIN af bronze
med grubeemalje.
Fra tiden omkring år 1100.
Fundet i Frøslev mose,
nu i Nationalmuseet.

Kong Valdemar 1. skænkede et gyldent alter til Slesvig domkirke. To andre kirker i byen havde gyldne altre. Om det er et af dem, som senere kom til Kværn, har man lov til at gætte på. Sikkert er, at alterbords-forstykket fra Kværn kirke i Angel hører til en type, som kun kendes fra Danmark og Sverige. Man mener at kunne fastslå værksteder i Århus, Ribe og Slesvig. De er lige som kvaderstenskirkene et dansk træk, selv om Kværn-alterets stil peger mod det nordvestlige Tyskland.

Disse hjemlige altre, Danmarks originaleste bidrag til den romanske billedkunst i Europa, skulle være lige så pragtfulde som udlandets altre af purt guld. Men de er gjort af kobberplader, som er drevet ud i billeder, til dels ciseleret og til sidst forgyldt. Men skøn kunst er de og pragtfuldt håndværk, og de har gjort dybt indtryk på fromme mennesker.

Fra Løgum kloster har vi et alterbords-forstykke, som i meget ligner det fra Kværn. Men det er et halvt hundrede år yngre; det er malet i flere farver, og nu er det ikke mere den kraftige, lidt stive romanske stil, men den levende og fint formede gotik, der præger fremstillingen.

Også indholdet og tankegangen er ændret. På Kværn-alteret ser vi Kristus i hans herlighed. På Løgum-alteret troner den pinte Kristus som verdens dommer på den yderste dag.

ALTERBORDSFORSIDE (frontale) fra Kværn kirke i Angel. Af drevet og forgyldt metal.
Udført omkring år 1225. Nu i Germanisches Museum, Nürnberg.

ALTERBORDSFORSIDE fra Løgum klosterkirke. Med malede fremstillinger på træ.
Fra tiden omkring år 1275. Nu i Nationalmuseet.

Da cistercienser-munkene 1173 flyttede fra Seem ved Ribe til Løgum, ændrede de navnet til Locus Dei, Guds sted, for her skulle de leve og dyrke Gud. Helt trække sig tilbage fra verden hverken kunne eller ville de. For grundlaget både for deres jordeliv og deres gudstjeneste var et mægtigt jordegods, som skulle styres, dyrkes og ofte værges på tinge. Deres talrige lægbrødre var foregangsmænd som håndværkere, i landbrug og ved bygning af møller og fiskedamme. Endog jagtfulke tæmmede de. Både i åndelige og verdslige ting var klosteret en kraftkilde for en vid egn som de andre store klostre Ryd og Mårkær.

Gods og gaver fik klosteret fra verdslige stormænd, både konger og hertuger, og fra herremænd og bønder som sjælegave. Men frem for alt var Ribe-bisperne klosterets grundlæggere og velgørere, og i Ribe stift har klosteret altid ligget. Thi Ribe stift omfattede foruden sine områder i kongeriget og de kongerigske enklaver med Vesterland-Før og Amrum også den nordvestlige del af hertugdømmet Sønderjylland. Ikke mindre end tre Ribe-bisper fandt deres hvilested i klosterkirken foruden en fra Børglum.

Af klosteret står nu kun en del af østfløjen. Kirken er næsten uændret, ja, den har endog et ret rigt inventar fra klostertiden. Som cistercienserkirke måtte den ikke have tårn, men kirken selv er høj og rank og ses med sin tagrytter langt væk i den flade og åbne egn. Med sit korte skib virker den næsten som en centralkirke, et indtryk man også får i det indre ved tværskibets bredde og hvælvingernes højde. Fra kirken fører en muret trappe op til klosterets sovesal, dormitorium, hvorfra munkene om natten hver tredje time gik ned for at synge tidebønner i koret. Kirken er bygget af tegl i 13. århundrede i tidens skønne overgangsstil mellem romansk og gotisk stil.

Kloster og gods blev i 1548 inddraget af kronen. Deraf dannedes Løgumkloster amt. Som huslærer for amtsforvalterens børn skrev Hans Adolf Brorson sine første salmer her i Løgumkloster, Guds sted.

LØGUM KLOSTERKIRKE.

Parti af kirkens indre med en del af søndre korsarm og hovedskibet. Til venstre ses trappen, der fører op til klosterfløjens soverum (dormitorium).

Sankt Jørgens-gårde hører til senmiddelalderens forsorg for syge. Men tidligere var Sankt Jørgen først og fremmest riddernes helgen, og fromme folk var fuldt forvisset om, at han værnede de rejsende på de lange veje. Sankt Jørgens-kirker ligger ofte på vigtige vejstrøg som i Broager ved færgen over Flensborg fjord og i Gettorp midt i Dänischwohld og dér, hvor Hærvejen går over Trene ved Oversø. Kirken har sit særpræg ved det svære runde kampestenstårn, som måske har haft en opgave i landeværnet.

Kirken i Nørre Brarup i Angel hører til de navnkundige kvaderkirker og har været ypperligt udstyret. Men tårn har den aldrig haft. Dog skulle klokkerne have et sted at hænge i, et svært virke af tømmer, som ikke bare skulle kunne bære de tunge klokkes vægt, men også holde til deres gang frem og tilbage. Klokkerne skulle helst hænge højt, for at deres lyd kunne gå vidt og signe landet. Man kan flere steder se klokkehuse stå på gravhøje som i Svavsted, Ulsnæs, Hjordkær og Egen. Til værn for tømmeret mod regn og råd har klokkehuset tag af spån og vægge af planker. Denne ydre skal har været udskiftet flere gange, men selve tømmerbygningens bærende dele er meget gamle, måske fra det 13. århundrede. Det er klokkehusets type også. Den slags klokkehuse er talrige i Sønderjylland og findes også på Lolland og i Skåne.

Oversø kirkes runde KAMPESTENSTÅRN

KLOKKEHUSET ved Nørre Brarup kirke i Angel

Den allerældste kirke holdt gerne gudstjeneste på blodvidnernes grave, og martyrenes gravsten var kirkens første altre. Tanken lever videre i vore gamle kirker. I deres murede altre findes ofte et rum med en knogle eller anden rest af en helgen. Og alterbordets plade skulle være af sten. Den kunne så være meget lille, om nødvendigt.

Man troede fuldt og fast på, at der skete undere ved helgengrave, og derfor ville kirkerne gerne have jordiske rester af helgener eller ting, som havde tilknytning til en hellig mand eller kvinde. De kaldtes med et latinsk ord for relikvier.

Den sidste katolske bisp i Slesvig, Godske Ahlefeldt, bragte nogle af Knud Lavards knogler med hjem til sin domkirke fra helgenens grav i Ringsted, da han havde været i København for som hertugdømmet Slesvigs første mand blandt prælater og riddere at hylde Christian 2. Erik Plovpenning holdtes for sin uskyldige døds skyld for hellig, og domkirken gemte i århundreder hans ene arms knogler. Traditionen siger, at det er hans lænke, som hænger i kirken.

Andre store kirker havde hele samlinger af relikvier. I Løgum klosterkirke står endnu et skab med seksten små rum. I hvert har ligget en relikvie af en helgen. Når skabet åbnes, ser man på de to døres indersider som en fortegnelse lige så mange billeder af hellige mænd og kvinder, munke, krigere og andre blodvidner, som det var godt at bede til om forbøn. En strøm af pilgrimme til en kirke med mange og kraftige relikvier gav mange ofre, så at kirken kunne udstyres endnu rigere end før.

Skabet med de små billeder er fra omkring 1275. Det giver et godt billede af, hvordan velhavende folk så ud på den tid. Det viser også, hvordan den senmiddelalderlige altertavle med to sidefløje er opstået. Relikvierne blev nemlig undertiden indsluttet i små statuer eller buster af træ og metal. Tænker man sig dem opstillet i de små rum, er skabet ikke til at skelne fra de fløjaltre, som endnu findes i stort tal i vore kirker.

Parti af gotisk
RELIKVIESKAB
i Løgum
klosterkirke.
Fra omkring
år 1275.
Med malede
fremstillinger
af helgenerne
St. Jørgen,
St. Clemens
(foroven),
St. Bernhard
og
St. Ambrosius
(forneden).

Middelalderens kirke så sin opgave i tilbedelse og tjeneste for Gud mere end i opbyggelig prædiken. Det hverv var bispens, som lod det tage i vare af sine hjælpere, præsterne. I domkirken, i klosterkirkerne, i de store bykirker og i sognekirkerne var der et skarpt skel mellem præsternes kor og lægfolkets skib. Men i byerne opstod religiøse broderskaber, som havde både gejstlige og lægfolk, ja endog kvinder som medlemmer. Dronning Margrethe lod sig indskrive som søster i kalendet i Flensborg. Kalendet havde sin egen kirke, viet til Helligånden. I den og lignende kirker var det åndelige samvær under prædiken det vigtigste. Man lagde derfor vægt på rigelig plads til lyttende lægfolk, og derfor blev kirken toskibet uden særligt kor, en demokratisk kirke efter tidens lejlighed. Men man nød også samværet om bordets glæder bagefter. Kirken var led i Helligåndshospitalet, som hjalp syge og husede rejsende. Også det viser noget om kirkens folkelige virke.

Efter reformationen har der også været prædiken på dansk i byens øvrige kirker, men efterhånden gik Helligåndskirken over til at være den »danske kirke«, mens sognekirkerne kun havde plattysk, senere højtysk prædiken.

Helligåndskirken fik aldrig en sognekirkes rang, rigdom og ry, og derfor kunne den ikke tiltrække standsbevidste borgere, som selvfølgelig »hørte« førstepresten, til nød andenpresten, og blev døbt, konfirmeret, viet og begravet af ham. Helligåndskirkens præst måtte nøjes med aftensangen ved St. Marie og søge sin indkomst og sin ære dér; Helligåndskirken blev en kirke for fattige og tyende.

Men i 1850 blev Helligåndskirken dansk sognekirke og midtpunkt i et blomstrende dansk menigheds- og skoleliv. Efter 1864 blev skolerne lukket, og kirken blev igen sæde for en andenrangs menighed med dansk prædiken, men uden sogneret. Det ændredes først i 1926, da kirkens ejer, St. Marie sogn, lejede kirken ud til den nye selvstændige danske frimenighed. Provsten for Dansk Kirke i Sydslesvig er nu kirkens sognepræst.

HELLIGÅNSKIRKEN
i Flensborg.
Opført i slutningen
af det 14. århundrede
som hospitalskirke.

Mariekirken eller Vor Frue kirke i Haderslev har intet tårn. Netop derfor virker det høje skib stærkt, når man nærmer sig byen. Kommer man ind i kirken, er det også skibets højde, som først gør sig gældende. Der er ikke mindre end 21 meter fra gulv til hvælvingernes toppunkt. Kun kirken i Husum, som den var forbillede for, var en kende højere.

Vinduerne er meget høje og brede, og bygmesteren har stræbt efter at gøre murene imellem så tilsyneladende lette og smalle som muligt. Det giver et prægtigt lys, som nu øges af de hvide vægge efter den sidste istandsættelse. Alt dette gøres muligt af en byggemåde, hvis væsentligste træk er den spidse murbue, som bruges i døre, vinduer og hvælvinger. Den er meget stærk, og den kan ændre bredde i forhold til højden, og den kan samle hvælvingers og mures tryk i ret få punkter, så at ikke tykke mure, men piller bærer vægten. I alt dette overgår den gotiske spidsbue den ældre romanske rundbue. Mariekirkens kor er fra førstningen af det 15. århundrede.

Nu kaldes kirken for en domkirke, fordi biskoppen over Haderslev stift efter genforeningen residerer her, men i middelalderen stod kirken under domkirken i Slesvig. Dog var den en kollegiatkirke, det vil sige, at den havde et kollegium, en samling af præster, som af Slesvigs biskop havde fået overdraget en ikke ringe selvstændighed i styret af nordslesvigske kirkelige sager. Blandt andet havde kollegiatkirken sin egen latinskole til uddannelse af præster for hele Nordslesvig, og korherreerne var fra egen selv. Dette har sikkert haft betydning for de nationale forhold.

HADERSLEV DOMKIRKE
set fra nordvest,
ragende op over et
parti af byen.

Midtfeltet på den sengotiske
FLØJALERTAVLE I HVIDING kirke.
Udført i 1520'erne på grundlag
af et træsnit fra 1514 af
Erhard Schön fra Nürnberg.

En kristen skulle kunne troens ord, de ti bud, Fadervor og hyldestbønnen til Herrens moder, Jomfru Maria. Som præsten ofrede messen, skulle den læge mand eller kvinde ofre en række bønner til Gud. Ved hver bøn mindedes den bedende en hændelse i Herrens og hans moders liv. En krans af perler gled mellem fingrene. De skulle binde tanken fast til bønnerne og holde rede på dem. For hver lille perle skulle der siges et Ave Maria, for hver stor bedes et Fadervor.

En sådan rosenkrans er ramme om Herrens død og alle helgeners hyldest på midtstykket af altertavlen i Hviding kirke. Den er sat sammen af fem gange ti små roser for Ave Maria. De skilles af fem store roser for Fadervor.

Den korsfæstede Kristus er omgivet af Gud Fader og Jomfru Maria foroven i et englekor. I anden række ses kong David med harpen, Moses med hornene, Johannes Døber, apostelen Peter og Johannes Evangelist, Paulus og løven og oksen, som er tegn for evangelisterne Markus og Lukas. Dernæst kommer to rader helgener, blandt dem St. Jørgen, St. Kristoffer, St. Barbara, St. Katharina og St. Anna.

Helgener var fromme mænd og kvinder. Man mente, at de efter døden i himlen gik i forbøn for menneskene hos Gud, og at de også hjalp hernede i livets trængsel. Hvert købmandsgilde, hvert håndværks- og skipperlav havde sin særlige helgen. Mange mennesker havde deres navnehelgen, som de var opkaldt efter.

Vel kunne attrå efter at gøre gode gerninger og bede mange bønner tage overhånd, og Jomfru Maria og helgener kunne brede sig for meget i de troendes sind. Men kirken glemte aldrig, at den korsfæstede Kristus var midtpunktet.

Ved korsets fod ses pave, kardinal, bisp og præst til venstre og kejser, konge, adel og andre stænder til højre tage del i alle helgeners tilbedelse af den korsfæstede. Billedet svarer helt til abbed Arnulf af Leuvens salme: »Hil dig, frelser og forsoner! Verden dig med torne kroner. Du det ser, jeg har i sinde, rosenkrans om kors at vinde. Giv dertil mig mod og held!«

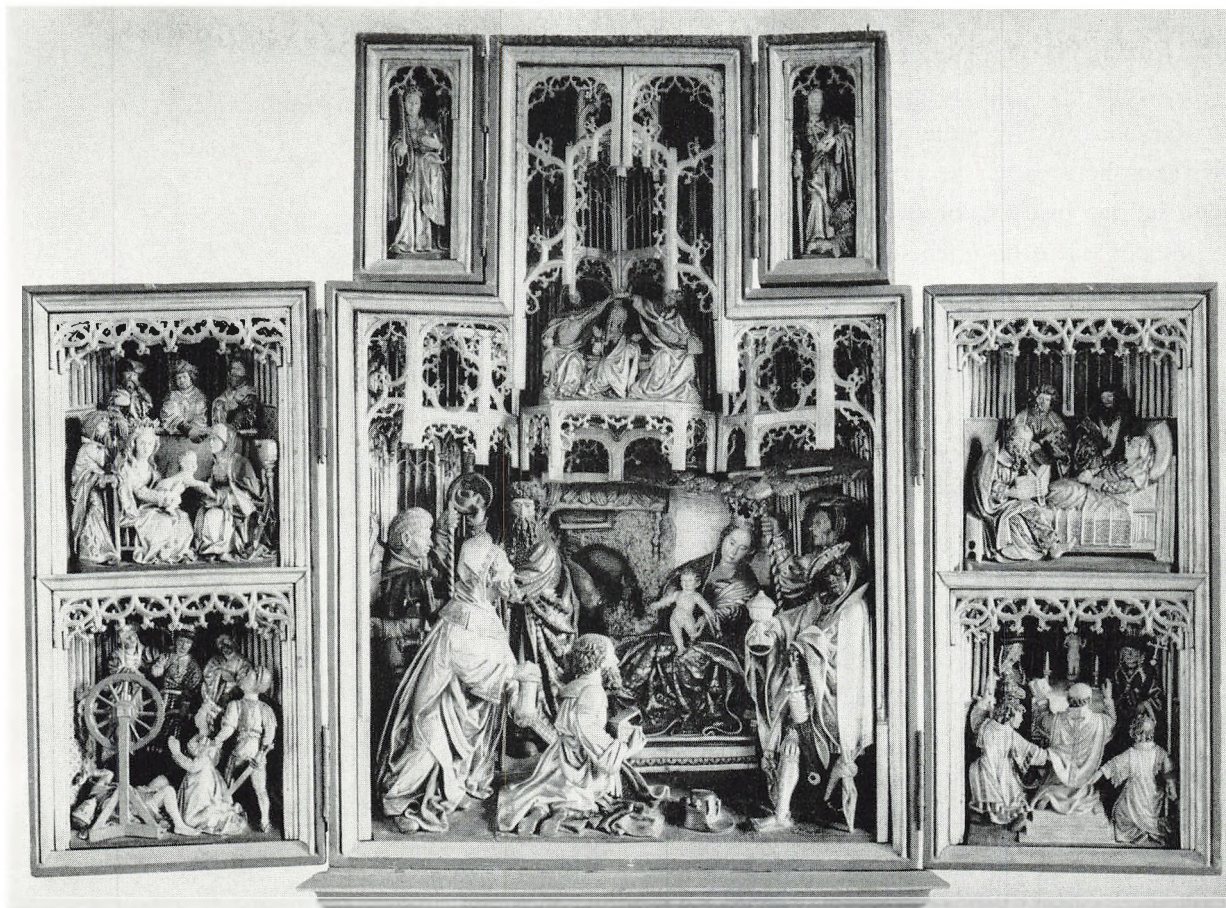

Staden Antwerpens stempel findes flere steder på alteret i Ulkebøl kirke. Det er altså indført og hører til tidens bedste arbejde i Europa. Således vidner det både om velstand og from offervilje hos Holck'erne, en af de få gamle sønderjyske herremandslægter, som blev i landet.

Alteret har flere felter med hver sin fortælling af helgeners historie. Særligt fremtrædende er billeder fra legenden om Jomfru Marias liv med både hendes død og kroning i Himmerig, menneskelige påfund uden hjemmel i den hellige skrift, som reformationen brød med. Men alteret kom uskadt gennem kirkebruddet, og det viser den jævne og lempelige overgang fra det gamle til det nye i kirken, som præger Sønderjylland endnu mere end kongeriget. Ulkebøl og hele Als og Ærø lå dog under bispen i Odense, men 1819-64 dannede Als og Ærø et eget bispedømme.

Alterets sidefløje sidder på hængsler, så at de kan lukkes. På fløjens ydersider er der malerier, og da dørene er dobbelte, kan alteret have tre forskellige skikkelser med skiftende meninger. Helt åbent som her og til at se i sin prægtigste form var alteret kun på de høje helligdage. Det kunne have dyb mening.

Nederlandsk ALTERSKABSTAVLE I ULKEBØL kirke på Als. Udført i Antwerpen kort efter år 1500 og formodentlig skænket til kirken af et medlem af adelsslægten Holck på Rønhave.

I middelalderen var det især kirken, som gav kunstnere opgaver. En verdslig kunst fandtes næsten ikke. I kirken var der billeder af alle slags, billedhuggerværker af træ, sten, guld, sølv og metal eller billeder malet på væggen kalk.

Kirkens hensigt var at pryde kirken og at fortælle jævne folk den hellige historie, blodvidnernes liv og helgenernes legender i billeder, så at de uden videre kunne forstås. Historierne blev altid fortalt, som om de var sket i kunstnerens samtid. Maleren og billedskæreren brugte enhver lejlighed til at glæde sig og tilskueren med at fremstille hverdagens nære og kendte ting med stor troskab over for virkeligheden. Ved en fremstilling af Marias fødsel malede eller skar de altid et fyrfad og en balje med varmt vaskevand på gulvet. Bag Golgathas kors ses gerne får og hyrder. Når Pilatus tvætter sine hænder, ligger hans puddelhund ved hans fødder.

I midten af billedet fra Broager ses en tøndebinder eller bødker med en båndhage. På gulvet ligger et vridbor eller en vimmel. Dog er det ikke et almindeligt værksted. Det er en sengotisk hvælvet hal som en af dem på Gottorp eller Sønderborg. De to unge karle har den slags sko på, som efter deres brede snuder kaldes komuler. De kom på mode efter 1500. Og i den tid blev billedet malet. Buksebenene er snævre. Det ene bens farve er forskellig fra det andet. Den ene mand har en kort trøje, den anden en vams med lægget skød. Begge har baretter og halvlangt hår. Til venstre står i lang pelskåbe og med krone på hovedet den romerske kejser, som byder bøddelknægten at stikke øjet ud på en helgen eller helgeninde, mens der bindes en tønne uden om martyren. Grufulde lemlæstelser var datidens mennesker fortrolige med. De hørte med til rettens pleje.

KALKMALERI I BROAGER kirke. Fra tiden 1500-1525. Med fremstilling af en martyr, der efter at være puttet i en gennemboret tønne bliver stukket over hele kroppen og blindet på det ene øje.

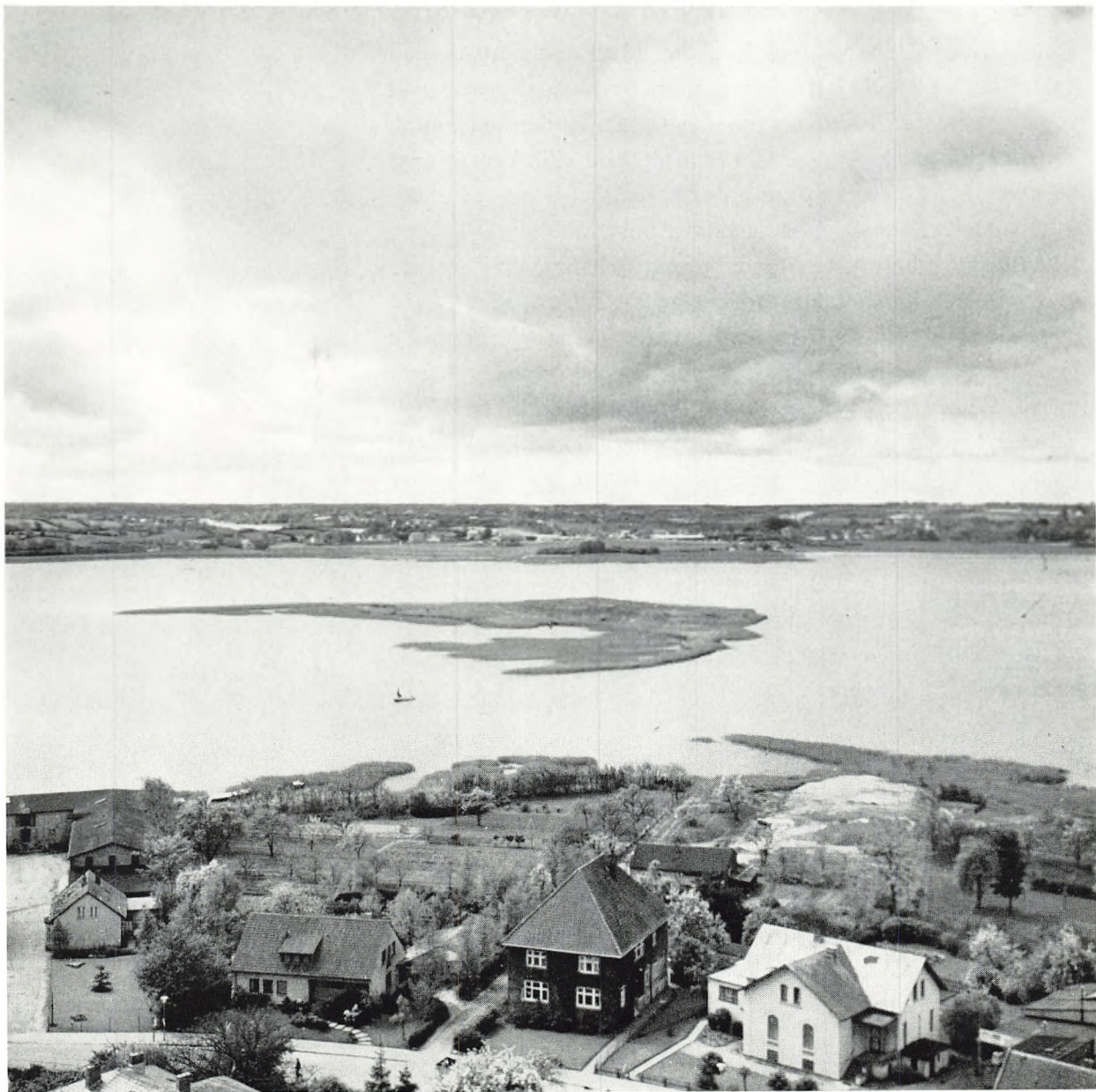

Rester af middel-
alderligt
pæleværk på
Mågeøen

På Mågeøen i Slien ud for Slesvig lå Juriansborg. Her sad Knud Lavard som rigets hertug med den opgave at værne grænsen. Derfor havde han rådighed over alle våbenføre mænd og ret til kongens indtægter. Vi ved blot ikke i hvilket omfang. Han tog told af Slesvigs livlige skibsfart, og kastellet på Mågeøen var toldbod for udgående skibe fra Slesvig.

Allerede i hans tid kom det til modsætning mellem kongen og den mægtige hertug, og det førte til Knuds drab i Haraldsted. Hans sønnesøn Valdemar Sejr boede ofte på Mågeøen, men striden mellem konge og hertug brød ud i lys lue, da hans sønner Erik Plovpenning og Abel var blevet konge og hertug. Det kom til krig, og efter en kort broderfred blev kong Erik fængslet på Juriansborg og dræbt på Slien St. Laurentius nat, natten til den 9. august 1250.

Hjulpet af holstenerne tvang Abels sønner senere Valdemar Sejrs yngste søn, kong Kristoffer, til at indrømme dem deres faders hertugdømme, som blev arveligt, og Abelsønnernes efterkommere stræbte efter og nåede også at få hertugdømmet gjort til et klart afgrænset landområde, hvor deres egen magt blev øget, mens kongens blev mindsket. Hertugen var dog stadig det danske riges mand og Sønderjylland en del af Danmarks Rige.

MÅGEØEN i Slien ved Slesvig

Vi kender navne på flere af kongens ombudsmænd i Slesvig før Knud Lavard. De var vistnok jarler, men han er den første, som kaldes hertug. Ordet betyder hærfører, og hans opgave var at vogte grænsen på kongens vegne og våge over den indre fred. Til sin rådighed havde han sin lønnede hird. Til foretagender ud over landet kunne han udbyde leding, men trængte fjender ind i landet, måtte alle møde, mand af huse.

Efterhånden foretrak bønderne at være fri for leding og yde en værneskat i stedet for. Rige bønder derimod, som kunne ruste sig til tidens nye form for hærfærd til hest, gjorde stadig tjeneste som hærmænd. Navnet omtlydedes senere til herremænd. De blev den nye overklasse, kongens og hertugens håndgangne mænd. De bar byrder, men til gengæld blev de skattefri. Knud Lavard har også fået virksom hjælp fra Slesvig bys talrige og kraftige borgere, som støttede ham i hans arbejde for landefred. Slesvigs Sankt Knuds gildes seglstempel viser tre bølgelinjer, som er Slien, og hertugen med sværd i den ene hånd og lensfanen som tegn på hans lovlige myndighed i den anden. Den latinske omskrift siger »Hellig Knud hertugs medbrødrers segl af Slesvig«.

Satrup kirke i Angel er ellers uden særlig udsmykning. Men den har Satrup-rytteren! Her rider Valdemar-tidens herremænd frem, stamfader til alt tungt slagrytteri, med hjelm, skjold og sværd, stående stift i stigbøjlen. Den lange lanse er strakt frem til stød. Manden er mægtig. Hesten har stenhuggeren lavet for lille. Men han gjorde den rap! Og derved blev dette relief enestående blandt romanske billeder ved sin lette, livlige og flyvende fremstilling.

RYTTER fra det 12 århundrede,
fremstillet i fladt relief på
en granitkvader i muren på
Satrup kirke i Angel.

Slesvig Skt. Knuds
Gildes segl.
Efter aftryk
i Rigsarkivet.

Middelalderens statsmagt var svag, og bonden fandt sit retsværn i slægten. Den støttede ham i retstrætter og i fare, men krævede til gengæld hans hjælp, når det gjaldt en anden af ætten. Men i byen, hvis borgere kom alle vegne fra, tit fra udlandet, betød slægten ikke så meget.

Her trådte gildet i slægtens sted. Manden blev optaget i gildet, svor det troskab som »svoren broder« og fik nu hjælp fra det for retten, ved flugt for en fredløshedsdom eller i anden vånde. Brødrene stod last og brast. Knud Hertug var oldermand for »Hetslaget« i Slesvig. Som en selvfølge hævnede dette gilde hans død på kong Niels, fader til drabsmanden Magnus, selv om brødrene ved deres gerning bragte den største vanære over byen Slesvig, som havde åbnet kongen sin port og modtaget ham som gæst.

Gilderne havde fra første færd meget stor indflydelse på bystyret. Det ses af Flensborgs bylov. Byerne fik af kongen deres rettigheder og pligter og retsregler, som samledes i stadsretten. De ældste dele af Slesvigs er i hvert fald fra omkring 1150, kong Svend Grathes tid. Den kendes i sin latinske form fra omkring 1200. Flensborgs bylov eller skrå er skrevet på dansk og er givet af hertug Valdemar i 1284. Skråen er en meget vigtig kilde til kendskab om det danske folkemål i Sønderjylland.

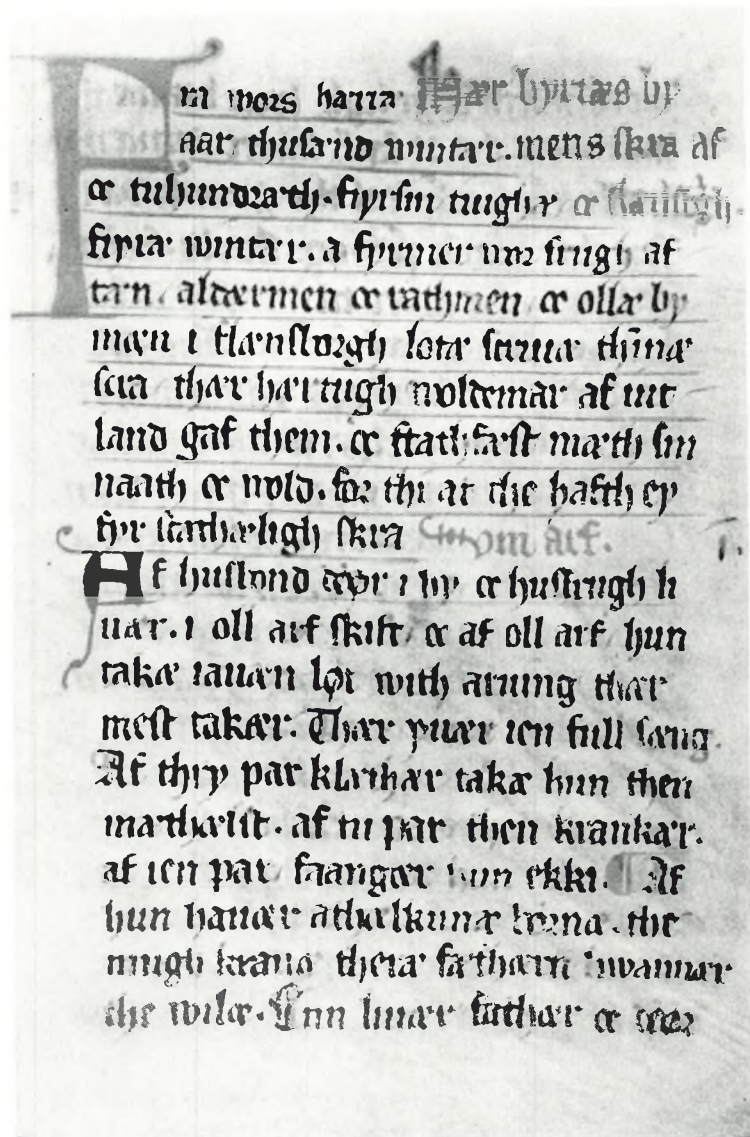
En række senere vedtægter i Flensborg viser byrådets faste vilje til at stække Sankt Knuds gildes magt. Flensborg-gildets skrå eller vedtægt kendes, men Sankt Knuds gildets skrå i Slesvig er gået tabt.

Hær byriæs by
mens skra af
flænsborgh.

Fra wors hærræ
aar thusænd wintær.
oc tuhundræth. fyrsin tiughæ, oc
fyræ wintær. a fyrmer wor frugh af
tæn, aldærmæn oc rathmæn, oc ollæ by
mæn i flænsborgh, lotæ scriuæ thinnæ
scra, thær hærtugh woldemar af iut
land gaf them. oc stathfæst mæth sin
naath oc wold. for thi at the hafth ey
fyr stathæligh skra

Vm arf.

Af husbond døþr i by, oc husfrugh li
uær. i oll arf skift, oc af oll arf, hun
takæ iauæn löt with aruing thær
mest takær. Thær yuær ien full sæng.
Af thry par klæthær, takæ hun then
mæthælst. af tu par, then krankær.
af ien par, faangær hun ekki. Af
hun hauær athælkunæ bõrnæ. the
mugh krauæ theræ fæthærn, hwannær
the wilæ. Enn liuær fæthær, oc døþr

Side af den danske udgave af FLENSBORG STADSRET.

Fra omkring år 1300. Originalen findes i Stadtarchiv, Flensburg.

Landets styre hvilede på magt. Magten lå hos kongen, hertugen eller bispem og hos deres hærmænd eller herremænd, som holdt borgene, både deres egne og fyrsternes. Enkelte borges skæbne kunne afgøre store områders ejerforhold. Gottorp og Duborg var tyngdepunkter i det sydlige og mellemste Sønderjylland, men den, som kunne hævde og holde Tørning og Sønderborg, havde Nordslesvig i sin magt.

Ud fra disse og andre borge dannedes len, som var områder for styrelsen svarende til senere tiders amter. Tørning lå, hvor tunneldalen fra Haderslev fjord nærmer sig Hærvejen. Tørning len overlevede borgen i flere hundrede år, og selv efter at lenet var indlemmet i Haderslev amt, havde de oprindelige forhold stor vægt, fordi Tørning lens kirker fra gammel tid lå under bispem i Ribe og havde kongerigsk og ikke slesvigsk kirkeret. Således havde Tørning len – og Als og Ærø, som lå under bispem i Odense – mange ting fælles med kongeriget og adskilte sig derved fra det øvrige hertugdømme. Dette støttede i høj grad danskheden.

Af Tørning borg er kun rester tilbage. Lignende voldsteder findes spredt over hele landet. De kan være fra vidt forskellig tid. Nogle er tilflugtsborge fra folkevandringstiden. Andre er adelens borge, som blev forladt i middelalderen, da kravet til boligen og dens værn ændredes.

I Ullerup sogn på Sundeved ligger voldstedet Brådeborg. Det er en naturlig banke, som afskæres af Bovrup bæk, en naturlig kløft og to kunstige grave. På borgen sad kongens lensmand, men i 1377 overgav Henning Meinstorp den til den holstenske greve Klaus. Borgen synes at være ødelagt omkring 1400 under Erik af Pommerns krig mod de holstenske grever. Det er måske den borg, som Klaus Bundesen ejede. Han holdt med kongen. En yngre broder, Palle, var grevens mand. Han overfaldt og plyndrede broderens borg og lagde den øde.

Voldstedet BRÅDEBORG i Ullerup sogn, Sundeved.

Hertug Hans den Ældres kansler Georg Beyer lod på sine gamle dage gøre et mindesmærke med et ypperligt billede af sig og sin familie til St. Marie kirke i Flensborg. Vigtigst for os er dog billedets baggrund, en meget nøjagtig fremstilling af Flensborgs udseende ved år 1600. Også Flensborghus eller Duborg, den kongelige borg på Mariebjerget, er med på billedet. Dens sidste levn udslettedes først i dette århundrede.

Borgen blev bygget i 1411 af dronning Margrethe og Erik af Pommern mod holstenerne. To stærke huse i vinkel i øst og nord og høje ringmure lukkede en firkant, som var 70 meter på den ene og 53 meter på den anden led, med flanketårne i nordøst og sydøst, mens vestsiden værnedes af dobbelte volde og en vandgrav.

Trods holstensk heltemod – den unge kriger hertug Henrik blev på stormstigen dræbt af et dansk spyd – holdt Morten Jenssøn Gyrsting og biskop Gerhard af Børglum borgen mod den holstenske magt i 1427. Fire år senere udholdt de samme førere og deres mænd nød og savn i seks måneder. Borgen trængtes hårdt af holstenerne, men kun hunger og mistvivl om hjælp og ikke fjendens storm fik dem til at overgive borgen, dog sådan at de selv frit kunne drage bort.

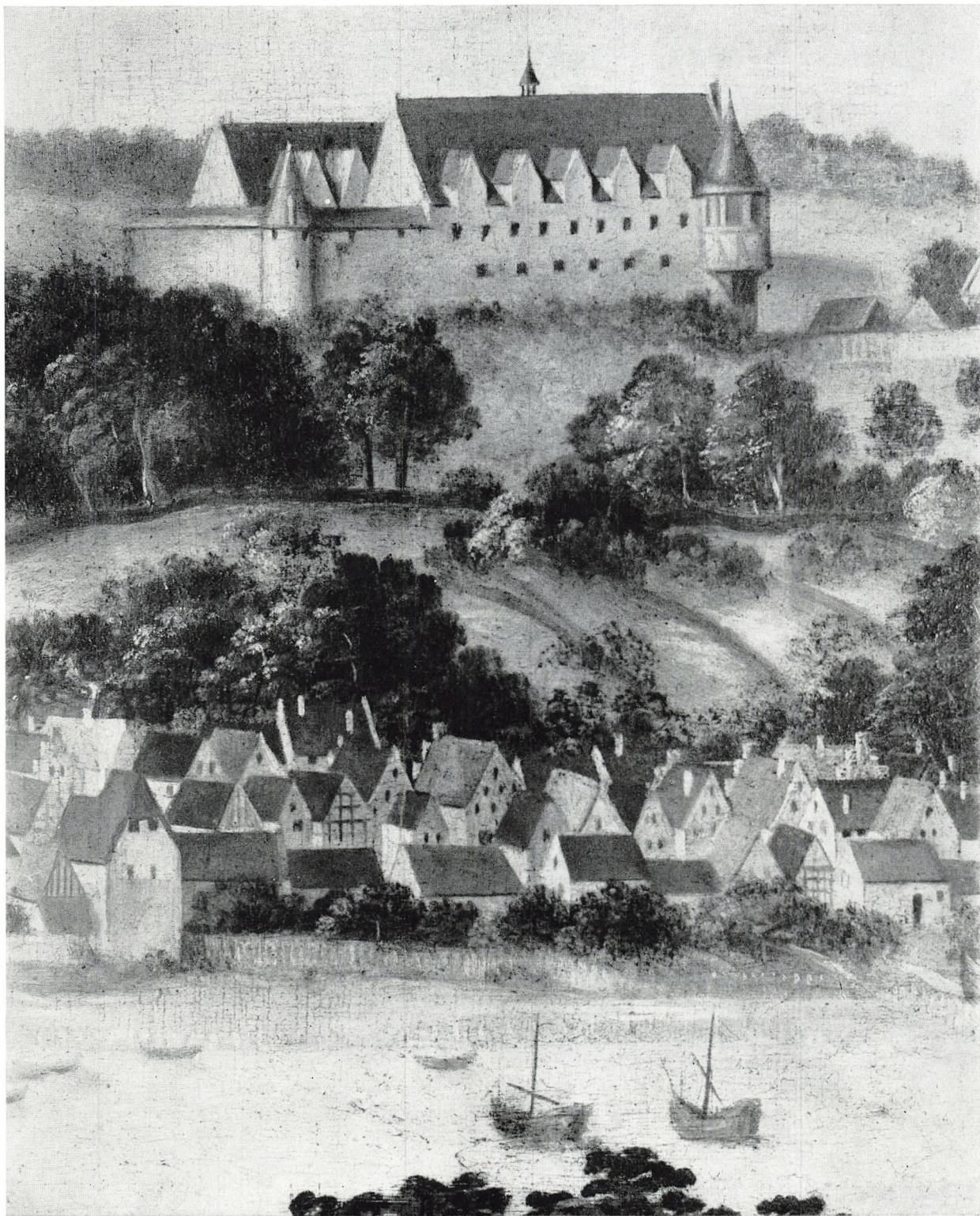
Kong Eriks trediveårs krig for Sønderjylland kunne ikke trænge holstenerne ud af Sønderjylland. Indflydelse havde de haft fra 1250erne, men deres virkelige magt tog til i 1325. De fik hertugdømmet som len i 1386 og atter i 1440. De styrede landet, og under breve om landets styre satte de deres segl, som nu førte de slesvigske løver sammen med det holstenske nældeblad. De to løver er oprindelig de sønderjyske hertugers slægtsvåben. De førte våbenet som en sidelinje af kongeætten, der havde tre løver i skjold og segl. Omskriften til den unge helt, hertug Henriks segl er: »Henriks segl, hertug af Slesvig, greve af Holsten og Stormarn«, idet han nævner sin fornemste titel først: »Hertug af Slesvig«.

DUBORG SLOT i Flensborg.
Udsnit af et i 1591 udført maleri
på Georg Beyers epitafium.
i Mariekirken, Flensborg.

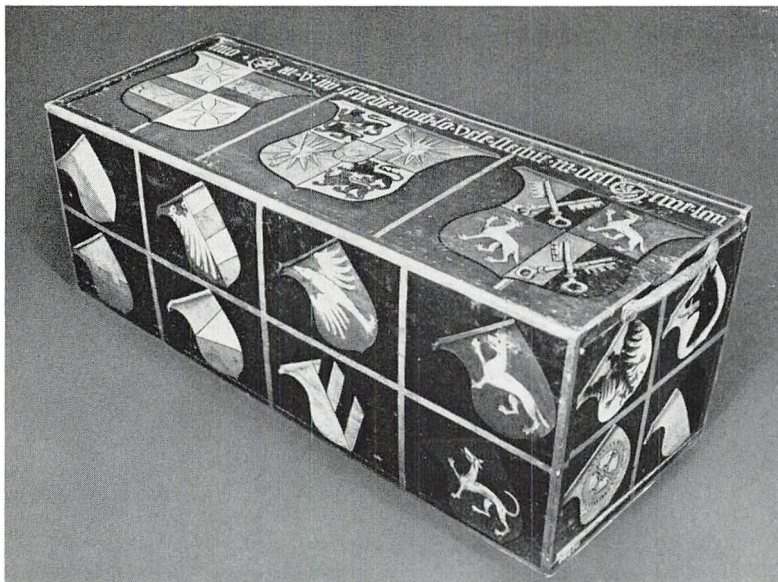
HERTUG HENRIK GERTSØNS SEGL
Efter aftryk i Rigsarkivet

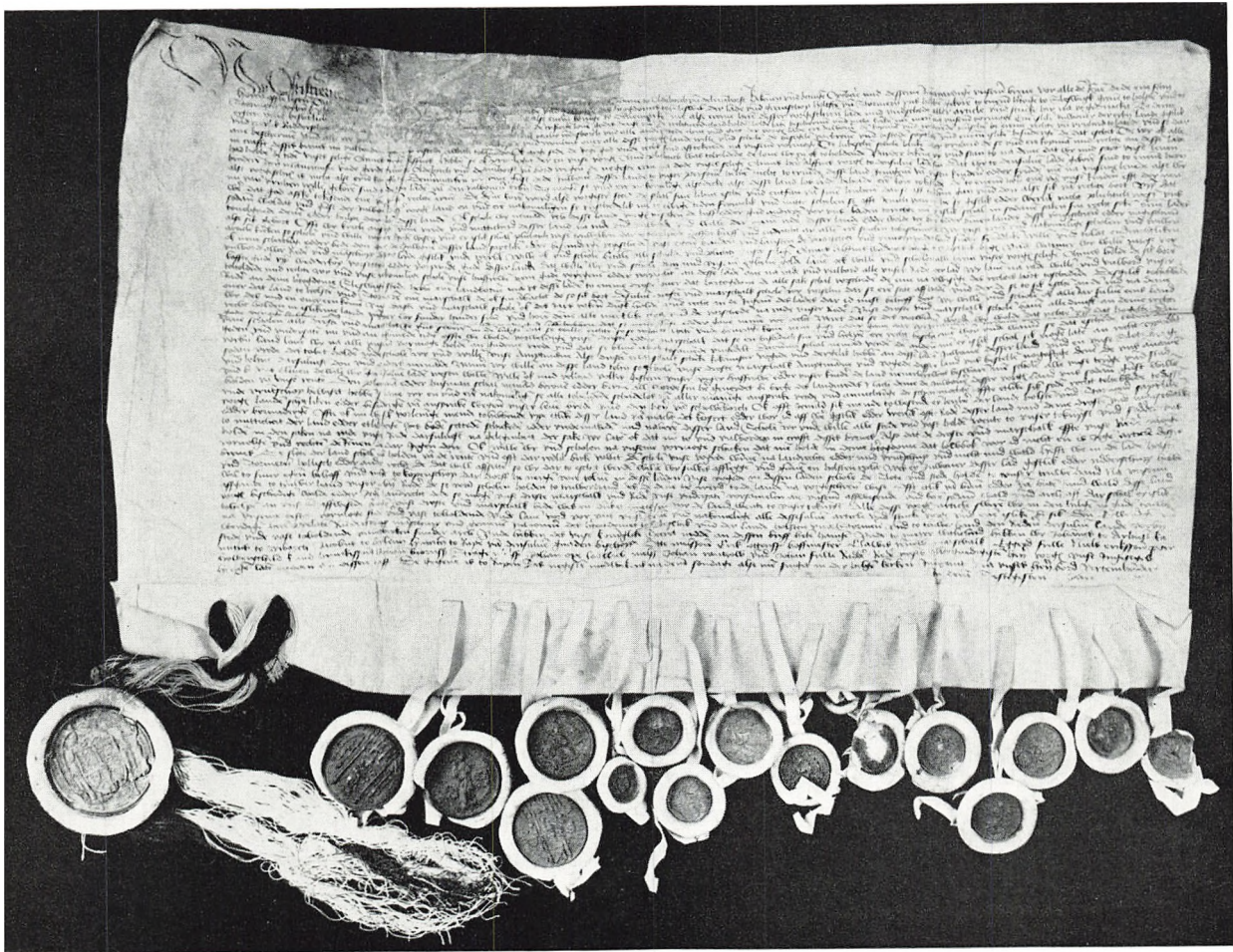
Ridderskabets PRIVILEGIELADE
fra 1504. Deponeret i Schleswig-
Holsteinisches Landesmuseum
på Gottorp.

Ridderskabet var en sammenslutning af de mægtige holstenske adelsslægter, der tjente greven af Holsten i krig og fred og hjalp ham med at indtage Sønderjylland, hvor de efterhånden ved køb og giftermål fik store ejendomme.

I 1459 døde grev Adolf uden sønner, og Sønderjylland skulle vende tilbage til Danmarks Rige som hjemfaldent len. Da stod disse jordrotter over for at skulle lyde to herrer: greven af Holsten og Danmarks konge. Dette måtte undgås for enhver pris, men uden krig. De handlede hurtigt, brugte deres magt og indførte noget helt nyt. På et møde i Ribe blev de snart enige med kong Christian 1. De valgte ham til greve i Holsten og hertug i Sønderjylland.

Aftalen blev skrevet på pergament i to eksemplarer. Kongens findes i Rigsarkivet, ridderskabets ligger nu i Det slesvig-holstenske Landsarkiv, men i halvfemte hundrede år har det sammen med andre adkomstbreve ligget i ridderskabets brevskrin. Brevet er forsegleet af kongen, ikke af ridderskabet, for det er ham, som lover noget. De andre segl er danske rigsråders segl. De borger for, at kongens løfter holdes.

Ridderskabet. Evigt sammen, udelte

RIBEOVERENSKOMSTEN af 5. marts 1460. Pergamentsbrev med 18 vedhæftede sigiller. Originalen findes i ridderskabets arkiv, der er deponeret i Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv på Gottorp.

Også Christian 1. var ivrig for at få aftalen i stand. Han fik Sønderjylland hjem uden krig og Holsten med i købet. Til gengæld sikrede kongen ridderskabets rettigheder og gav tilsagn om, at der i fremtiden kun skulle være een herre over begge lande, som skulle være »ewich tosamende ungedelt«, »evigt sammen og udelte«, og ridderskabet skulle vælge hans efterfølger i hertugdømmerne. Holsten blev i Christian 1.s tid af kejseren ophøjet til tysk hertugdømme.

De andre arvinger til Holsten måtte kongen stille tilfreds med store summer, og han kom derfor i stor gæld. Disse yderst vanskelige sager blev bragt i orden af den pengekløge dronning Dorothea. Derved fik hun stor indflydelse, og efter Christians død i 1481 brugte hun den til at få sin yngste søn Frederik valgt til medhertug ved siden af kong Hans.

Således var ridderskabets valgret vel sket fyldest efter formen, men i virkeligheden indførtes derved arveretten. Derfor var kongen af Danmark til enhver tid hertug, skønt ridderskabet efter aftalen også kunne vælge en anden kongesøn end den ældste.

Men Frederiks valg førte også med sig, at begge hertugdømmer blev delt. Det skete i 1490, da Frederik blev myndig. Kongen fik Flensborg, Sundeved, Als og Ærø, Åbenrå, Femern og Nordstrand. Frederik fik Gottorp og Slesvig og landet ned til Ejderen, en del af Angel, Lundtoft herred, Tønder og Haderslev.

Af hertugdømmernes udelelighed blev tilbage, at de to hertuger kun rådede over kirken og ridderskabet i fællig og at disse mægtige sammenslutninger kun havde pligter over for brødrenes »fælles hånd«.

Christian 1. blev stamfader til alle senere konger i Danmark og hertuger i Slesvig og Holsten.

Kong CHRISTIAN 1. og Dronning DOROTHEA. Maleri fra 1. halvdel af det 16. århundrede, udført på grundlag af to enkeltportrætter på en fløjaltertavle fra kongens samtid. Frederiksborg Museet.

CHRISTIAN DER ERSTE KÖNIG DORT HEA GEBORN ZV
NIG ZV DENNE MARCKEN BRANDEN BVRGK VND KONIG
SCHWEDEN VND NORWEGE CHRISTOFFERS VON BEYRENS
GEN HERIZOG ZV SCHLESWIG HOLSTEIN · K · FRIDERICH · K · FRIDERICHS MOTTER ·
ICHES DES ERSTEN VATTER ·

Kong Kristoffers enke dronning Margrete Sprænghest fortsatte kampen mod Abels sønner, men i slaget på Lo hede 1261 blev hun og den unge kong Erik Glipping og biskop Niels af Slesvig fanget af hertug Erik Abelsøn. Bispen blev tvunget til at mageskifte sit faste slot Gottorp mod Svavsted. Efter de sønderjyske hertuger fik de holstenske grever borgen. De holdt Gottorp, »Danmarks Riges lås og lukke«, en af de stærkeste fæstninger i Norden, mod Erik af Pommerns stormløb.

I 1460 kom slottet til kronen og ved delingen 1490 til hertug Frederik. På Gottorp blev der lagt råd op mod hertugens brodersøn Christian 2., og herfra hastede Frederiks hær op i Jylland.

Kongesalen i slottets sydfløj er fra Frederik 1.s tid. Dens loft dannes af to gange otte fag hvælvinger, som hviler på tre søjler af sandsten og fire af granit. Rummet er i forhold til sin store længde ret lavt, men meget smukt, og man kan her se, hvordan man på den tid ville have, at en festsal skulle være. Salen hører snarere til en fyrstebolig end til en fæstning, men Gottorps mure og volde blev gjort stærkere under Christian 3. Man frygtede Christian 2.s slægt og kejseren.

I kongesalen husedes senere det berømte gottorpske bibliotek og hertugens kunstkammer. Endnu ses alkymistiske og astronomiske tegn malet på hvælvingerne. De brugtes ved den systematiske inddeling af bibliotekets bøger og kunstkammerets sjældne ting. Nu rummer salen landsmuseets samling af middelalderlig kirkekunst fra Sønderjylland og Holsten.

KONGESALEN på Gottorp. Fra kong Frederik 1.s tid, ca. 1530.

Hans Brüggemann, sengotikens største kunstner i Sønderjylland, var nedertysker fra Lyneborg. Til marianerkapellet i Vor Frue kirke i Haderslev skar han et alter, som nu kendes som Goschhof-alteret fra Egernførde. Han udførte et 20 meter højt sakramenthus til St. Marie i Husum. Af det er kun to figurer tilbage. Til samme kirke skabte han Sankt Jørgen og dragen og til domkirken i Slesvig den vældige Hellig Kristoffer. Derimod hørte hans navnkundige passionsaltertavle til i Bordesholm i Holsten og er først kommet til domkirken i 1666.

Altertavlen blev »fuldendt til Guds ære« i 1521. Den er gotisk i helheden, men i enkeltheder er den kraftigt præget af den nye stil i kunsten, som kaldes renæssance. I altertavlen spores et dybt kendskab til bibelen, og den er præget af trangen til reform inden for kirken før den lutherske reformation.

I en række billedfelter fortælles historien om Kristi lidelse og død. Alterets nærved 400 figurer er klædt i samtidens dragter. Et af billedfelterne viser Pilatus, som vasker sine hænder, og soldaterne omkring landshøvdingen kunne være billeder af landsknægtene i hertug Frederiks hær, som i 1523 var med til at jage Christian 2. af lande.

Et andet billedfelt viser Abrahams møde med præstekongen Melkisedek. En gammel overlevering vil vide, at en figur af en mand i Abrahams følge er et selvportræt af kunstneren. I alt fald viser det, hvordan en fin herres følge var klædt i 1521.

Detaljer fra HANS BRÜGGEMANN'S
ALTER i Slesvig domkirke.

Fuldført og opstillet i Bordesholm
klosterkirke år 1521, overflyttet
til domkirken i Slesvig i 1666.

Herover: En af ypperstepræsten
Melkisedeks følgesvende.

Til højre: Felt med fremstilling af
Pilatus, der vasker sine hænder.

I 1523 blev hertug Frederik konge af Danmark. Han boede oftest på Gottorp, og kongen blev gravlagt under koret i Slesvig domkirke.

Hans gravminde i marmor, alabast og bladguld er udført af Cornelis Floris, en stor flamsk billedhugger, i 1552, altså knap 31 år efter Brüggemanns altertavle, som man på billedet lige aner toppen af. Mens Brüggemanns altertavle i sit væsen er sen-gotisk med islæt af renæssance, er kongens mindesmærke ren renæssance. Det ses af den måde figurerne og hele mindesmærket er formet på, for her har den gamle klassiske græske og romerske kunst været forbillede. I stedet for søjler bæres kongens leje af kvindefigurer, som kaldes karyatider. De er billeder på dyderne, de kristne: tro, håb og kærlighed, og de kongelige: kløgt, styrke, retfærd. Men også fremhævelsen af kongens magt og ære hører renæssancen og tiden til.

KONG FREDERIK I.S GRAVMÆLE
i Slesvig domkirke. Af marmor og
alabast. Udført 1550-52 af
Cornelis Floris i Antwerpen.

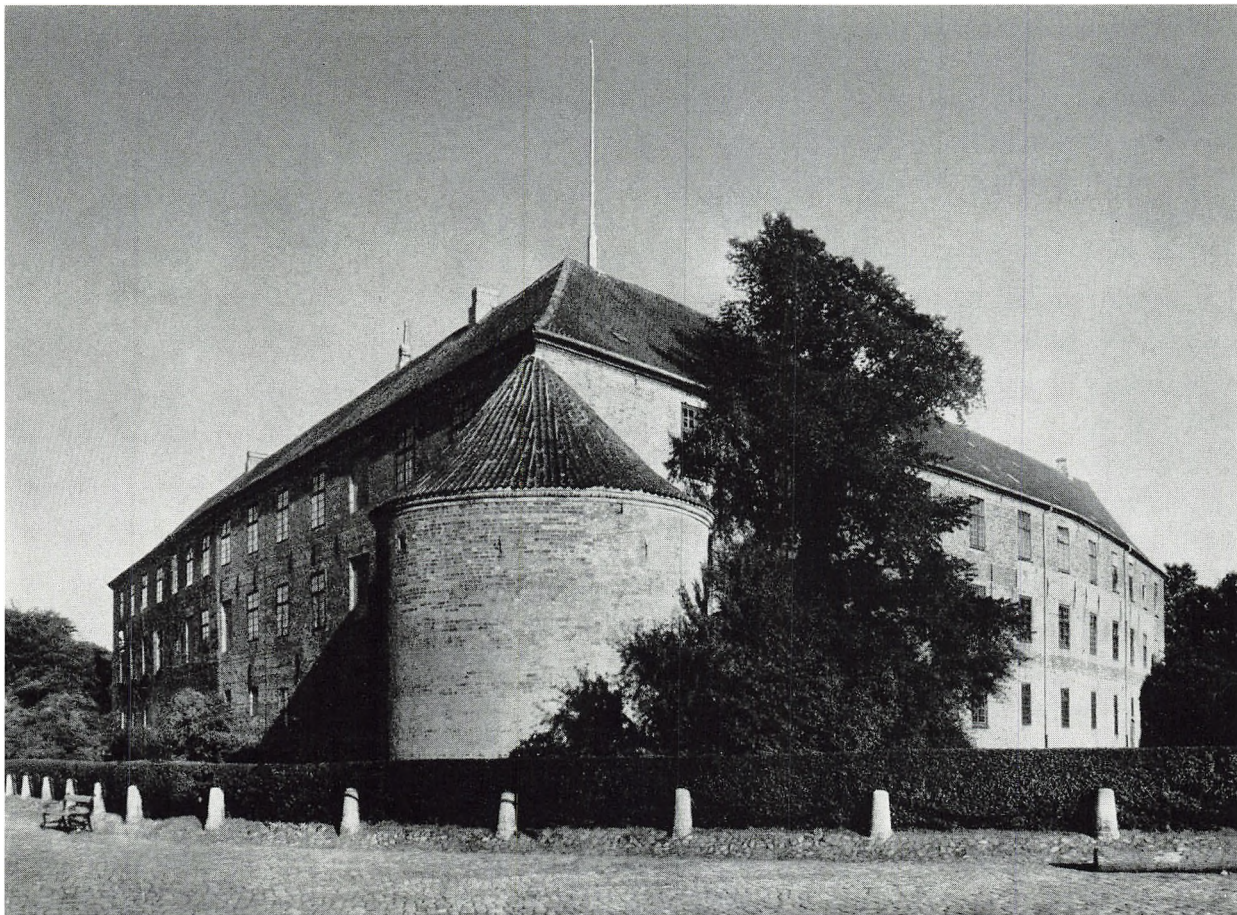

Da Christian 2. var kommet i Frederiks vold, blev han ført til Sønderborg. Her sad han fra 1532 til 1549. I hans tid så borgen anderledes ud end nu. Høje tårne ragede op og stærke udenværker holdt en mulig fjende på afstand.

Kernen i slottet er et kraftigt firkantet murstenstårn, som endnu skjuler sig i slottets nordøstre hjørne. Det er bygget omkring år 1200 eller snarere før, for det synes at være et led i den række borge, som blev rejst mod venderne i 1170'erne, borgen i København, Tårnborg ved Korsør, tårnet på Sprogø, Nyborg og Søby på Ærø. Sønderborg sikrede den store vej fra Øst-Danmark over Als, Sundeved, Holdnæs og ned gennem Angel til Slesvig.

Tårnet stod på en lav holm, som først i tidens løb blev landfast. Det blev omkring 1250 gjort kraftigere, med op til fire meter tykke mure, og højere. Hertil sluttede sig en ringmur med en port mod nord, som endnu ses. Senere, måske under Valdemar Atterdag, blev der bygget et svært rundt tårn, Blåtårn, som stod på det sydøstre hjørne af det nuværende slot. Det var mere end tyve meter højt og havde fire meter tykke mure. Det var denne borg, de to tårne og ringmuren imellem, som Erik af Pommern forgæves belejrede i 1410. Den søndre og vestre ringmur kom til mellem 1400 og 1500. Murene var elleve til tolv meter høje og to til tre meter tykke. Omkring 1500 blev det nordvestre tårn, det såkaldte arkivtårn bygget. Der har også været et fjerde tårn i sydvest. Husene inden for ringmuren kom til lidt efter lidt. Sammenbygget blev de hen mod 1600, og fælles tag fik de først under von Platens gennemgribende ombygning i 1718-26. Christian 2. blev godt behandlet, og i lang tid af sit fangenskab kunne han færdes frit på slottet, ja endog i byen. Hans særdeles herskabelige bolig var i Blåtårn. De sidste rester af tårnet blev revet ned i 1750'erne.

SØNDERBORG SLOT set fra nordvest

På kirkens grund langs gaden i byen opstod ofte en række leje-huse og boder eller huse, som brugtes til kirkens formål. Tøn- ders statelige middelalderhus på Torvet ligger på kirkegrund og adskiller sig tydeligt fra byens andre huse. Der er derfor grund til at tro, at det har huset Sankt Nikolaj kalendebroderskab. Kalenderne havde både gejstlige og lægmænd som brødre og var således bindeled mellem de to slags mennesker, som ellers i middelalderen var adskilt ved præstens særstilling, der kom af hans vielse. Huset er sengotisk fra omkring 1520, med flade vinduesbuer på siden og blændinger på gavlen, men huset er ændret siden.

Tårnet hører til en kirke, som var viet til Sankt Nikolaj. Han var sømænds særlige værnehelgen, og Tønder er opstået før 1130 som søhandelsby dér, hvor landevejen kunne komme ned til Vidåens gode havn. Spiret rager op i højden, 47½ meter, som på andre vestkystkirker, næppe uden hensyn til dets brug som sømærke. Spiret er ottekantet og åbent under den øverste hat for at mindske vestenvindens vælde.

Kirken blev revet ned og en ny bygget 1592 som en af de første nybyggede protestantiske kirker og derfor var den nu »helliget Kristus, Frelseren« og ikke længere viet Sankt Nikolaj. Men kirken er bygget helt efter gammel skik, ja den fik endog både et lektorium og et korgitter, som i grunden er udtryk for den katolske tanke om skel mellem præsteskab og menighed, mellem kor og skib. Også i gudstjenesten var der i lang tid efter reformationen meget tilbage af gammel skik og brug.

Sengotisk GAVLHUS på Torvet
i TØNDER. I baggrunden
Kristkirkens tårn.

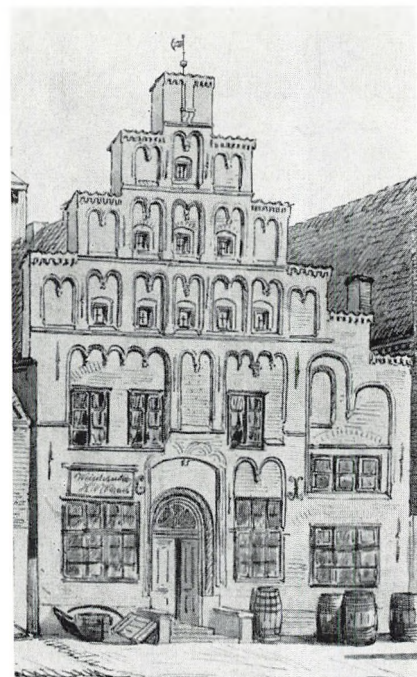
Kong Abel blev dræbt ved Husum bro i 1252, men da var Husum højst et par huse. Store stormfloder i det 14. århundrede førte havet helt ind til en langstrakt bakkeø, som hæver landevejen over den lave og våde marsk og fører den ud til havet. Her opstod Husum og tog til at vokse og blive rig ved søfart, handel med fedestude og håndværk, ikke mindst kunsthåndværk: klokker og støbte døbefonte af malm, guld- og sølvsmedearbejder og udskårne altre og prædikestole. Men Husum sognede til kirken i Mildsted lige til 1431, da Mariekirkens første bygning rejstes.

Købstadrettighederne fik byen først i 1465. Den var nær blevet offer for Hamborgs nid og kong Christian 1.s nag, da den tog del i hertug Gerhards oprør 1470. Byen blev sparet, men mange borgere måtte strække hals for mestermandens sværd på torvet. Husum var den by i Sønderjylland, hvor reformationen først gennemførtes. Byens reformator var Herman Tast.

Det 16. og 17. århundrede er byens største tid. De fleste gamle bevarede borgerhuse er fra denne tid, altså renæssancetiden, men hele deres holdning med trappegavle og blændinger er gotisk lige som husene i Flensborg, en by som Husum havde et snævert samarbejde med.

GAVLHUS i middelalderlig stil
på Storegade i HUSUM.
Opført omkring år 1570.

Samme husfacade for omtrent 100 år siden. Udsnit af en tegning fra 1861, udført af F. C. Lund som forlæg til illustration i J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, 1864.

Husum

Reisemittel

M. Reisen

WEINHANDLUNG
H. W. WEINER NACHF.
V. QUART PAULS

KURT PAULS
KLEINER BIER

Urquell

Da dronning Margrethe var ved at få hånd i hanke med udviklingen i Sønderjylland, lod hun Brundlund slot opføre på en holm i engene umiddelbart sydvest for Åbenrå. Tanken var tydeligt nok, at det nye slot ved den dybe og åbne fjord skulle være et brohoved for dronningens sømagt lige som Duborg i Flensborg, og herfra skulle Sønderjylland genvindes. Dronningen døde kort efter i 1412, og hendes fostersøn evnede trods god vilje ikke at gennemføre hendes planer, så større militær betydning fik borgen ikke. Det gods, som blev styret fra Brundlund slot, udgjorde Åbenrå amt, og amtmanden bor stadig på slottet.

Ikke meget af den nuværende bygning er fra den første tid, men slotsmøllen er fra middelalderen. På en borg som Brundlund blev der spist og drukket bravt af herskab, krigsknægte, arbejdere og piger. Det var derfor godt, at slottet havde sin egen mølle. Tilmed kunne Mølleåens opstemmede vand udnyttes som et led i borgens forsvar. Selve møllen var et led i fæstningen og stærkt bygget. Hertil kom, at en del af omegnens bønder havde pligt til at lade deres korn male på møllen. Det gav god indtægt til hertugen.

Middelalderlig VANDMØLLE VED
BRUNDLUND slot i Åbenrå.
Dele af bygningen hidrører fra
det 16. århundrede.

Ændringen af kirken, dens reformation, begyndte før i Sønderjylland end i det øvrige Danmark, men den afsluttedes senere. Hertug Christian var til stede på rigsdagen i Worms 1521 og blev grebet af Luthers tanker. 1522 prædikede Hermann Tast luthersk i Marielirken i Husum. 1524 overtog hertug Christian styret i Haderslev len, i 1525 i Tørning len, og 1526 blev han statholder i hertugdømmerne, og samme år lod han en luthersk præsteskole indrette i Haderslev. 1527–28 gennemførte han reformationen i Haderslev og Tørning len, men Slesvigs katolske biskop Godske Ahlefeldt blev, ene af alle Danmarks bisper, i sit embede lige til sin død i 1541, og først i 1542 gennemførtes reformationen fuldt ud i Sønderjylland.

Haderslev blev reformationens vugge i Danmark, og her fødtes den danske lutherske salmesang, den danske dåb og gudstjenesten på dansk. Men ellers kom reformationen til at betyde en øget indflydelse for det plattyske og senere det højtyske sprog i Sønderjylland.

Jacob Binck, en tysk kunstner, tegnede »den berømte fyrste Christian, arving til Norge, hertug i Slesvig, Holsten, Stormarn ... i hans alders 32. år, hans regerings 3. år og det 1535. år efter Christi fødsel«. Tegningen blev graveret på en sølvplade og aftrykt på papir. Sølvpladen findes endnu på Rosenborg.

CHRISTIAN 3. som hertug.
Efter stik fra 1535, udført på
sølvplade af Jacob Binck.

·EFFIGIES ILLUSTRIS: PRINCIPIS · CHRISTIANI · HÆREDIS ·
· NORVÆGIÆ · SLESVICI · HOLSACIÆ · STORMARIÆ · DVCIS · & ·
· COMITIS · IN · ALDENBURG · ET · DELMENHORST · AD · VIVAM ·
· EIVS · IMAGINEM · EXARATA · ANNO · ÆTATIS ·
· SVÆ · XXXII · IMPERII · VERO · III ·
· A · CHRISTO · NATO · M ·
· D · XXXV ·
· IN · DOMINO · ÆTHEREO · SEMPER · SPES · FIXA · MANEBIT ·
· RES · ALIÆ · VALEANT · HIC · MIHI · TYRIS · ERIT ·

Den 9. august 1544 deltes hertugdømmerne for anden gang uden hensyn til aftalen af 1460. Christian 3. skiftede med sine brødre. Af dem var Hans den Ældre ugift og barnløs, men fra Adolf nedstammer den slægt af hertuger, som efter sit hovedslot kaldes gottorperne.

Hos Adolf ses allerede den lyst til pragt, som gjorde Gottorp til et kulturmidtpunkt, og den trang til selvstændig og kraftig politik, som med tiden fjernede de to slægtslinjer fra hinanden, og som blev skæbnesvanger for sønderjysk historie.

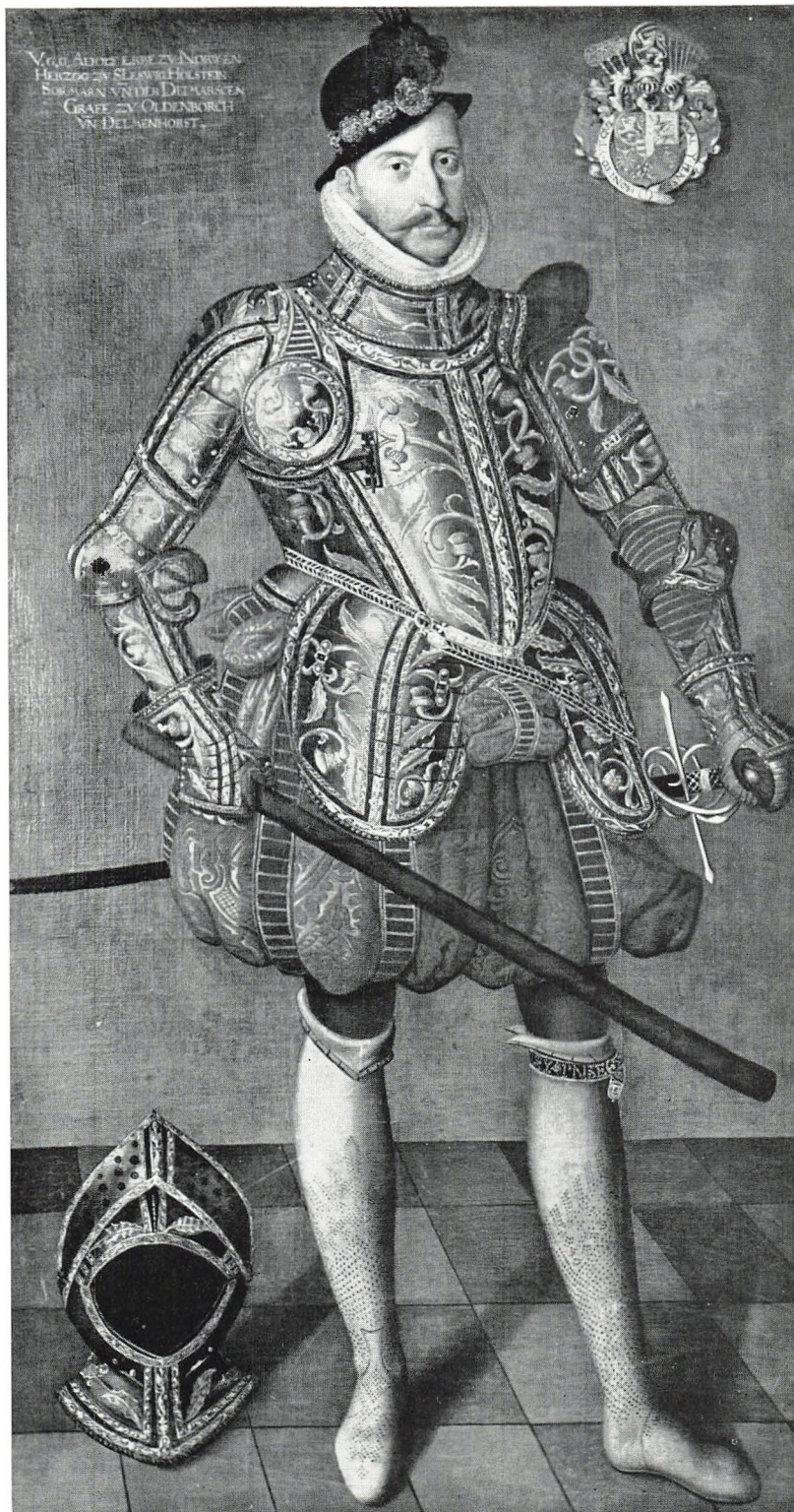
Et særkende for Adolf var hans krigerevner. Hans rustning, som nu findes på Tøjhusmuseet i København, var ikke blot til pryd. Han kæmpede i kejserens hær og han, den lutherske fyrste, var under hertugen af Alba med til at underkue Nederlandene.

1564 deltes hertugdømmerne for tredje gang. Kong Frederik 2. overlod sin broder Hans den Yngre Sønderborg og Nordborg amter med Ærø, og disse områder blev siden atter delt mellem hans arvinger. En yderligere sønderdeling af hertugdømmet hindredes ved, at Hans den Ældres arv blev lagt til de andre dele, og fordi både kongen og den gottorpske hertug bestemte, at for fremtiden skulle kun den førstefødte søn arve deres dele af hertugdømmerne.

Men da var landet delt i fire dele, kongens del, Gottorps del, Hans den Yngres del og de fælles områder. Hertil kom, at der lå kongerigske dele, de såkaldte enklaver, spredt i nordvest.

Disse delinger førte i tidens løb mange ulykker med sig. Det tog to hundrede år at samle landet igen.

HERTUG ADOLF af Gottorp.
Maleri fra ca. 1580.
Eutin Slot.

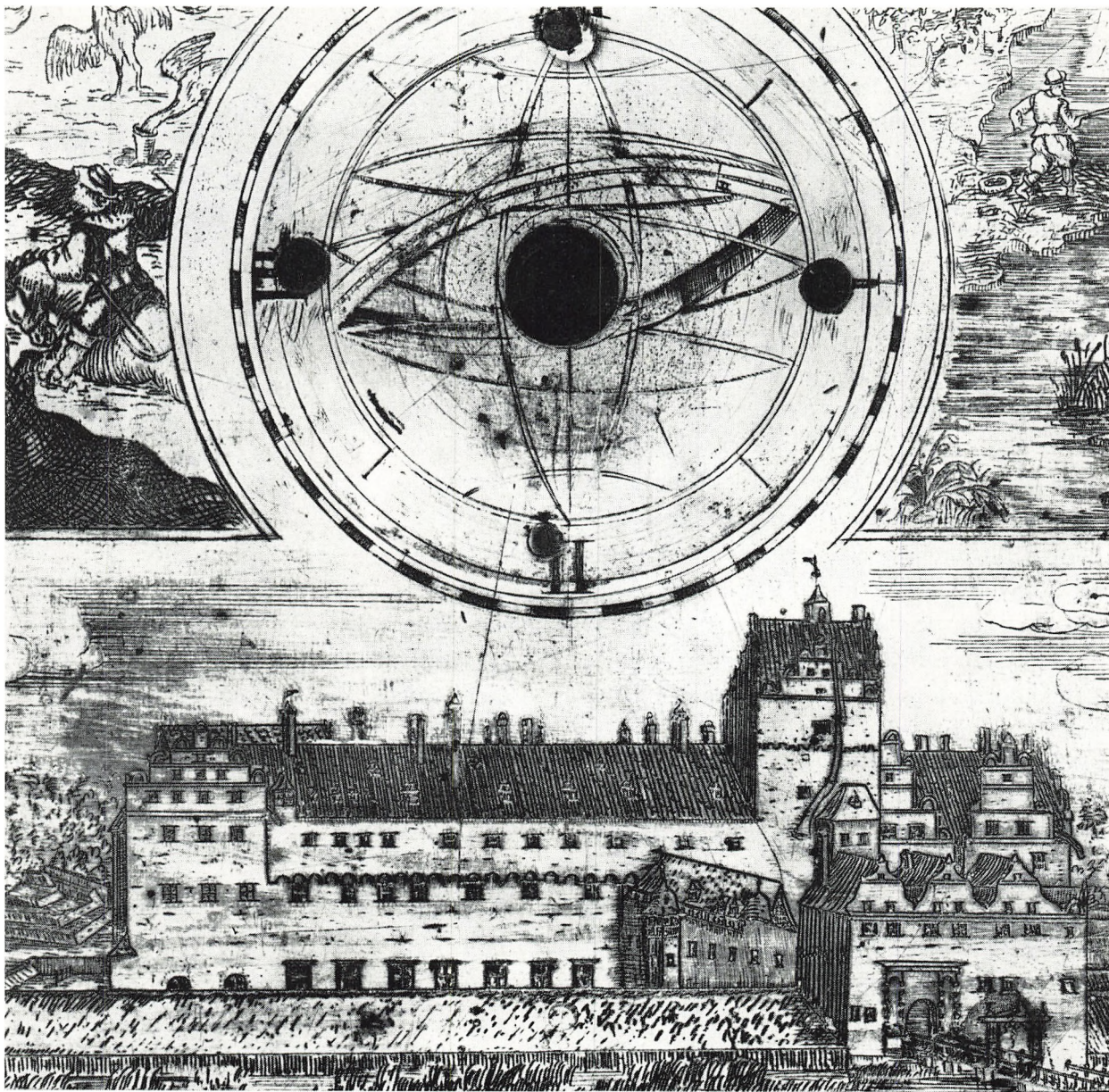

Der findes en fremstilling af Gottorp, som det så ud på hertug Adolfs tid. En bro fører fra syd over slotssøen, som i grunden er den inderste vig af Slien, til porthuset i jordvolden, og man kommer igennem et langt hus op til slottets hovedbygning. Ældst er vestfløjen, som man ser gavlen af til venstre, og tårnet, som har en middelalderlig kerne. Imellem dem ligger sydfløjen, som blev bygget i Frederik 1.s og Christian 3.s tid.

Huset er en mærkelig blanding af gammelt og nyt, for det øverste stokværk rager ud over de nederste med en skyttegang, hvorfra man ikke blot kunne skyde ligeud, men også kunne hælde skoldende vand eller beg og tjære ned på angribere. Alligevel åbner sig i det nederste stokværk syv store vinduer, som lige ses over volden. Det er vinduerne fra Frederik 1.s kongesal.

Gavlene er moderne og svungne, som bygmestrene nu lærte det i Italien og Frankrig. Derfor kaldtes de »vælske gavle«, men de er blot sat på et slot, som ellers er middelalderligt og strengt. De er vistnok kommet til i hertug Adolfs tid.

Det egentlige værn lå nu ikke mere i høje ringmure af sten, men i jordvolde, hvis ydersider kunne beskydes på langs fra kanoner i svære, lave tårne eller runddele på voldhjørnerne. Der har været runddele på Gottorp i Christian 3.s tid. På Sønderborg findes endnu rester af den slags anlæg.

GOTTORP SLOT i 1500-årene. Graveret fremstilling på et ur fra ca. 1600. Nationalmuseet.

Reformationen betød en gennemgribende ændring af samfundet, som skabte meget nyt og godt. Men den slog også meget gammelt og nyttigt i stykker. Den gamle kirke ejede store rigdomme, men tog sig også af ungdommens undervisning og af de gamles og de syges pleje. Den unge protestantiske kirke var ikke velhavende, og den måtte lade mange opgaver ligge. Det var da fyrsternes og byernes opgave at sørge for undervisning og forsorg. Det gjorde de ikke altid godt.

Dog har vi rundt om i byerne stiftelser, hospitaler og vajsenhuse, som er oprettet af fyrster, fornemme folk og velhavende borgere af kristen kærlighed til næsten.

Hertug Hans den Ældre styrede sit område af hertugdømmet fortrinligt, og fra hans tid stammer Hertug Hans Hospitalet i Haderslev. Hertugen brugte de indkomster, som St. Gertrudshospitalet og St. Jørgensgården havde haft fra deres bøndergårde i den katolske tid, og de indtægter, som kapitlet ved Frue kirke havde nydt. I grunden fortsatte han blot den katolske kirkes virke med de midler, som den havde fået af fromme mennesker til dette formål, og som han nu rådede over. I hospitalet kunne fattige folk bo frit. På tavlen står på tysk: »I året 1569 har den ophøjede og højborne fyrste og herre, hr. Johannes, arving til Norge, hertug af Slesvig og Holsten, den Almægtige til ære og de fattige til gavn og gode oprettet og bygget dette hospital af nyt«. Huset blev ombygget i 1726.

Også på skolens område fortsatte hertugen kirkens værk, idet han i stedet for kollegiatkapitlets skole, som var gået helt i opløsning, oprettede den latinskole, som stadig er til og nu kaldes Haderslev Katedralskole.

HERTUG HANS DEN ÆLDRE
(1521-80).

Afstøbning af portrætmedalje
fra 1580.

Frederiksborg Museet.

Hertug Hans. Skole og hospital

Hertug HANS DEN ÆLDRES HOSPITAL i Haderslev. Den nuværende bygning er opført i 1726 til afløsning af et ældre hus, hvis oprindelige våben og inskriptionstavle er indmuret i facaden.

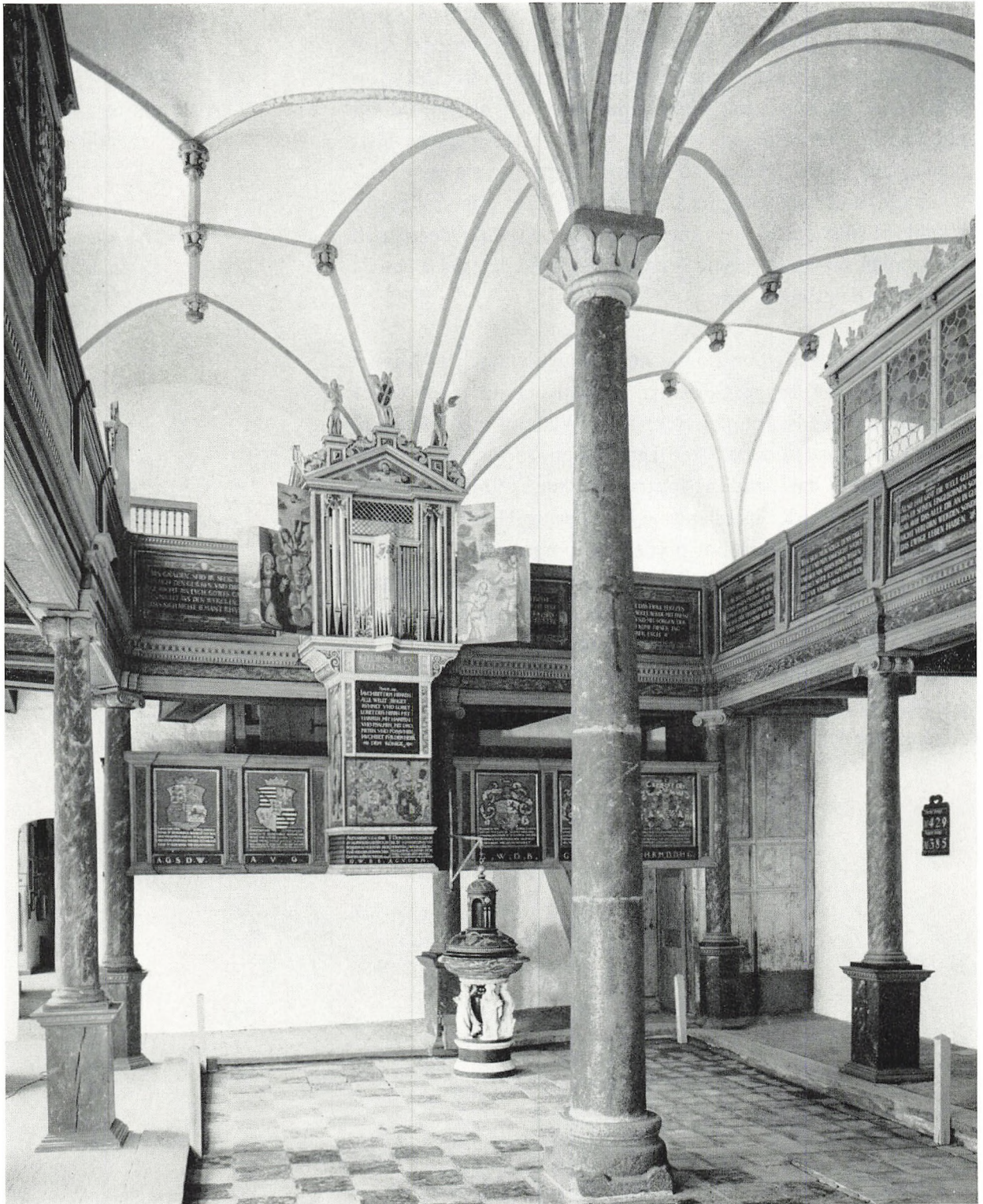

En dansk dronning fik allerede ved brylluppet sikret så store godser, at de gav en sømmelig indtægt i hendes enkestand og med boliger passende til enkesæde. Til dronning Dorotheas livgeding, som det hed, lagde Christian 3. i 1546 Sønderborg. I hendes tid omskabte den berømte bygmester Hercules von Oberberg slottet. Især blev dronningen byggeglad, da hendes søn Hans den Yngre, som var arving til Sønderborg, giftede sig og trængte til en passende bolig.

Kapellet er det bedst bevarede rum af dronningens slot. Det lå mellem hendes sommerstuer og vinterstuer, så at sige som et rum i hendes egen bolig. På endevæggen, hvor senere orgelet kom til, sad hun lige over for alteret, højt hævet over mængden, på den plads, som Luther i sin kirkeordning havde indrømmet fyrsten. Hendes efterkommere byggede en ny lukket stol på langsiden.

Den slanke søjle er ældre end kapellet, fra ungotisk tid, men de fire stjernehvælv er i tidens mest moderne stil, renæssance, som også har formet de søjlebårne gallerier af træ på alle fire sider. Væggene var dengang beklædt med træpanel. Gulvet er oprindeligt, fliser lagt i tavl, men vinduerne er ændret siden. Det høje og luftige rum, et af de bedste fra renæssancen, rummer en døbefont af Cornelis Floris og en altertavle af Frans Floris. Disse mænd fra Nederlandene hørte til tidens bedste kunstnere. Kapellet er en helhed af sjælden skønhed.

DRONNING DOROTHEAS KAPEL
på Sønderborg slot.
Indrettet i årene 1568-70.

Frederik 2.s vigtigste virke i Sønderjylland var, at han i stort omfang købte adelen ud af Nordslesvigs kongelige del, så at dens fæstebønder blev kongens fæstere. Som tiden gik, blev forskellen mellem dem og selvejerbønder ikke stor, og dermed var grunden lagt til en senere tids frie, velhavende og selvbevidste bondestand i store dele af Nordslesvig. Han satte sig også kraftigt imod sine medhertugers krav om, at Ribe stift skulle give afkald på dets ret til Tørning lens kirker, og at Odense stift skulle afstå sin ret til Als og Ærø, og hindrede det. Også det fik betydning langt ned i tiden.

Flensborgeren Melchior Lorck var fra ungdommen af knyttet til sin herre og konge Christian 3. Men det meste af sit liv var han udenlands, ved kejserens hof i Wien og med hans sendefærd til Konstantinopel. Her tegnede han stortyrken, sultanen selv, ja endog hans yndlingshustru, og han skildrede det sære liv i den fremmede, østerlandske by. Hertug Hans den Ældre købte malerier af ham til at pryde Hansborg med.

Først i 1580 vendte han hjem og blev Kongelig Majestæts kontrafejer eller portrætmaler. Fra denne tid stammer det særprægede kobberstukne portræt af Frederik 2.

Nyfundne klart tids- og stedfæstede tegninger af negerkvinder tyder på, at den vidtberejste kunstner har fundet sin død på Afrikas øde feberkyst.

KONG FREDERIK 2.
Kobberstukket portræt,
udført 1582 af den i
Flensborg fødte kunstner
Melchior Lorck.

Melchior Lotichs ad unum delinavit A. 1690.
Et in aere sculpsit A. 1832.

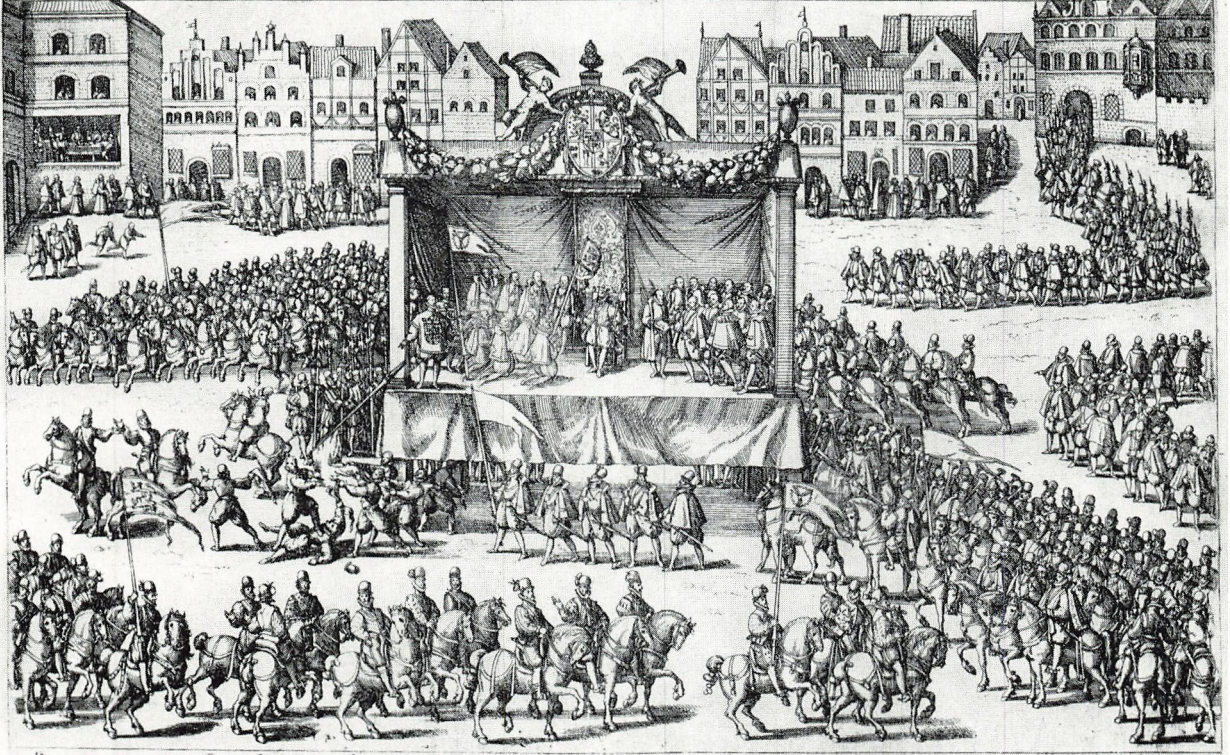
Kong Frederik 2. gav på Danmarks Riges vegne hertugdømmet Slesvig med Femern som len til sig selv, sine farbrødre hertug Hans den Ældre og hertug Adolf, og til sin broder hertug Hans den Yngre, men dog således, at de kun i fællesskab, ved deres »fælles hånd«, var hertuger af Slesvig. De svor lenseden til kongen og til Danmarks Rige og skulle tjene riget i krigstid med væbnede mænd.

Denne lenshylding fandt sted på torvet i Odense den 3. maj 1580.

Midt på pladsen er rejst en balkon, som krones af rigsvåbenet. På balkonen sidder kongen på tronen, mens fire mænd knæler for ham. Det er fire fornemme adelsmænd, som var stedfortrædere for de fire fyrster. På deres vegne sværger de lenseden og hylder ham som lensherre. Derefter rejser kongen sig og tager håndslag med de fire fyrster – hans stedfortræder lagde sin hånd i hans for ham selv – og derefter greb kongen sammen med hertugerne om lensfanens stang, og han overdrog dem og sig selv lenet som hertuger af Slesvig.

Lensfanen er udtryk for den lovligt overdragne myndighed, den samme tanke som i Knudsgildets segl. På torvet ses flere rytterskærer. Det er de fire fyrsters mænd. De fører faner med Holstens våben, nældebladet, for fyrsterne var hertuger af Holsten, og med Slesvigs våben, de to løver, som tegn på deres på ny bekræftede værdighed som hertuger af Slesvig.

Collatio rerum feudaliū, qua Fridericus Danicæ reg. feudā Ducatus Slesvicensis insuleq; Fimbricæ Confert suo quidē filiorumq; tanquam Holsatice Ducum nomine, Henrico Rantzovio, vicario regio, nomine vero Duci, Johanni seniori Johanni de Wylch, prefecto Tunderensij, Duci Adolpho Brundetto ab Alstedt, Diti Hagellorff, Duci Johanni juniori Johanni Blomen, facta. Odensicæ in Frons 3. Maj Anno M. D. LXXX.

LENSHYLDINGEN I ODENSE den 3. maj 1580. Samtidigt kobberstik med en sammentrængt fremstilling af forskellige begivenheder under den højtidelige forleningsakt.

Hans den Yngre fik ganske vist af sin broder, kong Frederik 2., del i forleningen med Sønderjylland ved lenshyldingen i Odense, men han blev aldrig godtaget som regerende hertug af stænderne under ridderskabets ledelse. Han førte en lang retssag om dette spørgsmål, ikke blot af attrå til regeringsmagten, men også fordi han ønskede at få ret til frøkenskat. Fyrsten havde nemlig ret til en skat af landet, når en hans døtre skulle giftes og have medgift, og Hans havde ikke mindre end ni døtre. Kun fyrstedøtre kaldtes dengang frøkener.

Han var en ivrig godsejer, og sine områder, Als og det meste af Sundeved, hvortil kom Ryd klostets gods, bragte han op til at yde mest muligt, blandt andet ved at indføre stordrift. Til den ende blev mange bøndergårde, ja, hele landsbyer, nedlagt med stor hårdhed. Deres jord blev lagt til de fyrstelige avlsgårde, og de mænd, som før var gårdmænd, måtte nu friste livet som husmænd, der sammen med de tilbageblevne bønder måtte yde hoveri til avlsgårdene.

Opførelsen af Lyksborg kostede mange penge, og hans område blev delt i små hertugdømmer mellem hans sønner, der alle ønskede at leve som fyrster. Det tærede på rigdommen, og flere af slægtslinjerne efter ham forsvandt ud af historien. Af Hans den Yngres efterkommere fik senere to grene den største betydning for Sønderjyllands historie, nemlig augustenborgerne og lyksborgerne.

HERTUG HANS DEN YNGRE
af Slesvig-Holsten-
Sønderborg.
Maleri fra ca. 1590.
Frederiksborg Museet.

Efter reformationen blev Ryd kloster øst for Flensborg og dets gods inddraget under kronen. I 1582 fik hertug Hans den Yngre, Frederik 2.s broder, klosteret. Han lod det bryde ned, og nær dets gamle sted og til dels af dets sten byggede han Lyksborg.

Slottet står i en kunstigt opstemmet sø på en syld af granitkvadre. Murene er af røde tegl med hvidgrå puds. Bygningens form er sær, for det er tre huse, som er bygget sammen på langsiderne, men hvert hus har sit tag. Denne måde at bygge store huse på var ikke så sjælden på den tid, men nok lidt gammel-dags. På de fire hjørner står tårne. Formålet med dem var oprindelig ønsket om at kunne skyde på langs ad ydermurene. Men slottet er dog snarere en fornem bolig for en fyrste end en fæstning, og tårnene gav dejlige lyse rum. De små hængende »hemmeligheder« er nødtørftshuse.

Af hertug Hans' mange sønner fik Philip Lyksborg med til-liggende gods, der levede videre som en egen lilleverden for sig, til dels med egne love, med egen styrelse i verdslige og kirkelige sager, med bønder bundet til stavnen og håndværkere, som tog næringen fra Flensborgs borgere, et af de mange småstykker, som Sønderjylland efterhånden deltes op i trods Ribe-aftalens ord om, at landet skulle være »udelt«.

I 1779 uddøde den ældre linje Lyksborg. Godset blev lagt under Flensborg og Sønderborg amter. Den sidste enkehertuginde levede til 1824, og Frederik 6. gav da året efter slottet selv og titlen hertug af Lyksborg til prins Vilhelm af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck. Hans stamfader var Hans den Yngres søn Alexander. Selv blev han fader til Christian 9., og heraf kommer den danske kongeaets navn. Frederik 7. opholdt sig gerne på slottet og døde her i 1863. Slottet ejes stadig af slægten efter Christian 9.s næstældste broder Friedrich.

På tysk hedder slottet Glücksburg, men det danske navn Lyksborg er lige så gammelt som slottet selv.

LYKSBERG SLOT set fra vest. Opført 1583-87 af bygmester Nikolaus Karies for hertug Hans den Yngre af Sønderborg.

Mellem 1572 og 1617 blev der i Køl̄n udgivet en stor samling kobberstukne bybilleder fra hele Europa. Byerne blev tegnet set oppe fra for at give både deres udseende og plan. Også nogle af de sønderjyske byer kom med i dette værk, og vi har her de ældste nogenlunde nøjagtige fremstillinger af danske byer.

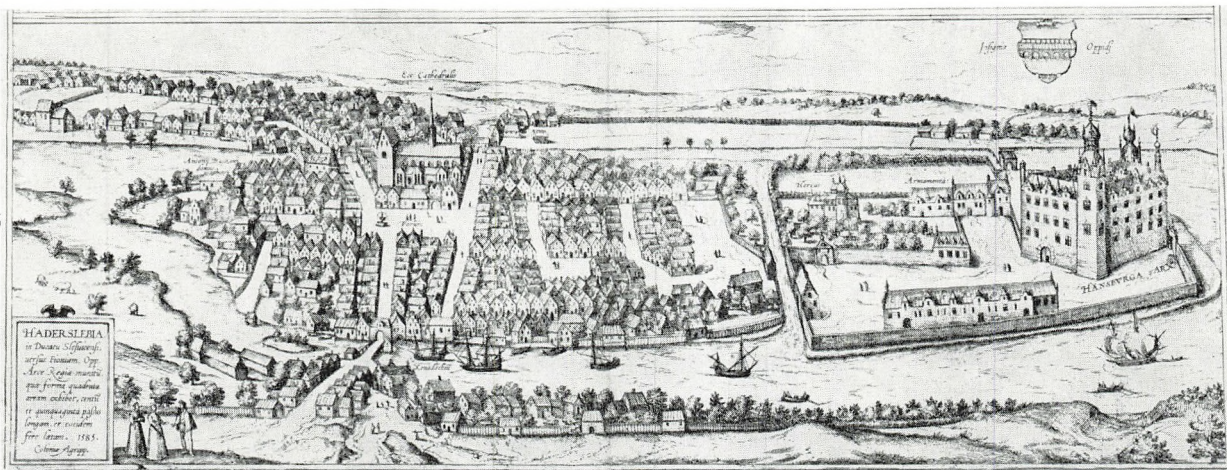
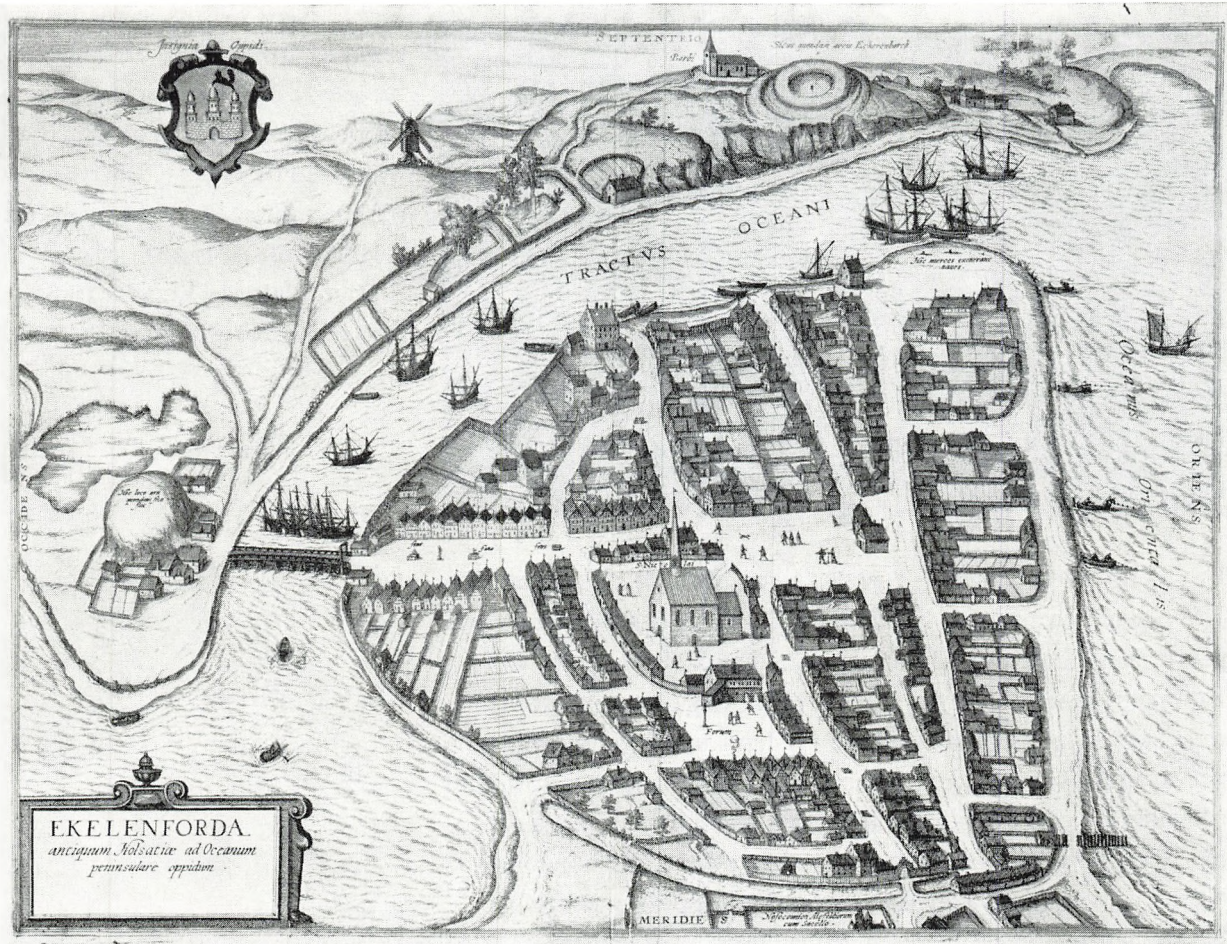
I kong Valdemars jordebog nævnes borgen Ykær̄næburgh, Eger̄nborg. Borgen vogtede overgangen over Vindeby nors minde. »För̄de« er plattysk for vadested. Byen selv er ret ung. Den brede og dybe bugt gav gode kår for søfart og fiskeri, men stedet ved Jyllands fod var af samme grund af største betydning i krig. Vest for byen ligger Østervolden, Danevirkes ende mod øst og grænse for den gamle danske bosættelse. Byen spillede en stor rolle i Erik af Pommerns sønderjyske krig og igen i Kejserkrigen. I 1628 angreb Christian 4. Eger̄nför̄de med flåden for at tvinge Wallensteins hær ud af Jylland. Et af kongens skotske regimenter brød sig vej gennem porten. De kejserlige flygtede ind i kirken og prøvede forgæves på at sprænge sig selv og angriberne i luften. Skotterne huggede fjenderne ned til sidste mand, fordi de ved Breitenburgs fald havde dræbt deres elskede feltpræst. Kirken står i dag som på blodbadets tid.

Også Haderslev var en broby. To veje, en fra vest og en fra nord, mødes sønden om domkirken og føres på en bro over Haderslev fjord mod syd. Broen ses i byens våben foroven til højre. Østligst ligger Hansborg, som hertug Hans den Ældre opførte af nyt fra 1555. Den fuldendtes af Frederik 2., og her stod Christian 4.s bryllup med Anna Catharina, men under Torstensson-fejden i 1644 lagdes den øde ved en voldsom brand, brugtes derefter som stenbrud og er nu helt forsvundet.

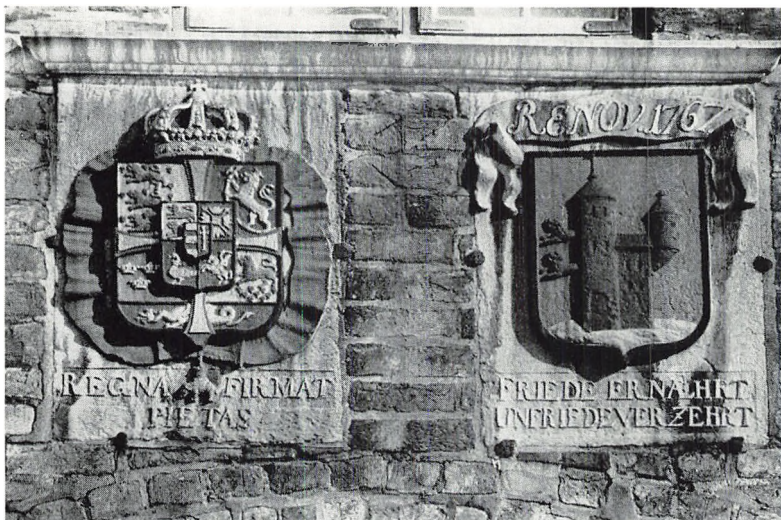
Byplan i fugleperspektiv af
EGERNFÖRDE ca. 1590.
Kobberstik fra Braun-Hogenberg,
bd. V, s. 31.

Byplan i fugleperspektiv af
HADERSLEV ca. 1588.
Kobberstik fra Braun-Hogenberg,
bd. IV, s. 33.

VÅBENTAVLER på Nørreport i Flensborg, der blev opført i året 1595. Til venstre rigsvåbenet med Kong Christian 4.'s valgsprog på latin: Regna Firmat Pietas (Gudsfrygt styrker Rigerne). Til højre byvåbenet med indskrift på tysk: Friede Ernährt, Unfriede Verzehrt (Fred Ernærer, Ufred Fortærer).

Fra 1460 til 1864 var Flensborg uden afbrydelse kongens by. I særlig grad var den Christian 4.s by, og begge dens bevarede porte, Nørreport og Kompagnihuset, bærer kongens våben. Kompagnihuset blev bygget 1602-04 af det kongelige privilegerede skipperlav, som havde sine møderum her. Gennemkørslen var byens havneport. En anden, nu lukket portåbning førte ind til stadens vægt, en indretning af største vigtighed i en handelsby. Flensborg tog ivrigt del i studehandelen og handelen på Norge og var rigets næststørste, til tider ypperste søfartsby. To tavler af billedhuggeren Hinrich Ringerinck viser kong Christian 4.s og dronning Anna Catharinas våben og valgsprog sammen med byens våben og et ægte købmandsord, på plattysk, for det var byens officielle sprog:

Gerecht und Metich alltid sin
Mit Gades hülپ bringt grodt Gewin

*Lad ret og mådehold altid findes
Med Guds hjælp vil da rigdom vindes*

KOMPAGNIHUSET ved Flensborg havn. Opført 1602-04.

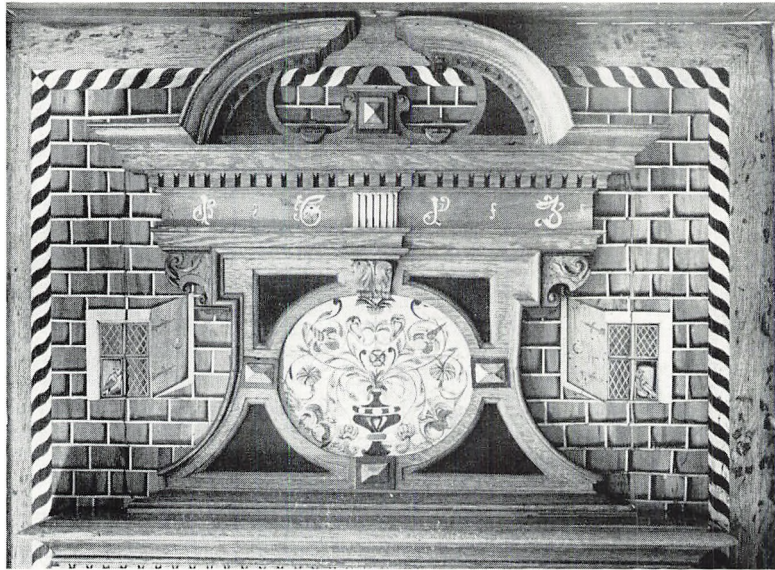
Hertug Adolf byggede i 1577–82 et slot i Husum til enkesæde for Gottorps hertuginde. Hovedbygningen står vel endnu, men dens talrige tårne er sløjfet. Huset rummer nu kontorer for landråden eller amtmanden. I det indre findes endnu fem kaminer af alabast. Tre af dem er af Henni Heidtrider. De viser hertug Johan Adolfs glæde ved kunst. Men det, som har holdt sig bedst, er dog slottets porthus, som Johan Adolf lod opføre i 1612.

Renæssancen var en tilbagevenden til den klassiske oldtids smag, og derfor finder man også her over porten statuer af den romerske kærlighedsgudinde Venus og den græske gudinde for visdom, Athene, som pryde for et nordisk slot. Sandstensindskriften over portalen er næsten helt udslettet af den våde vestenvind, men øverst på den midterste gavl står den norske løve med øksen i poten som tegn på gottorpernes krav om arveret til Norges krone. Nu er porthuset vandrehjem.

Portbygningen ved
HUSUM SLOT.
Opført 1612 under
hertug Johan Adolf
af Gottorp.

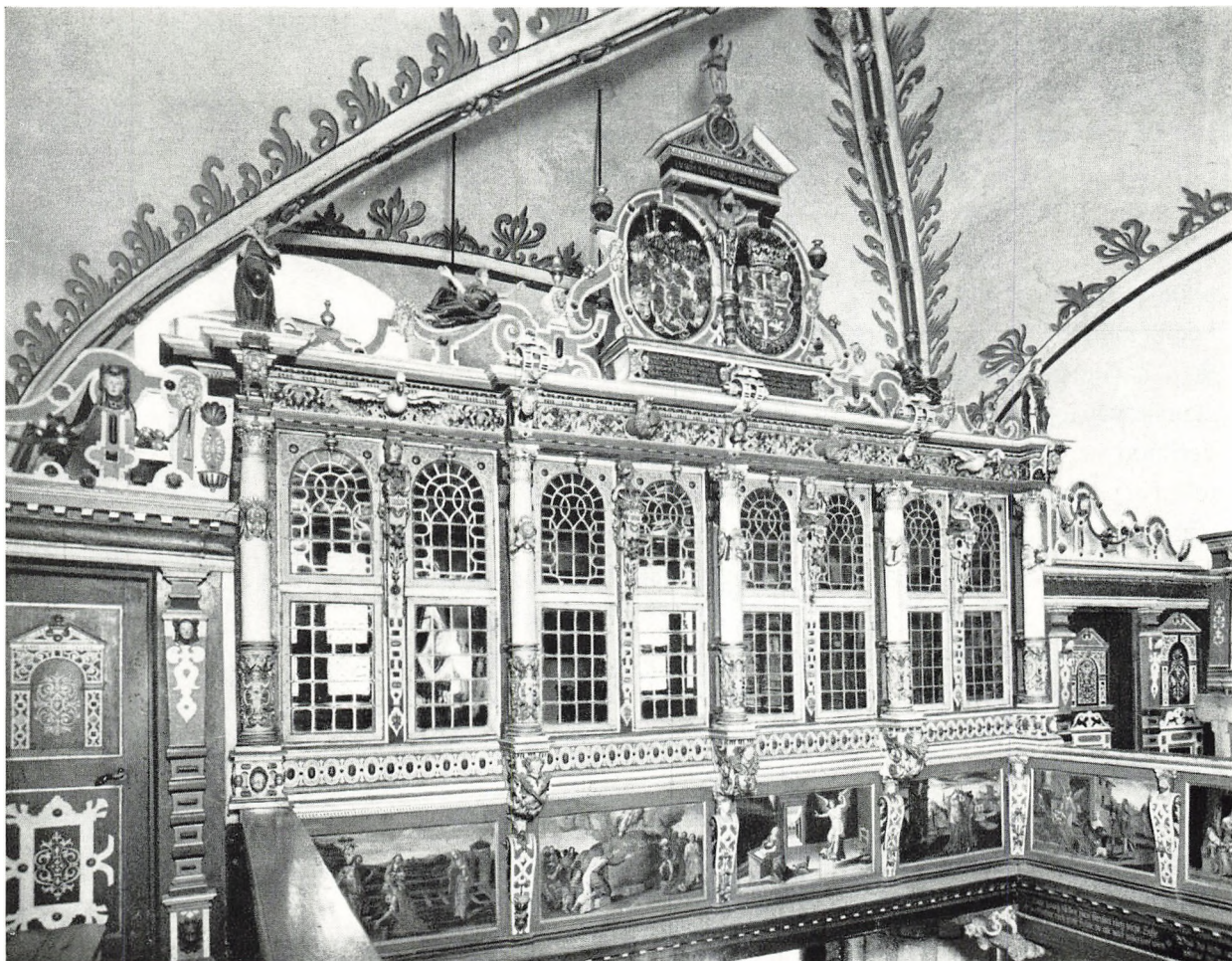

Felt med indlægningsarbejde
i træ (intarsia) i bede-
stolens indre.

Hertug Johan Adolf var gift med Augusta, Christian 4.s søster. »Født af den kongelige stamme i Danmark«, siger hun selv både på sin store forgyldte alterkalk og under sit og Danmarks våben over bedestolen i Gottorp slotskirke. Hertugen lod bygge dette såre private rum, det bedste af de bevarede værelser fra denne tid, for at hans højbårne ægtefælle kunne have det varmt under gudstjenesten og samtidig værnes mod nærgående blikke. Intet blev sparet for at skabe skønhed og velvære om hertuginde. Alle fire vægge og loftet med er smykket med udskæringer og indlægninger, intarsia, der dannes ved, at man skærer lyst og mørkt træ sammen til billeder og mønstre. Der skabtes herved et skønt rum, som er præget af hygge.

Hertuginde yndede den opfattelse af den kristne tro, som dengang var mange fine herrers og dannede menneskers, krypto-calvinismen, og den lutherske hofpræst Jacob Fabricius blev afsat. Da så man det højst usædvanlige syn: en dansk kongedatter og hertuginde af Slesvig og Holsten sneg sig ud af sit slot og gik til fods og næsten ene den lange vej gennem pløje og skarn til domkirken i Slesvig for at høre en prædiken af en præst, der som hun holdt sig til sin lutherske tro.

Bedestolen i Gottorp slotskirke

Den hertugelige BEDESTOL i slotskapellet på Gottorp. Facaden ud mod kirkerummet, udført 1611-12 af billedskæreren Andreas Salgen.

I Ejdersted findes en gårdtype, som kaldes Haubarg. I Adolfskøge i Witzwort sogn ligger Roter Haubarg. Den ser vældig og mærkelig ud. Dens kerne er 8 svære 12-13 meter høje tømmerstokke, de 4 af eg, som står i en nærmest kvadratisk firkant. De forbindes af svære bjælker til et vældigt tømmerværk, som bærer taget. Rundt om »firkanten« ligger bolig, stald og lo omtrent som i en dansk firelænget gård, men det hele er samlet under eet vældigt tag.

I ældre tid byggedes bøndergårde oftest af de materialer, som man havde på egnen, og husets og tagets form tog hensyn til egnens vejrlig og ikke mindst til dens vindforhold. Haubargen derimod er en gårdtype, som kræver det længste og sværeste tømmer. Alligevel er den bygget i en træløs egn. Den har meget store og stejle tagflader af rør i et land, hvor vinden har voldsom magt. Forklaringen er, at mejeribrug med stort opstaldet kvæghold krævede plads, men også gav store pengeindtægter, som gjorde det muligt at købe det dyre tømmer og hente det langvejs fra. Gårdtypens navn peger på kvæghold. Haubarg er »højbjerg«, det sted, hvor hø gemmes, nemlig »firkanten«, og hø er kvægfoder.

Roter Haubarg ejedes efter 1616 af enkehertuginde Augusta. Gården havde privilegier, og en sådan stor haubarg var på den tid snarere for en mindre herregård at regne end for en bondegård, men der fandtes også mindre og mere beskedne haubarge.

EJDERSTEDGÅRDEN »ROTER HAUBARG« i Witzwort sogn, Adolfskog.
De ældste dele af bygningen hidrører fra det 16. århundrede.

Fra den lybske bugt strækker sig gennem Holsten et bælte af godser op i Sønderjyllands østland. Særligt er Dänischwohld (eller Jernved) og Svans udpræget herregårdsland. Store marker med trægrupper, dysser og jættestuer danner et dejligt parklandskab. Også i det østlige og sydlige Angel ligger de store gårde tæt med udløbere til Sundeved og Als, mens der er få i midtlandet og i Vestslesvig. Nogle godser opstod ved hårdhændet nedlæggelse af bønderbyer, men ellers falder godslandet sammen med de svære lerjorder, hvor højskoven stod tæt langt ind i middelalderen. Den er nok i stor udstrækning blevet ryddet af pengestærke herremænds fæstebønder.

Godsernes store tid var det 16., 17. og 18. århundrede. I hertugdømmerne blev en større del af godsets jord drevet under hovedgården end i kongeriget. Hovedgårdsdriften gav større indtægt til godsejeren end fæstegårdene, og den medførte, at der blev brug for meget store avlsbygninger som laden på Wulfs-hagen gods i Dänischwohld. Den er bygget i bindingsværk, et tømmerværk, som er udfyldt med tegl.

Bulhuset er bygget helt af eg. Mellem lodrette stolper fyldes væggen af brede fjæle. Den slags huse hører hjemme i egne med store egeskove, og den er tidligt forsvundet fra vesteregns bakkeøer, men bulhuse har holdt sig længst og findes endnu på Haderslev-egnen. Den ældst kendte bullade er fra 1605, den yngste fra 1816. Dele af tømmeret kan have gotiske stiltræk, og byggemåden er ældgammel. En nordslesvigsk bulgård har som regel haft tre eller fire længer, som har stået med en vejrbidt grå overflade. I ældre tid var husene malet festligt røde.

Et bulhus kunne ret let skilles ad og flyttes til et andet sted.

BINDINGSVÆRKS-
LADE på herre-
gården Wulfshagen
i Gettorp sogn
i Sydslesvig.

BULHUSLADE
fra Øsby præste-
gård. Opført 1620.
Nu flyttet til
frilandsmuseet
i Haderslev.

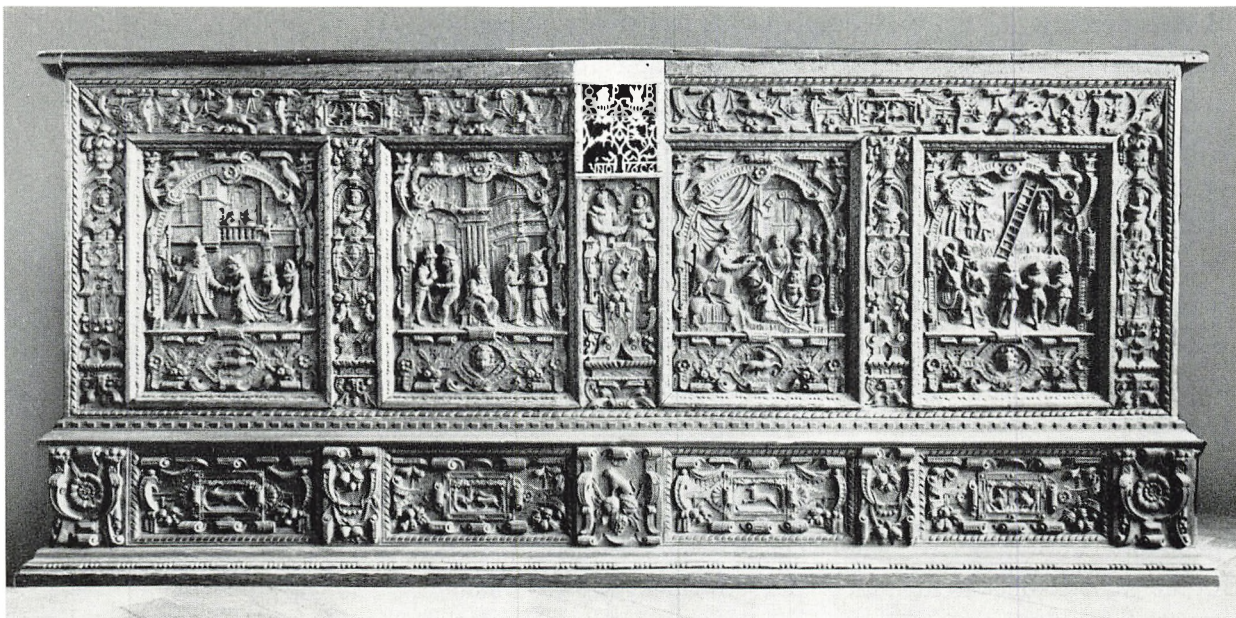
Middelalderens ypperste træskærerkunst kendes næsten kun fra kirken. Dens trang til stadig nye altre og helgenbilleder og i høj grad også dens evne til at lønne kunstnerne mindskedes stærkt ved kirkens nye skikkelse efter reformationen. Nogle nye altertavler skabtes dog, og en ny trang opstod, fordi kirken nu lagde vind på opbyggelse og prædiken. Prædikestolen er reformationens og renæssancens nyskabelse i kirkens udstyr.

Med den stigende velstand og de større krav til boligens bekvemme indretning og pryde opstod også en attrå efter skønne møbler. Som gemme for gangklæder, sengelinned og dækketøj er kisten ældre end skabet. Genstand for særlig pragtfuld udfoldelse af træskærerens kunst, tiest med bibelske billeder, kunne især brudekisten blive.

Særligt ansete snedkerværksteder fandtes i Husum og Flensborg (Ringerinck), men især er Egernførdes træskærere kendt med navne som den ældre og den yngre Hans Gudewerdt. Deres værker kendes fra kirker som Egernførde, Kappel og Sørup og fra herregårde, præstehjem og borgerhuse i det sydøstre Sønderjylland med udstrålinger til det øvrige Danmark, især de sydlige øer.

LÅGET på skrinet overfor. Med to adelsmænd i dragter fra ca. 1640, Rumohr-familiens våben samt inskriptionen: Magdalena Rumoren.

Udskåret BRUDEKISTE med fremstillinger af Esters historie.
 I låsebeslaget de adelige slægter Pogwisch's og Buchwald's våbener.
 Udført 1606 af billedskæreren Hans Gudewerdt den Ældre
 i Egernførde. Städtisches Museum i Flensburg.

Udskåret SKRIN med scener af den fortabte søns historie.
 Udført ca. 1640 af billedskæreren Hans Gudewerdt den Yngre i Egernførde.
 Frederiksborg Museet.

Hertug Frederig 3.s hof på Gottorp var et strålende midtpunkt for kunst og videnskab. Blandt hertugens mest fremragende mænd var den lærde Adam Olearius, som ledede biblioteket på Gottorp, der hørte til de bedste i samtiden. Som matematiker og astronom har han vejledet de urmagere og mekanikere, som skabte hertugens vidtberømte mekaniske himmelglober. Han var digter og geograf og blev af hertugen brugt som leder af en flerårig sendefærd til Rusland og Persien. Om denne »persianske rejse« har han skrevet en stor og smuk bog. Den rige og fornemme lærde blev malet af den hertugelige hofmaler Jürgen Ovens.

Det andet billede forestiller »den velærværdige og velkendte mand hr. Niels Heldvad«. Kun riddere og præster blev kaldt for herre, og Niels Heldvad var præst i Hellevad, hvor hans slægt havde siddet som sognepræster i mere end hundrede år. Han var også astrolog, idet han, som mange i samtiden, mente at kunne udregne et menneskes fremtidsudsigter, dets horoskop, og hændelsers gang ud fra stjernernes stilling. Da han havde vakt en mægtig gottorpsk hofmands vrede ved det horoskop, som han havde udregnet for ham, og fordi han angreb kryptocalvinismen ved det gottorpske hof, blev han afsat. Christian 4. tog sig af ham, men resten af sit liv længtes han tilbage til sin præstegård i Hellevad, mens han sad i København som Kgl. Majestæts kalendariograf. I en lang årrække udgav han kalendere med spådomme om det kommende års hændelser, og han forfattede flyveblade, der som vor tids aviser fortalte om krig og anden ulykke, blandt andet om den forfærdelige stormflod på vestkysten i 1615. Hans forfatterskab rummer flere teologiske og historiske værker samt »Kong Davids Tøjhus«, en dansk gendigtning af Davids salmer, hvorfra læseren ligesom digteren kunne hente trøst i modgang. Han var en frodig og folkelig forfatter, som skrev både på dansk og tysk.

ADAM OLEARIUS (1603-71),
opdagelsesrejsende, matematiker
og bibliotekar ved hertug Frederik 3.s
hof. Malet 1652 af Jürgen Ovens.
Statens Museum for Kunst.

NIELS HELDVAD (1564-1643),
præst i Hellevad, senere astrolog
ved Christian 4.s hof,
folkelig skribent og forfatter.
Kobberstik fra 1619.
Den kgl. Kobberstiksamling.

Den store europæiske ufred, Trediveårskrigen, havde to udløbere i Sønderjylland. Kong Christian 4. gik ind i krigen som hertug af Holsten, men det kom til at svide til både Sønderjylland og Nørrejylland i Kejserkrigen 1625-29. Hertug Frederik 3. af Gottorp holdt sig uden for striden, og det gjorde han også, da svenskerne under general Torstensson 1643-45 faldt ind i landet. Alligevel led også hans områder hårdt under krigen, og det billede, som i 1652 blev malet af hertugens hofmaler Jürgen Ovens, tolker godt hertug Frederiks og hans samtids glæde over den fred, som i 1648 gjorde ende på den store krig, for den gav håb om fred i fremtiden også for Sønderjylland.

Hertugparret ses omgivet af sønner og døtre. En af frøkenerne er fremstillet som Visdommens gudinde med hjelm og spyd. Hun fører Fredens gudinde, som har en anden datters ansigts-træk, frem for hertugen, mens Krigens gud i stålpanser ligger overvundet i forgrunden.

Tidens stil, barokken, yndede at fremstille dybsindige tanker i et billede som dette, hvis mening er, at det er klogt at holde fred. Billedet viser ikke, hvordan hertugen var klædt, men fortæller, hvorledes kunstneren tænkte sig, at den græske og romerske oldtids helte havde set ud.

Bag forhængets fold ses til højre en mand, som vistnok er den kunstner, som har malet billedet. Han ligner i hvert fald Jürgen Ovens fra Tønning, tidens største maler i Sønderjylland. Han havde stået i lære hos Rembrandt, som endog måtte opleve, at et billede af eleven blev foretrukket frem for mesterens.

HERTUG FREDERIK 3. AF GOTTORP med sin familie i allegorisk fremstilling med hyldest til freden. Malet 1652 af Jürgen Ovens. Frederiksborg Museet.

Vikingetidens handel tværs over Jyllands rod med midtpunkt i Hedeby glemtes aldrig. Hertug Frederik 3. af Gottorp drømte om at genoplive denne storhandel ved sendefærd til Moskva, Persien og Spanien. Ved løfte om trosfrihed fik han hollandske remonstranter, som blev undertrykt i deres hjemland, til at bygge Frederiksstad i 1621. Byen er ikke blot ved sin byplan med kanaler og gader i barokkens regelmæssige skema udpræget hollandsk, men det er de enkelte huses byggemåde også. Hollandsk var oprindeligt også retssproget, og endnu i 1880'erne var det bevaret som kirkesprog. Trosfriheden udstraktes tidligt til andre trosretninger, jøder, katolikker, mennonitter og kvækere, og det præger stadig Frederiksstad. Handelen blev aldrig stor, men bygningen af Ejderkanalen, som virkeliggjorde den gamle tanke om handelsvejen tværs gennem landet, skabte en vis søfart og søhandel. Den blev kvalt efter 1887, da Kielerkanalen blev anlagt. Frederiksstad har aldrig været en fæstning, men Ejder, Trene og kanalerne gjorde det muligt for oberst Hans Helgesen i oktober 1850 at holde byen med en lille styrke mod en stor overmagt.

Det hus, som kaldes den »Gamle Mønt«, har aldrig været møntsted. Det blev bygget 1626 af byens statholder Adolf van Wael. Hans valgsprog står over døren: OMNE SOLUM FORTI VIRO PATRIA, »hvert sted er fædreland for den stærke mand«, et godt ord for en landflygtig. Som på de fleste gamle huse i byen er gavlen bygget, så at den hælder fremover. Derved værnes murværket mod regn.

Remonstrantpræsten Godofridus Paludanus blev senere vinhandler og byggede sig i 1637 et prægtigt hus, som dog ikke er helt så stort, som det ser ud til. Her er nu dansk mødested og præstebolig.

RENÆSSANCE-HUS i Frederiksstad,
kaldet »ALTE MÜNZE«
(Gammel Mønt), opført 1626 for
statholderen Adolf van Wael.

PALUDANUS-HUSET i Frederiksstad.
Opført 1637. Husets hoveddør er fra
det 18. århundredes sidste halvdel.

Frederiksstad

Friserne bor på øerne i Vesterhavet og på »Stranden« fra Vidå til Ejder. Saxo Grammaticus kendte dem: »At de stammer fra frisernes folk (i Nederlandene), vidner navn og tungemål om ... De er i sin tid vandret ud for at søge sig nyt land at bo og bygge på«. De havde da allerede boet længe i landet. Saxo omtaler deres diger, som gjorde det muligt at indvinde nyt land fra havet. De første diger kan dog ikke være ældre end 1050. Friserne svarede skat til kongen, men levede ellers under selvstyre som »friserne under frisisk lov«. I det 13. og 14. århundrede lagde en række vældige stormfloder store dele af »Stranden« øde, og mange frisere flyttede op i landet og blev »frisere under dansk lov«.

Mejers kort over Tønder amts marsk fra 1652 viser, at kysten da lå langt længere inde end nu. Man ser afvandingskanaler og diger, og langs med digerne ligger huse, sådan som det endnu ses.

Netop denne tids store stormfloder viste, at de frisiske bønder ikke længere selv kunne værge kysten. I 1634 ødelagde en uhyre stormflod den rige ø Nordstrand. Tre fjerdedele forsvandt i havet. Folkene på Pelworm, som nu blev en ø for sig, evnede at genrejse digerne, men nordstrandingerne magtede det ikke. Den frisiske »spadelandsret« bød, at »den, der ikke vil dige, må vige«, og hertug Frederik 3. overlod øen til et hollandsk andelsforetagende, som havde penge og kendte den nye teknik. I denne tid skabte nemlig general-diggreve Rollwagen en ny digeform med svagt skrånende ydersider, 1:4, senere 1:5 mod nu til dags 1:10. Sidenhen kunne kun store selskaber, hertugen eller kongen vove sig i lag med landvinding.

Hertug Frederik 3. havde held med sig. Kong Christian 4. var også med. I seks år arbejdede en hær af mænd på hans vældige dige i Bredsted-bugten. De første koge var inddiget. Men en stormflod i januar og en anden i februar 1625 gjorde ende på det store værk. På Mejers kort over Husum amt fra 1649 ses rester af diget ude i havet.

Landkort over MARSKOMRÅDET
syd for Tønder. Kobberstik efter
tegning af Johs. Mejer i
Casp. Danckwerth: Neue
Landesbeschreibung der zwey
Hertzogthümer Schleswich
und Holstein, 1652.

Ved siden af kongen og hertugen var der een magt til i landet, den mægtige adel. Herren til Røst, Detlef von Rumohr, ejede Kappel by og krævede af borgerne, at de skulle sværge ham troskab som hans livegne.

Livegenskabet hører sammen med herremandens stilling som retsherre for sine fæstebønder og hans ret til indtægten af bønderne og trangen til arbejdskraft til hovedgårdens dyrkning. Men også fiskere og håndværkere kunne være livegne. Til forskel fra stavnsbåndet gjaldt livegenskabet også kvinder og varede hele livet. Når det var værst, var det den argeste trældom, og bonden var i alle ting, arbejde, besiddelse af jord, uddannelse, værnepligt, giftermål og retspleje, afhængig af sin herre. Mange godsejere hindrede deres livegne i at lære at læse og skrive, for at de ikke skulle blues ved deres usle kår. Der var livegne på godserne i Dänischwohld, Svans, Angel og Nord-slesvig.

Kappel-borgerne gruede for livegenskabet og forlod derfor i 1667 deres by, 62 mænd med kvinder og børn. Af hertug Christian Albrecht på Gottorp fik de overladt øen Arnæs, en gammel domkapitelsejendom, og her byggede de den lille by Arnæs, som levede af fiskeri, søfart og handel, særligt på København.

Byens plan er efter tidens smag fuldstændig regelmæssig, – een lang gade med lige brede grunde, med en meget jævn kirke og lige så enkle borgerhuse, det hele samlet i en meget smuk helhed. Det hus, som ses på billedet, holdes for det ældste i byen, men man tvivler på, om det går helt tilbage til den tid, da hertugen værgede landets folk mod adelens overgreb.

GAVLHUS I ARNÆS. Fra det 17. århundrede.

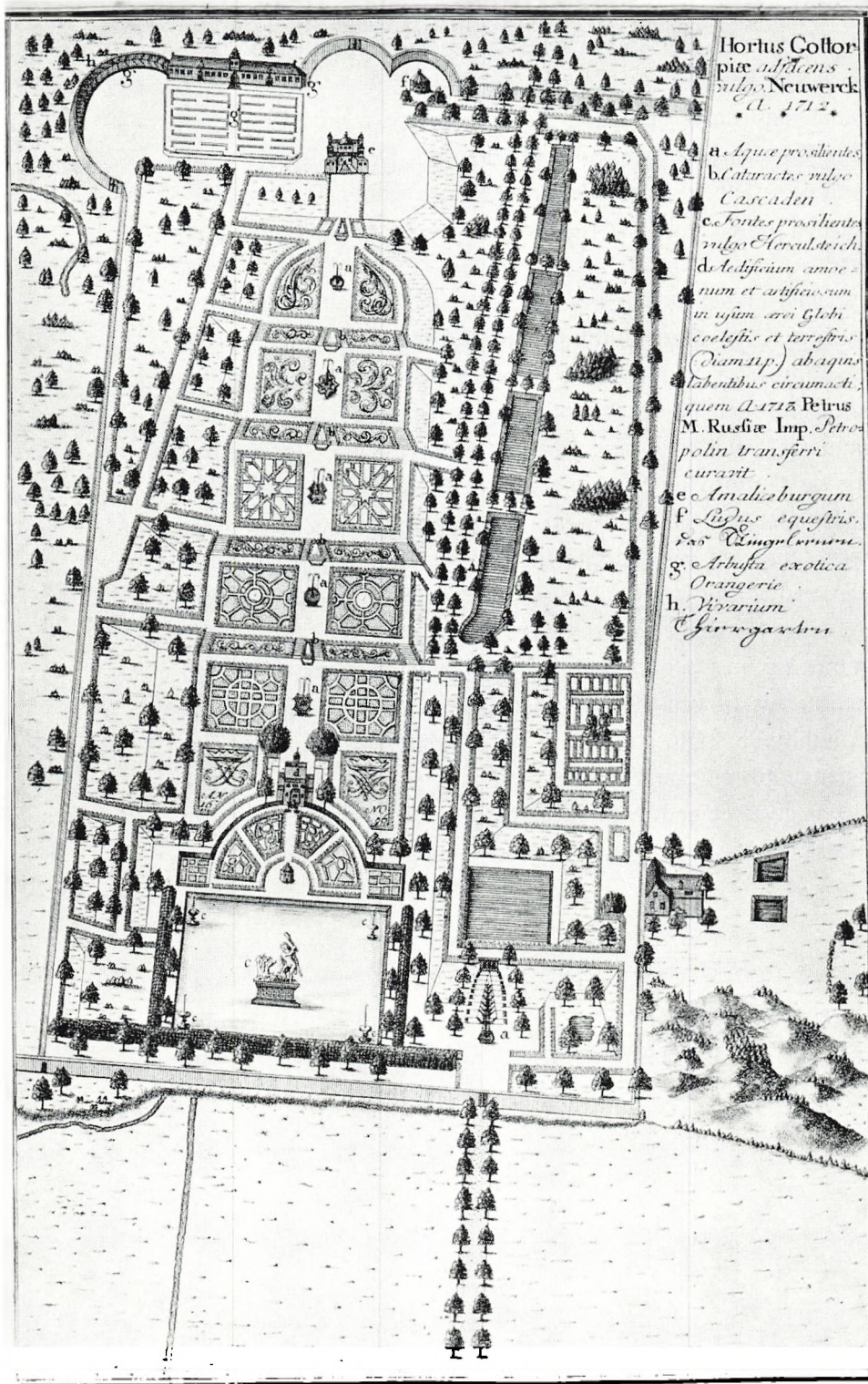
Det 17. og 18. århundredes måde at udtrykke sig på, dets kunststil, kaldes barokken. Den yndede de kraftige linjer, de yppige former og de stærke udtryk, men selv når formerne blev meget voldsomme, var de altid underordnet krav om orden og regelmæssighed.

I digtningen indførtes det regelmæssige versemål. Også musikken blev skabt efter regler og ligeså teatret. Strengest gennemførtes kravet om regelmæssighed og ligevægt mellem de enkelte led vel i bygningskunsten, og når man anlagde nye byer som Frederiksstad og Arnæs og fæstninger som Tønning og Rendsborg, blev gader, huse og volde bygget i et fast mønster, som undertiden, men ikke altid, havde en praktisk grund.

Slotshaven var en del af bygningskunsten, og også i havekunsten rådede regelmæssighed. Blandt Nordeuropas slotshaver havde Gottorps Neuwerk – det nye værk i modsætning til den gamle slotshave – det ypperste ry.

Man kommer fra slottet over engen ad en allé, som ender i et anlæg med springvand og kaskader med en grotte, som får vand fra en firkantet dam. Men den linje, som haven er anlagt om, dens hovedakse, er skudt lidt til venstre og går fra den vældige figur af den græske sagnhelt Herkules i den store dam op gennem et lysthus med den mægtige himmelglobus, og ender højt oppe på bakken i det lille lystslot Amalienborg, som rummede dejlige kunstsager. Midt ned gennem haven går en vej, som giver adgang til slottet nordfra uden om Slesvig. Den ene terrasse ligger bag ved og højere end den anden, og hver har sit springvand. Blomsterne står i mønstre som på et broderi. På begge sider af globushuset ses fyrsteparrets navnetræk fremstillet i lave buksbomhække og Anno 1696, men haven er anlagt allerede i 1640. Øverst til venstre er orangeriet med sjældne sydlandske vækster, og overalt er der statuer af guder og helte. Udenfor havemuren ligger foroven og til venstre Dyrehaven, hvor hertugen, hans sønner og hofmænd jog hjort og hind.

Plan over haveanlægget »NEUWERK« ved Gottorp, anlagt omkring midten af det 17. århundrede under hertug Frederik 3. Kobberstik fra 1743, udført af C. Fritsch.

Hortus Cottor-
pitiensis
vulgo Neuwerk
A. 1712.

a. Aqua pressantes
b. Cisternae vulgo
Cascaden
c. Fontes pressantes
vulgo Herculesch
d. Aedificium amoe-
num et artificiosum
in usum aeri Globi
coelestis et terrestrii
(Oram sup) ab aquis
labentibus circumacti
quem A. 1712 Petrus
M. Russiae Imp. Petro-
polin transferri
curavit.

e. Amaltesburgum
F. Lacus equestris.
G. Arbusta exotica
Orangerie
h. Vivarium
Chrysogastri

Et landskabsmaleri fra 1657 er sjældent under vore himmelstrøg. Her er et, der viser et landskab med en kirke og landsby, som vi kan genkende, nemlig Møgeltønder.

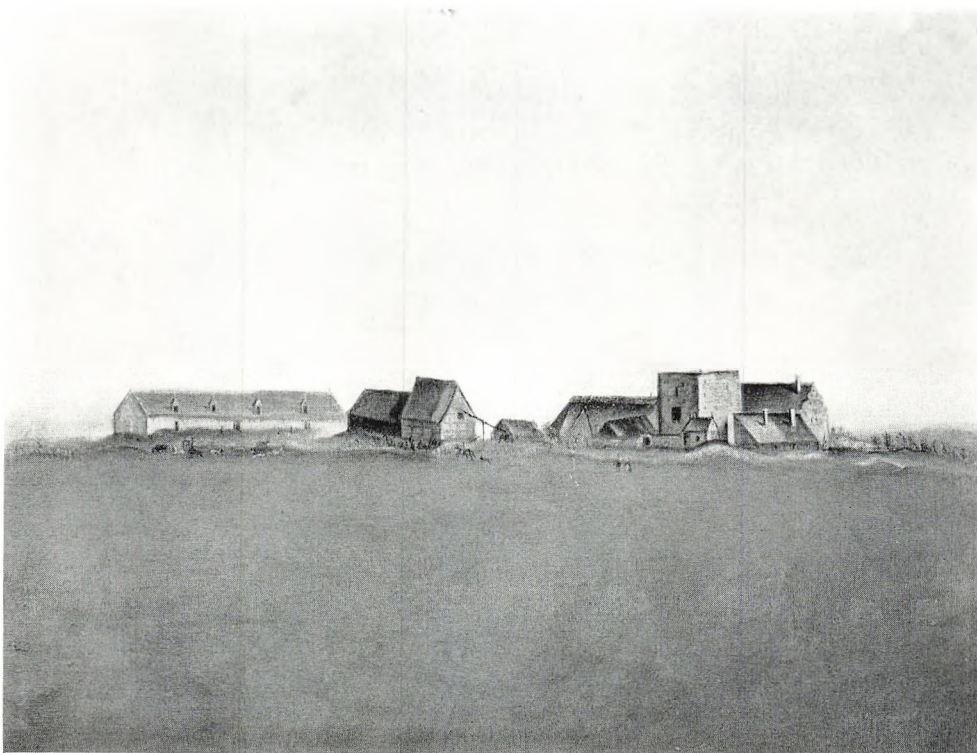
Bondebyens navn betyder »Store Tønder« i modsætning til »Lille Tønder«, den yngre by ved Vidåen. Det ældste på de to udsnit er kirken, en senromansk teglstensbygning. Det høje tårn faldt ned under en voldsom storm i 1628, men blev senere genrejst.

Næstældst er det store firkantede tårn på Møgeltønderhus fra omkring 1275. Borgen tilhørte Ribe-bispen, som lige så lidt som andre stormænd kunne undvære faste slotte. Borgen og godset lå under Viborg landsting og hørte altså ikke til hertugdømmet. Tårnet er af samme slags, som vi kender fra Sønderborg og Gottorp og fra kongerigske borge som Korsør, Kalø og Hammershus. De var svære at indtage i den tid, da de blev bygget, men da billedet blev malet, var tårnet ubrugeligt til andet end kornloft, og det blev store dele af hovedbygningen også brugt til. Den er yngre og ses bag tårnet. Dens tykke mure gemmer sig nu i Schackenborgs hovedbygning. Blandt avlsbygningerne ses til venstre det lange fæhus. I gode år blev mere end hundrede stude staldfodret på Møgeltønderhus, mens lige så mange gik på græs.

Billedet giver et godt indtryk af det barske og nøgne landskab i Vestslesvig.

Landsbyen MØGEL-
TØNDER og herre-
gården MØGEL-
TØNDERHUS omkring
år 1650.

To udsnit af et
maleri, forestillende
egnen omkring
Møgeltønder og
Tønder set fra
Gallehus og udført
kort efter fundet af
det første guldhorn
1639. Maleriet fin-
des på herregården
Skokloster i Uppland
Sverige.

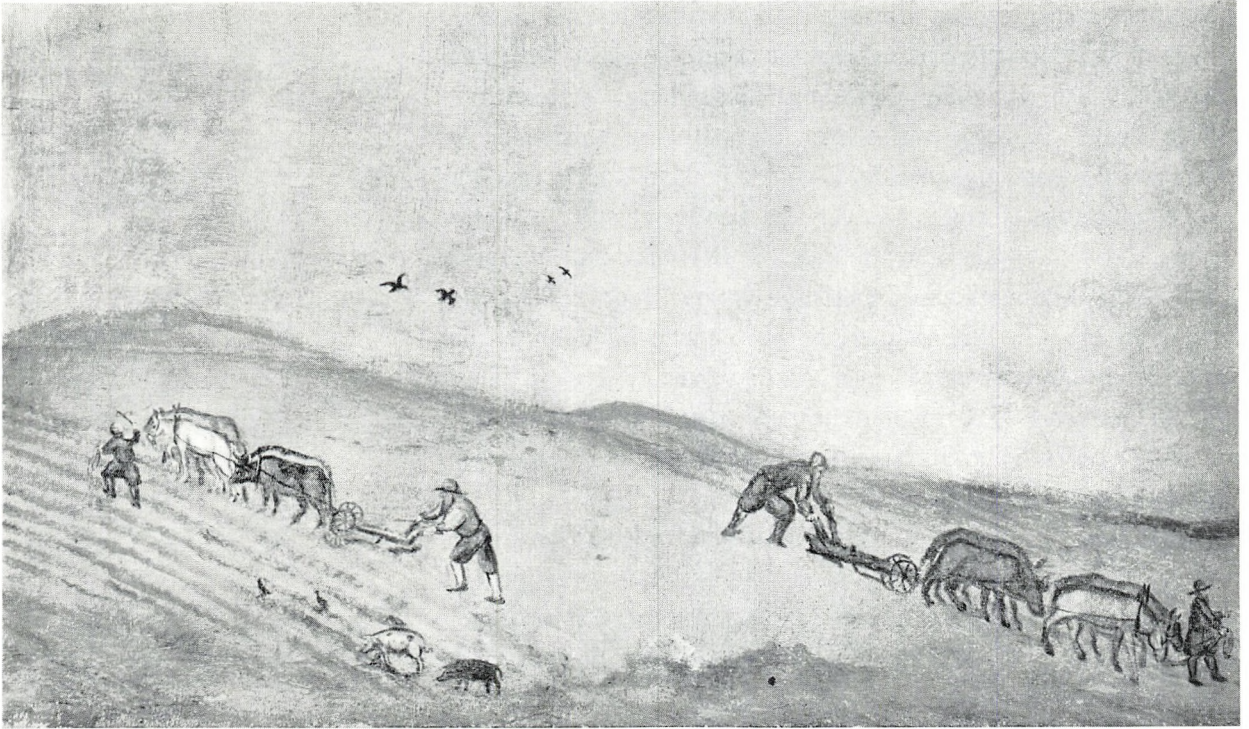

I det 17. århundrede var langt de fleste mennesker bønder. Deres arbejde var grundlaget for kirkernes udsmykning, for kongens og hertugens fæstninger og slotte og adelens smukke gårde og for købmændenes handel og byens håndværk. Bondens kår var meget forskellige fra sted til sted i hertugdømmet. Der var stor forskel på den livegne bonde i sydøst, den fattige hedebonde i midtlandet og de selvbevidste selvejere i dele af Angel og de rige marskbønder. Også fæstebønder som de i Møgeltønder kunne være velhavende og selvstændige og tillade sig et udpræget luksusforbrug, blandt andet af tobak.

Fæstebønder ejede ikke selv den jord, som de dyrkede. Til jordens ejer – i Møgeltønder kongen ved hans lensmand – skulle de »give og gøre« efter gammel sædvane. De skulle svare landgilde i varer eller penge og havde pligt til at yde kørsel og arbejde til hovedgården. I middelalderen havde det ikke været meget, men efterhånden som godserne fra det 16. århundrede i stigende grad blev samlet og gjort større, blev kravene til fæstebøndernes arbejde, deres hoveri, øget. Endnu mens det gamle Møgeltønderhus stod, gik det dog bønderne godt. De kunne endda fra 1640'erne leje og dyrke hovedgårdens marker. Om de Møgeltønder bønder har set ud som de langskæggede plovmand på billedet, er ikke helt sikkert, men nok troligt. Der skal to mænd og fire heste eller okser til hver hjulplov. Svinene løber frit omkring og søger æde. De er små, langbenede og rørige.

AGERDYRKNING i Sønderjylland
i tiden omkring år 1650.

Pløjning, harvning og såning.
To udsnit af det samme maleri,
som på s. 129.

Johannes Mejer var fra Husum. Sin videnskabelige uddannelse fik han ved Københavns universitet. Hans lærere i astronomi og matematik, Longomontanus og Lauremberg, var elever af Tyge Brahe. Praktisk øvelse som landmåler og korttegner fik han ved de store digearbejder i marsken. Han kom i den gottorpske hertugs tjeneste. Fra den tid kendes et stort kortværk over Åbenrå amt og et over Slien. Senere blev han Kongelig Majestæts »matematicus« i Christian 4.s og Frederik 3.s tjeneste. Han berejste hele kongeriget og tegnede både hovedkort over landsdele og særkort over enkelte egne. I hans egen tid fik han udgivet 47 kobberstukne kort over hertugdømmerne i det store værk »Newe Landesbeschreibung«, som han udgav sammen med Caspar Danckwerth.

Åbenrå amt var dengang meget mindre end nu. Kortværket er skabt til brug for amtsforvalteren og omfatter oversigtskort over amtets herreder og sogne. Det vigtigste er dog særkort i stor målestok – 1 : 12 500 – over alle landsbyer med en fylde af jordebogsoplysninger.

Kortet over Øster Løgum viser byens gårde, som hver har sin toft eller hjemmemark, der drives særskilt af ejeren. Bogstaverne viser hen til teksten forneden til højre, som giver gårdmændene navne. Der er ni foruden præsten. Han har en gård, som han driver ved hjælp af tyende. Af bønderne er de seks hertugens undersåtter med tilsammen 26½ otting, mens tre er kongelige, haderslevske bønder med 9½ otting. Desuden er der fire kådnere eller husmænd med jord. Ud fra byen går veje til Rugbjerg og Hjarup – den krydser Via regia, Kongevejen eller Hærvejen – til Hovslund, Hesselbjerg og Genner, Løjt og Lerskov. Også vandløbene er omhyggeligt tegnet. Halvdelen af byens jord er mose og hede, en tredjedel er ager og en sjettedel er eng. De enkelte agre er uregelmæssige i formen og ligger ret spredt i heden dér, hvor jordbunden er god nok. Markerne blev drevet i fællesskab af byens bønder, som havde andel i dem i forhold til deres ottingstal.

I 1657 udbrød der krig mellem Danmark og Sverige. Hertug Frederik 3. af Gottorp sluttede forbund med sin datters mand Karl 10. Gustav, kongen af Sverige. Dermed var lang tids tvist mellem hertugen og kongen af Danmark, som var begyndt i Christian 4.s tid, brudt ud i åben krig. Som følge af Roskildefreden opnåede hertugen fritagelse for lenspligt over for kongen og riget, og han blev godkendt som suveræn, selvstændig hersker.

I august 1658 genoptog Karl Gustav krigen, men nu rykkede en polsk-brandenburgsk-kejsersk hær under den »store kurfyrste« Friedrich Wilhelm ind i landet for at hjælpe kongen mod svenskerne. Den besatte de gottorpske lande og drog nord på.

Polakkerne red gennem Sundeved, svømmede deres heste over Alssund og prøvede på at tage Als fra svensken, men de blev slået tilbage. Kurfyrstens tropper kom dog igen. Et kobberstik med italiensk tekst viser, hvad der skete, idet hele rækken af hændelser er vist på ét billede. Man ser hæren nærme sig Alssund. Dernæst vises, hvorledes kanonild sikrer herredømmet over sundet, hvorefter tre danske orlogsskibe – på billedet ses kun to – under admiral Jens Bredal dækker overgangen, som foretages i 17 fartøjer. Svenskerne havde imidlertid trukket sig ind på Sønderborg slot, som umuligt kunne holdes, men det lykkes svenskerne om natten at bryde ud gennem slottets ringmur og slippe ud på en svensk flåde.

Kortet over Sønderborg har ikke nord, men vest opad. Det vender altså stik modsat billedet af overgangen over Alssund. Man ser vejene til Flensborg og Åbenrå, og på Sundeved-siden overfor slottet har svenskerne bygget en stjerneskanse.

De allierede polske og brandenborgske troppers overgang over Alsund ved Sønderborg den 4. december 1658. Foroven Als, forneden Sundevad. Samtidigt kobberstik med italiensk tekst.

*Attacco e Presa
di Sondemburgo
Fatta dalle Armi Imperiali
di Brandenborg
Anno 1658. gli 14 di
Dicembre*

Kort over købstaden SØNDERBORG og nærmeste omegn i året 1657. Forneden Als, foroven Sundevad. Kobberstik i Pufendorfs værk om svenske-kongen Karl 10. Gustavs bedrifter

Præsten i Jels og Oksenvad sogne førte som alle andre sognepræster en kirkebog over fødsler, vielser og dødsfald i sognet. Han skrev: »Anno 1659 blev der ingen trolovet eller kopuleret (viet), thi det var en elendig og bedrøvelig tid, så intet menneske kunne blive ved husene, men måtte rømme ud til købstæderne for rytternes tyranni, som var indsendte Hans Majestæt til hjælp mod svenskerne. De huserede, så at mangen een, som lever, får det nu at finde og skal det aldrig forvinde, så længe de lever!« I 1660 blev der kun født to børn i begge sogne, og det ene døde.

Først havde den svenske fjende taget af landet, hvad han ville, men derefter kom den polsk-brandenburgske forbundsfælles folk. Om dem skrev en anden præst længe efter: »Ildekommen, I brandenburgske og polske hjælpetropper. Vi kender spor af Eders røveri og drab til denne dag!«

Mange mennesker blev dræbt af polakkerne under plyndringen, men værre gik det, da de arme folk flygtede til Ribe og Haderslev. Hjemme sov de nøgne. Det holdt dog luseplagen nede, men som de i byerne lå i kirkerne og på gaden, kom de ikke af klæderne og blev aldrig afluset. Men polakkerne havde bragt pesten med sig, og denne frygtelige plage overføres netop ved lusebid, og derfor bukkede de arme, udhungrede mennesker under for pesten i tusindvis.

I Ribe døde 900 af borgerne og »nogle tusind bønder«. Præsten i Hygum regner de døde i sognets landsbyer sammen i randen af kirkebogen: »I løbet af året døde 504 mennesker«. Det var fire femtedele af sognets indbyggere.

Det store folketab kunne mærkes i mere end hundrede år, og i lang tid efter stod mange gårde ubeboede og kaldtes derfor øde.

29. d. 20 Aprilis Dorthe Niels Suderlunds, hafvde / vendt sig meget til Banden. Gl. 64 Aar.
30. Eodem die Mette Peders Datter, sl. Peder Jacobsens / Datter, som var Hyrde udi Ørsted. Hun laae og dø-/de udi Jell ved Storkgaarden.
31. Domin. Rogate Lambert Clausen aff Grønbeck, / døde udi Ribe meest aff Hunger, hafvde et tem-/meligt Ord.
32. Eodem die Lambert Clausens Clauf. Gl. 2 Aar.
33. Mense Majo Jørgen Bierresen, en ugudelig slem / Skelm og Tyfv, som stall indtil det sidste, stall dend / forrige Dag, var sund dend 2den Dag derefter, og / døde saae i sine Synder.
34. d. 11. Junij Giertrud Sørens aff Jell, en ærlig og / Gudfrygtig Encke. Hun blev begrafved paa Gl./Hadersleff Kierckegaard.
- 35-36. Mense August. Cort Warnicke Skyttis aff Grøn-/beck 2 Børn.
37. Mens. Aug. Anna Cortis, en ærlig, Gudfrygtig og fiin / Hustru.
38. Mense Julio døde Thomas Klovtofft ved Ribe.
39. Eodem Mense Jep Andersen Dammand. Blev ubegraved. /
40. Eodem die Matz Andersen aff Grønbeck, hand blev / ført paa Jell Kierckegaard, men Hundene aade ham / aff Kisten.
41. Hans Hustru døde ogsaa i Grønbeck, og blev belig-/gendes paa Bordet, og Ormene fortærede hende. / Hun blev ubegraved.

29. d. 20 aprilis Dorthe Niels Suderlunds, hafvde / vendt sig meget til Banden. Gl. 64 Aar.

30. Eodem die Mette Peders Datter, sl. Peder Jacobsens / Datter, som var Hyrde udi Ørsted. Hun laae og dø-/de udi Jell ved Storkgaarden.

31. Domin. Rogate Lambert Clausen aff Grønbeck, / døde udi Ribe meest aff Hunger, hafvde et tem-/meligt Ord.

32. Eodem die Lambert Clausens Clauf. Gl. 2 Aar.

33. Mense Majo Jørgen Bierresen, en ugudelig slem / Skelm og Tyfv, som stall indtil det sidste, stall dend / forrige Dag, var sund dend 2den Dag derefter, og / døde saae i sine Synder.

34. d. 11 Junij Giertrud Sørens aff Jell, en ærlig og / Gudfrygtig Encke. Hun blev begrafved paa Gl. / Hadersleff Kierckegaard.

35. 36. Mense August. Cort Warnicke Skyttis aff Grøn- / beck 2 Børn.

37. Mens. Aug. Anna Cortis, en ærlig, Gudfrygtig og fiin / Hustru.

38. Mense Julio døde Thomas Klovtofft ved Ribe.

39. Eodem Mense Jep Andersen Dammand. Blev ubegraved.

40. Eodem die Matz Andersen aff Grønbeck, hand blev / ført paa Jell Kierckegaard, men Hundene aade ham / aff Kisten.

41. Hans Hustru døde ogsaa i Grønbeck, og blev belig- / gendes paa Bordet, og Ormene fortærede hende. / Hun blev ubegraved.

På sidefløjen af Schackenborg står øverst på gavltrekanten årstallet 1664. I årene efter de forfærdelige svenskekrige havde ingen i kongeriget eller hertugdømmerne råd til at bygge. Kun rigets feltherre havde kraft og penge til overs.

Da den anden svenskekrig var en kendsgerning, så kong Frederik 3. sig om efter en duelig feltherre og fandt ham i Hans Schack. Han kunne tillade sig at stille fordringer og var ikke billig. Men han gjorde gavn for pengene. Sammen med feltmarskal Eberstein slog han svensken, og efter krigen købte han for sin løn Gram og Møgeltønderhus med tilliggende. På den gamle borgs ruiner byggede han et nyt slot efter tidens smag. Schackenborg består af et regelmæssigt anlæg, en hovedbygning med to sidefløje med indkørsel og hoveddør som akse. Efter hans død blev godset ophøjet til grevskab.

Feltherren havde også råd til at kappes med kongen og hertugen om at skaffe fæstere til sine bøndergårde under Gram. Han kunne give gode tilbud til fæstere hos andre godsejere, som forarmedes, fordi deres øde fæstegårde ingen indtægt gav. Men han forstod også at få noget ud af Møgeltønders fæstere, som var kommet ret lempeligt gennem krigen. Først måtte de køre sten, kalk og tømmer til hans nye hus. Dernæst nyttede han lejligheden, når en fæstebonde døde, til at inddrage fæstet og lægge gårdens jord til hovedgården. Bøndernes klage blev afvist af retten, og et bondetog til København og klage til Højesteret førte kun til, at bøndernes fører blev dømt fra livet, fordi de havde rejst sig mod deres øvrighed, og det blev fastslået, at fæstegårde kunne nedlægges. Bøndernes faste optræden var dog ikke uden virkning. På Schackenborg fortsatte arvefæstet, og bønderne ejede selv deres bygninger. Store retssager i det 17. og 18. århundrede hindrede, at det forhadte avlingshoveri blev genindført.

Parti af hovedbygningen på SCHACKENBORG ved Møgeltønder, set fra øst.
Opført 1664-67 på tomten af den middelalderlige bispeborg
Møgeltønderhus og videre udbygget i midten af det 18. århundrede.

I den katolske kirkes tid var der i store kirker et helgenalter med billede af den hellige mand eller kvinde på hver en pille. Helgenerne blev ved reformationen fjernet eller gemt hen på kirkelofterne. I stedet bredte godtfolks epitafier sig. I den første tid var disse mindetavler for kongens og hertugens råder og embedsmænd, borgmestre og rådmænd, provster og præster og rige købmænd dybt præget af reformationstidens alvorlige kristendom, og billedet af den korsfæstede frelser var midtpunkt med den afdøde og hans kære knælende i bøn ved korsets fod. Men efterhånden blev frelserens billede mindre, og den ærlige og velbyrdige mands større, og epitafiet blev mere og mere et prangende æresminde. Selvhævdelsen er et vigtigt træk i hele barokkens tidsalder. Men stadig stod der på epitafierne, at de var sat »Gud til ære, kirken til sir – eller pryde – og den døde til evig amindelse«.

Nicolai Tychs epitafium fra 1695 i pragtfuld højbarok stil hænger i selve højkoret i Tønder Kristkirke, til venstre for alteret. På en baggrund af akanthusblade, rigt udskåret i træ, holder små nøgne englebørn – putti – en krans af malede portrætter, der er ordnet, som om det var medaljoner i et guldsmedearbejde. Barokkens krav til orden og ligevægt er sket fyldest ved, at den afdøde har en af sine to koner på hver sin side, og at de ved et tilfælde har skænket ham lige mange sønner og døtre, fire af hver. De smukke familieforhold kommer til udtryk i den øverste figur, som forestiller kærligheden. Maleriet af opstandelsen er vel i midten, men virker ikke særlig fremtrædende. Kvinden med palmegrenen til venstre er håbet om opstandelse, mens den anden med sværdet er retfærdigheden, et forbillede, som afdøde har haft brug for til daglig, for indskriften forneden siger, at dette minde er sat kirken til sir og til minde om Nicolai Tych, kongelig kommissær og amtsforvalter samt overinspektør for grevskabet Schackenberg. Det var ham, som på feltherrens vegne førte retssag mod Møgeltønder-bønderne.

EPITAFIUM
i Kristkirken,
Tønder over
amtsforvalter
Nicolai Tych
(1633-96) og
familie.
Udført 1695.

Vestfløjens gavl og Frederik 1.s og Christian 3.s hus mellem den og tårnet står stadig, men sydfløjen er blevet bredere og højere, og den strækker sig nu længere mod øst end i Adolfs dage. Og alt, også kongesalens vinduer, er blevet underordnet den regelmæssighed og orden, som frem for noget andet præger Gottorps barokke hovedfløj. Men man kan se, at vestfløjen er gammel, det ældste hus på slottet, og det runde tårn, som vistnok er fra Frederik 1.s tid, synes slet ikke mere at høre med.

Sydfløjen er vældig, og den var endda kun tænkt som første led af et overmåde stort slot. Andensalens vinduer viser ved deres udsmykning tydeligt, at her var hertugens og hertugindeens værelser. I baroktiden havde et slot dog også formål ud over at rumme fyrstens bolig og regeringens kontorer. Det skulle give tilskueren, hvadenten han var fyrstens undersåt eller en fremmed, indtryk af herskerens storhed og magt.

De store røde mursten under sydfløjens puds er hentet fra Dannevirkes Valdemarsmur.

I 1703, da sydfløjen fuldentet, stod det lille gottorpske hertugdømme på sin æres tinde, frigjort for lenspligten over for Danmark og i forbund med en af Europas stærkeste magter: Sverige og på det nøjeste knyttet til dette land. Derfor var dets skæbne beseglet efter Karl 12.s nederlag ved Poltava i 1709.

GOTTORP SLOT set fra sydvest. Hovedfløjen mod syd fik sin nuværende udformning i årene 1698-1702 under den svenske arkitekt Nicodemus Tessin den Yngre.

Gottorp slot havde nu kun ringe værdi som fæstning. I stedet blev den lille by Tønning kraftigt befæstet. Fæstningskunsten var skredet vidt frem. De manglekantede skanser, bastioner, kunne understøtte hinanden med kanonild, som dækkede alle bastionernes ydersider og de mellemliggende volde, kurtinerne, og de små øer, ravelinerne, og gravene og de ydre volde og forlandet. Portene lå mellem to bastioners krydsild, og vejen gik over en ravelin.

Ejdersteds rigdom var i sig selv et mål for fjendehære og værd at forsvare, og Tønning ved Ejderens udløb kunne få hjælp ad søvejen fra Vesteuropa eller de svenske områder i Nordvest-Tyskland. Adgangen til fæstningen var spærret af skanser ved Stabelholm, Svavsted og Husum. Disse fæstninger var for store til, at hertugens egne styrker kunne forsvare dem. Men sammen med hans havne, Kiel, Egernførde og Tønning, var de af største værdi for forbundsfællen Sverige, for de kunne bruges som støtte for et angreb mod Danmark.

Store Nordiske Krig begyndte i året 1700 med, at kong Frederik 4. angreb hertugens lande og belejrede Tønning. Voldsom skydning gjorde fæstningen moden til storm, men i sidste øjeblik trak danskerne sig tilbage, da svenskerne og lyneborgerne var faldet ind i Holsten.

Hertugen lod slå en medalje til minde om Tønningens tapre modstand.

Hertugen, der også hed Frederik 4., fulgte sin svoger Karl 12. af Sverige på hans krigstog mod Polen og Rusland og faldt i 1702. Formynderregeringen for hans umyndige søn Karl Frederik lovede at holde sig neutral, da Danmark åbnede krigen mod Sverige i 1709, men alligevel lod den i 1713 den svenske general Stenbocks hær søge ly i Tønning. Tønning blev da belejret for anden gang og Stenbock tvunget til at overgive sig. Kongen lod slå en medalje.

Den viser en stenbuk – Stenbock – som er krøbet i en tønne – Tønning – men ryges ud af en elefant. Elefanten er sindbillede på klogskab og styrke, og den er den højeste danske orden, Elefantordenens våbendyr. Her betyder den kongen af Danmark.

GOTTORPSK MEDALJE
til minde om ophævelsen af den
danske belejring af Tønning
d. 2. juni 1700.
Den kgl. Mønt- og
Medaillesamling.

DANSK MEDALJE
til minde om Tønningens belejring
1713-14.
Den kgl. Mønt- og
Medaillesamling.

Plan over fæstningen TØNNING. Kobberstik fra tiden kort før 1713.

I Tønning fandt man breve fra den gottorpske regering. De viste klart, at det var den, som havde givet ordre til fæstningens kommandant om at åbne fæstningen for Stenbock. Den gottorpske del af Sønderjylland blev straks sat under kongeligt styre, og da freden med Sverige blev sluttet i 1720, lovede denne magt ikke at hjælpe den gottorpske hertug mere, og England og Frankrig tilsikrede de danske konger den fredelige besiddelse af hertugdømmet Slesvig for alle kommende tider.

I 1721 blev prælater, ridderskab og provster stævnet til møde på Gottorp slot den 4. september. De blev ført ind i slotskirken, hvor kongens råd var samlet. Her svor de for sig selv og deres efterkommere, at de ville holde kongen for deres eneste suveræne landsherre og være ham og hans arvinger efter Kongelovens lydende tro, hulde og lydige, efter at kongen nu havde indlemmet den gottorpske andel i kronen som et gammelt ved tidernes ugunst afrevet stykke. Også hertugerne af Augustenborg og Lyksborg svor eden. Rundt om i de tidligere gottorpske områder svor præster, byer og de menige indbyggere og hyldede kongen ved dennes stedfortrædere.

Sønderjylland blev dog styret for sig efter sine egne love, så at Jyske Lov fremdeles gjaldt her, mens Kong Christian den Femtes Danske Lov gjaldt i kongeriget. I Slesvig boede nu kongens statholder, og overretten på Gottorp var foruden at være øverste domstol tillige administrativ melleminstans for hertugdømmet. Vigtige sager afgjordes dog i København.

KONG FREDERIK 4.
Maleri fra 1720'erne
af J. S. Wahl.
De danske Kongers
kronologiske Samling på
Rosenborg.

EJDERSTENEN.

Opsat over en af
fæstningsportene i
Rendsborg i
kong Christian 5.s tid
(ca. 1690), nu i
Tøjhusmuseet.

Kong Christian 5. havde i sin regeringstid to gange besat her-
tugens del af Sønderjylland, men stormagterne tvang ham til at
give landet tilbage igen. Ejdertavlen er et udtryk for hans vilje
til at holde Sønderjylland for et dansk land. Under ham blev
Rendsborgs fæstning kraftigt styrket. Over den port på Ejder-
øen, som stod på grænsen til det tyske rigsland Holsten, lod
kongen sætte en sten med indskrift i gyldne bogstaver:

EIDORA ROMANI TERMINUS IMPERII

(Ejderen – Det Romerske Riges grænse)

Hvad der glippede for Christian 5., lykkedes for hans søn Fre-
derik 4. Hvordan man i kongehuset så på hændelserne i 1721,
kan man se på to guldbægre i de danske kongers samling af
kostbarheder på Rosenborg.

Ejderbægeret har en fremstilling af en kraftig skægget mand.
Han er efter gammel græsk-romersk skik et udtryk for flodens
gud, for Ejderen. Og her læses:

Fra Kong Fridrichs Arve-Rige

Eyder-Strømmen ej vil vige.

De tre mænd på Hyldingsbægeret, som knæler for kongen, er
stænderne i »fyrstendømmet Slesvig«, det gottorpske Slesvig.

Ejderen - Det Romerske Riges grænse

EJDERBÆGERET til minde om freden på Frederiksborg 1720 (til venstre) og HYLDINGSBÆGERET til minde om de slesvigske stænders hyldning af kong Frederik 4. i 1721. Begge udført af guldsmed Nic. Langemann i København. De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg.

Af de gamle holstenske adelsætter i Sønderjylland var Ahlefeldt-slægten en af de talrigeste, mægtigste og mest formuende. Den havde især godser på Svans og i Dänischwohld, men også i Nordslesvig satte den sig fast. Omkring Søgård dannede der sig et stort gods, og derfra kom pengene til bygningen af Gråsten. Det slot, som Frederik Ahlefeldt, Kongelig Majestæts statholder i den kongelige del af hertugdømmerne, tog fat på at bygge, og som hans søn fik fuldført i 1709, var et af de største og skønneste bygningsværker i Sønderjylland. Men først gik Ahlefeldt-slægten fallit i 1725, og slottet kom i de augustenburgske hertugers eje. Dernæst brændte slottet i 1757, så at der af det oprindelige slot kun blev den nørre sidefløj tilbage. Den søndre sidefløj genopførtes kort efter branden, men den høje del af midtfløjen er først bygget i dette århundrede.

I den gamle bevarede fløj findes kirken. Mens bygningen udadtil er behersket og rolig i sine linjer og former, er kirken indvendig udstyret med barokkens svulmende pragt med stærk brug af forgyldning.

Som ved Gottorp, Schackenborg og Augustenburg opstod der også ved Gråsten en række boliger for hoffets tjenere, gartnere og andre. Det var spiren til den lille by, som senere voksede op omkring slottet. Indbyggerne har altid brugt slotskirken, og dette forhold varer ved også i vore dage.

Efter genforeningen købte den danske stat slottet af hertug Ernst Günther af Augustenburg, og i 1936 blev det overladt kronprins Frederik og kronprinsesse Ingrid til sommerbolig. Kongeparret bor nu på slottet en månedstid hver sommer.

GRÅSTEN SLOT.
Parti af slotsgården
set fra indkørslen.
Yderst til højre det
nuværende slotsanlægs
ældste fløj,
fra tiden omkring 1700.

Augustenborgerne var en sidelinje af den sønderborgske gren af kongeslægten og foruden vort nuværende kongehus den eneste, som levede videre, efter at hovedstammen var gået fallit, og den ældre lyksborgske linje var uddød. Augustenborgerne havde 1764 erhvervet Sønderborg fra kongen, men i stedet for at sætte denne gamle og i datidens øjne skumle middelalderborg i stand, byggede hertug Christian Frederik den Ældre i årene 1770-1776 et helt nyt Augustenborg i stedet for det ældre slot af samme navn, som var blevet for småt.

Hertuger var de kun af navn, men som guvernører på Als i lang tid og som ejere af store godser på Als og Sundeved evnede de ikke alene at købe Ahlefeldt'ernes Gråsten og andet gods, men de kunne også bygge Sønderjyllands største slot næst efter Gottorp. Augustenborg er en fremragende og storslået helhed i den strenge senbarok. På midtstykkets gavlfelt ses bygherrens navnetræk med hertugkronen.

AUGUSTENBERG SLOT. Hovedbygningens gårdfacade. Opført 1770-76.

England og Frankrig havde sikret Sønderjylland som Frederik 4.s og Danmarks evige eje, men gottorperne havde ikke givet afkald. De havde endnu deres part af Holsten, og pønsede på at genvinde deres del af Sønderjylland. Det blev uhyre farligt, da Karl Peter Ulrich af Holsten-Gottorp i 1742 blev russisk tronfølger. Værre blev det i 1762, da han blev kejser som tsar Peter 3.

En vældig russisk hær var undervejs mod Danmark, og den danske hær havde allerede føling med russerne, da tsarens hær pludselig trak sig tilbage. Peter 3. var blevet dræbt, og hans enke Katharina 2. ønskede ikke krig.

Tværtimod lykkedes det i 1773 at få skabt en orden, hvorefter den danske konge overlod Katharinas søn Paul grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst. Til gengæld fik kongen ikke blot den gottorpske del af Holsten, men det gottorpske fyrstehus gav udtrykkeligt afkald på ethvert krav på Sønderjylland. Den ledende forhandler på dansk side var J. H. E. Bernstorff, på gottorpsk var det Caspar von Saldern. Han var vel født i Åbenrå, men han skal snarere ses som et eksempel på tidens diplomater, der gik i fyrsternes tjeneste ikke af nationale, men af praktiske eller ideelle grunde.

Mageskiftet drejede sig i hovedsagen om Holsten, men Katharinas krav, som von Saldern drev igennem, at Kiels universitet skulle holdes ved magt, fik stor betydning for Sønderjylland. En kongelig forordning af 1768 fastsatte, at alle, som studerede og ønskede embede i hertugdømmerne Holsten og Sønderjylland, skulle have opholdt sig mindst to år ved Kiels universitet. Derved hæmmedes sønderjydernes studier ved Københavns universitet, som var blevet almindelige efter 1721, og de fleste præster, jurister og andre embedsmænd i Sønderjylland fik for fremtiden en del af deres uddannelse ved et tysk universitet.

CASPAR VON SALDERN (1710-86), gottorpsk statsmand, forkæmper for mageskiftetraktaten af 1773. Maleri af Vigilius Erichsen.

Christian 7.s datter Louisa Augusta var ti år gammel, da hun blev lovet til hertug Frederik Christian af Augustenborg, som da var seksten år. De blev gift i 1786. Da var prinsessen femten år.

Tungvejende statsgrunde var årsag til ægteskabet, men giftermål, som grundede sig på familiers fornufts- eller formueshensyn, var på den tid almindelige i alle samfundslag.

Hvis kronprins Frederik eller hans farbroder arveprins Frederik ikke skulle få børn, ville Louisa Augusta være den nærmeste arving til Norge og Danmark med Sønderjylland. Men Holsten ville tilfalde hertugen af Augustenborg. For i det tilfælde at kunne holde helstaten samlet blev de to unge mennesker gift på den forudseende statsmand A. P. Bernstorffs råd.

Imidlertid fik kronprins Frederik flere døtre, og arveprinsen fik en søn, den senere kong Christian 8., så augustenborgernes arveret fortonede sig igen.

Hertug Frederik Christian mente dog, at han havde arveret til de to hertugdømmer.

HERTUGINDE
LOUISE
AUGUSTA
(1771-1843)
af Augusten-
borg, født
prinsesse
af Danmark.
Malet 1787
af Jens Juel.
Frederiksborg
Museet.

Når livegenskabet var bedst, kunne det være et smukt forhold mellem godsejer og bonde og være præget af ansvarsfølelse og hengivenhed. Ved herregården Damp på Svans blev denne stiftelse bygget i 1742. Dengang ejede Ahlefeldt'erne godset. De gamle på godset får stadig fri bolig og ildebrændsel i de pæne, men gamle huse. Tilbygningen i forgrunden er så lille, som en menneskevrå kan være. Kapellet er også i brug. Nu tilhører godset slægten Reventlow, og på herregården hænger et billede af den store bondeven Christian Ditlev Reventlow. Hans værk i kongeriget var det lysende forbillede for loven om livegenskabets ophævelse i hertugdømmerne 1804. Adelen var mægtigere i Holsten og Slesvig end i kongeriget. Derfor var bondefrigørelsen vanskeligere at gennemføre, men at det skete på en heldig måde, skyldes i høj grad kronprins Frederik.

ST. JOHANNES STIFTELSEN ved herregården Damp i Karby sogn, Svans.
Opført 1742 som fattigstiftelse under godset.

Da Rundhof blev bygget mellem Kappel og Flensborg i 1754, talte bønderne overalt i Angel deres gamle danske folkemål. De kaldte gården Rundtawt, og det svarer godt til, at stedet i Kong Valdemars Jordebog hedder Runætoft, Runes toft. Men i mange af de sønderjyske byer kom der en stor indvandring af nedertyske købmænd, som i Slesvig og Flensborg, mens Egernførde og Husum fra først af var nedertyske grundlæggelser. Fra dem udstrålede en sproglig påvirkning, fordi bønderne for handelens skyld lagde sig efter nedertyske kundskaber. Skriverne, som førte jordebøger, skattelister og retsbøger, brugte nedertysk, som var de holstenske grevers og deres rådets og de mange holstenske godsejeres sprog. Til dels omformede de, til dels oversatte de danske stednavne efter nedertyske lydforhold. Og således blev af Rundtoft et Rundhof, af Åbenrå et Apenrade og af Udmark, som på sønderjysk udtaltes Uhrmark, dannedes et Ohrfeld.

At dansktalende folk blev styret på nedertysk, siden hen højtysk, har en del af sin forklaring i godsejervældet. Dette var varigt. Når store jordrotter ødte deres gods, gav de bare plads for andre slægter. Slægten Rumohr opnåede aldrig den herskende stilling som Rantzau'er, Ahlefeldt'er og Reventlow'er, men den rigdom, som den havde i middelalderen og øgede til kirkens skade ved reformationen, forstod den at holde fast på. På Rundhof har der siddet en Rumohr i snart fire hundrede år, og godset er stadig stort, det største i Sydslesvig.

Hovedbygningen svarer dertil. Den er meget stor, og det fremspringende midtstykke rummer ud til gården en kuppelsal, som går gennem hele højden, noget ret ejendommeligt. Bygmester var en sydtysker, Greggenhoffer. De klassicistiske stukornamenter er skabt af F.A. Tadey, som kendes fra mange arbejder i hertugdømmerne. Det danske tilskud til husets kunst er bl. a. portrætter af Wichmann, Peder Als og Jens Juel.

Herregården RUNDHOF i Angel. Hovedbygningens havefacade.
Opført 1753-54 af G.Greggenhoffer.

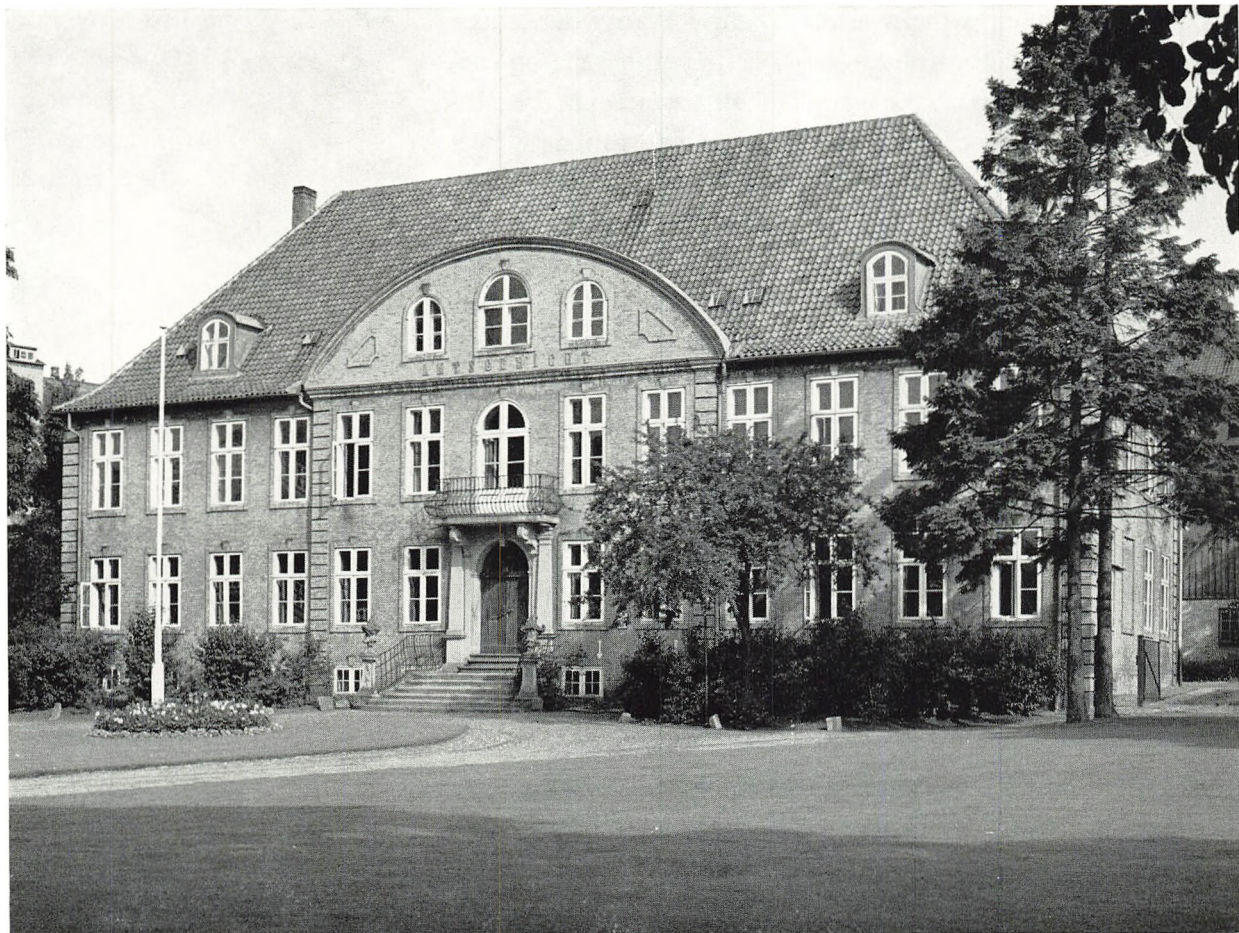

Slesvig har alle dage været et vigtigt midtpunkt for landets styre. De sønderjyske jarler fulgtes af hertuger, først Knud Lavards slægt, så Abel-ætten og siden de holstenske Schauenburger. Senere kom de gottorpske hertuger til. Disse herrers hofmænd, råder og andre tjenere byggede deres gårde i og om Slesvig, og byens borgere levede af handel med hoffet og arbejdede for det blandt andet som guldsmede og privilegerede bogtrykere. Fra gammel tid var byen også kirkelig midtpunkt.

I 1713 forsvandt det gottorpske fyrstehus fra byen, men i 1768 kom der et nyt hof med Kongelig Majestæts statholder landgrev Carl af Hessen, gift med Christian 7.s søster, svigerfader til Frederik 6. og bedstefader til Christian 9. Byen blev igen sæde for generalsuperintendenten eller biskoppen for Slesvig og Holsten. Konsistoriet, det vil sige den øverste kirkelige myndighed, og overretten, som begge var både domstol og administrerende melleminstans, fik sæde på Gottorp, så at hele provinsstyrelsen var samlet i Slesvig. Byen havde stor garnison af både fodfolk, rytteri og jægere.

Derfor hører adelens palæer med til Slesvigs særpræg. Heespens palæ var oprindelig vinterbolig for en adelig familie. Bygningen er opført i en klar og kølig barok. Frontonens eller gavlfeltets bueform er sjælden i dansk bygningskunst, men findes dog på den »Røde Bygning« i København og prydede også det nu forsvundne Bielkes eller Dernaths palæ i Slesvig.

Da huset var nyt, i 1750'erne, legede Johannes Ewald krig med sine kammerater i Slesvig. Hans fader var født i Højst, og digteren havde således tilknytning til Sønderjylland.

HEESPENS PALÆ i Slesvig. Opført 1754.

Et blik ind i hallen på herregården Damp i Svans viser straks, at mange slægter har sat deres spor i dette særprægede og enestående rum. Det er på een gang forhal, trapperum, opholdsstue, musiksal og kapel. Selve bygningen er opført i renæssance-tiden. Lysekronen er ret ny, og før den nuværende kamin blev indbygget i det 19. århundrede, havde en tro tjener her sit leje, så at han vogtede opgangen til herskabets soverum. Men ellers har rummet fået sit præg ved en stor ombygning i 1720'erne. Den Ahlefeldt, som lod det indrette, har været en stor elsker af musik. Det ses ikke blot af det imponerende orgel, men også af loftet, som smykkes af en usædvanlig rig og levende stukdekoration, som ikke blot er relief, men de enkelte figurer står næsten frit. I lette klædninger svæver kvindeskikkelser, som hver spiller sit instrument, et helt orkester, rundt om et ur i loftets midte. Ved Pax, Fredens gudinde, med palmegren i hænde står en indskrift på latin, som siger, at »freden er den bedste amme for musernes virke«, det vil sige for kunst og videnskab.

Det kan hentyde til afslutningen af Store Nordiske Krig 1720, som indledte en lang og lykkelig fredstid for den danske helstats lande. Italieneren Brenno skabte stukloftet på Damp. Han har også arbejdet i kongeriget. Freden og den fælles hersker skabte af alle disse lande et fælles område, hvor de samme kunstnere fik opgaver overalt og gav det et fælles præg.

Blandt dem var fra først af mange tyskere, men i stigende grad udgik påvirkningen fra København, især efter at Det Kongelige Akademi for de skønne Kunster var grundlagt i 1754. Det fik elever ikke blot fra den danske helstats lande, men fra hele Nordtyskland. Arkitekter som Jardin, Stallknecht, Harsdorff, C. F. Hansen, Bundsen og Winstrup opførte vigtige bygningsværker i Sønderjylland. Af malerne var C. A. Jensen, Carstens og Eckersberg selv sønderjyder, af billedhuggerne Carstens og Bissen, men også kongerigske kunstnere som malerne Pilo, P. Als og Jens Juel og billedhuggeren Bertel Thorvaldsen var højt ansete, og deres værker er talrige i hertugdømmerne.

Forhal på herregården
DAMP i Svansø.
Indrettet i
begyndelsen af det
18. århundrede.

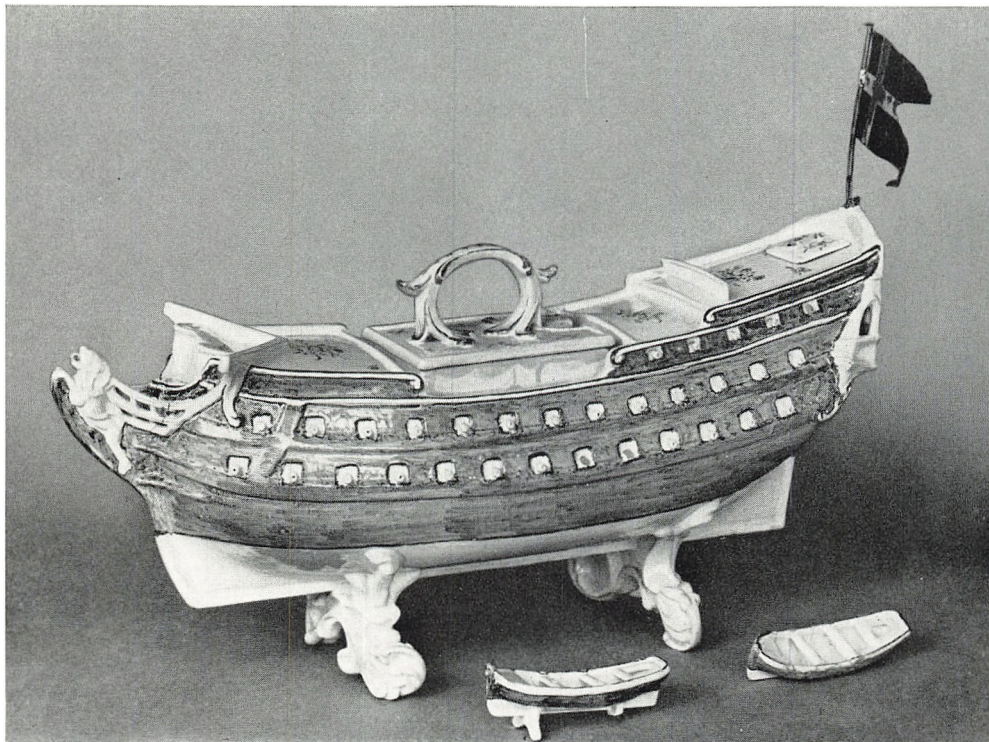

I 1750-60'erne opstod der i den danske konges lande en række fajancefabrikker. I Sønderjylland afløste fabrikkerne i Slesvig, på godset Kriseby i Svans og i Egernførde hinanden. Så længe rigets toldpolitik gav ly, kunne de klare sig, men da man gik over til frihandel, bukkede de under for udlandets bedre og billigere varer. Men de nåede at skabe en række skønne ting som denne punchebolle fra Slesvig-fabrikken. Den ejes af Flensborgs skipperlav og er formet som orlogsskibet »Slesvig«. Den danske flåde har indtil 1807 næsten altid haft et stort kampskib, som enten førte navnet »To Løver« efter Slesvigs våben, eller som hed »Slesvig«. Fire orlogsskibe bar efter hinanden hertugdømmets navn. Det femte og sidste var Frederik 7.s og Christian 9.s kongeskib, hjuldamperen »Slesvig«.

Den prægtige sølvterrin er gjort af en Åbenrå-mester for hertugen af Augustenborg, men der var heller ikke ret mange andre, som kunne tillade sig så store stykker bordsølv. De sønderjyske guldsmede levede af at stille de jævnt velstående borgeres og bønders hang til skønne sølvting tilfreds med bægre, krus, kander til kaffe, te og chokolade, sukkerskåle og -bøsser, tedåser, sukkerstænger, lysestager, skeer, beslag og spænder til salmebøger, lugteflasker, sko- og bæltespænder, nålehuse og sølvknapper. Tønders og Husums guldsmede havde et rigt arbejdsområde i den frisiske kvindeklædnings dragtsølv af filigranbrocher og lænker. Sølvet var dog ikke bare til pynt og brug. I en tid, som ikke kendte til banker og sparekasser, var det tillige en måde at bevare sin velstand på.

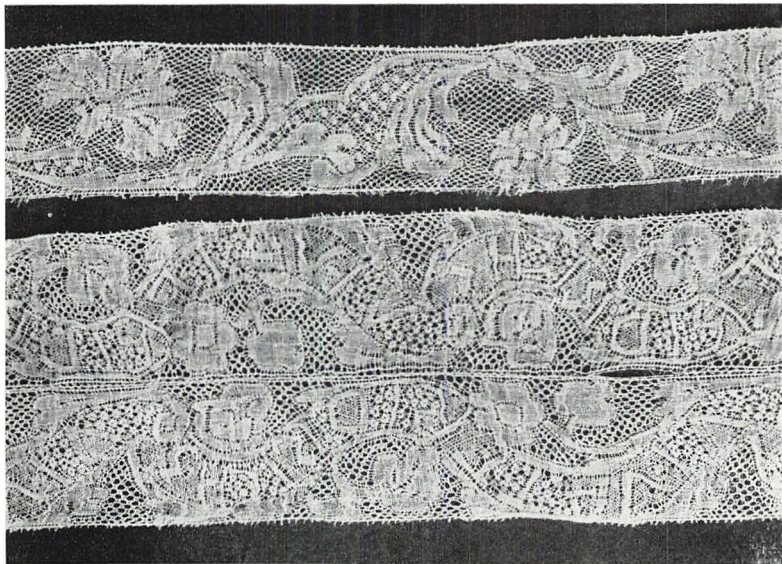
PUNCHEBOLLE
af form som
linieskibet
»Slesvig«.
Deponeret i
Städtisches
Museum
i Flensburg.

SØLVERRIN.
Udført i Åben-
rå ca. 1765
af guldsmed
Fr. Christoph
Hansen til her-
tug Frederik
Christian I. af
Augustenborg.
Frederiksborg
Museum.

TØNDERKNIPLING fra ca. 1760.
Med indkniplet VIVAT FRIDERICH 5.,
formentlig i anledning af 100-året
for enevoldsmagtens indførelse.
Nationalmuseet.

Det 18. århundredes samfund var skarpt klassesdelt. Enhver vidste, hvor han hørte hjemme. På den anden side vågede den enkelte nidkært over, at han inden for sine rammer fik den ret og ære, som tilkom ham. Til gengæld indordnede han sig inden for sin del af samfundet, sin klasse, og gjorde i alle ting lige som den.

Håndværkerne var samlet i lav, som nøje foreskrev uddannelse og læretid. Den form, som håndværkerne gav deres ting, kom ikke af bøger eller håndværkerskoler, men fra mester til lærling, og den ændredes kun langsomt efter, hvad mesteren så andre steder, eller efter hvad en dygtig svend bragte med hjem fra sine rejser i hele Europa, dog særligt fra Tyskland. Alt virkede hen til, at en tids ting havde et ensartet præg, også husene.

Uldgade i Tønder er fra det 18. århundrede. Her boede håndværksmestre, blandt dem flere guldsmede. Ingen nåede ud over en beskednen velstand, men der kunne også råde armod i de små hjem. Husene står på nogenlunde lige store grunde, som er ret smalle. Gavlen vender mod gaden, en gammel skik i Tønder og flere sønderjyske byer. Det er et tysk træk fra middelalderen. Fra karnappen kunne man se, hvad der hændte på gaden. Byen var ens verden, og verden var lille.

ULDGADE I TØNDER

Marsken gav Tønders borgere mulighed for at tjene penge på uld, får, heste og frem for alt på stude. Det var varer, som var livsnødvendige og efterspurgt og kunne sælges mange steder. Ved siden af disse varer fra landets vigtigste næringsvej, landbruget, tjente Tønder-borgerne også godt på udprægede pyntesager. Tønder-kniplinger og Tønder-sølv har haft højt ry i århundreder. Både stude og kniplinger blev overvejende solgt til udlandet.

Fremstillingen af kniplinger var en industri, fordi den i modsætning til håndværket blev drevet i stor målestok med massefremstilling af varer for et ukendt marked, mens håndværkeren lavede varerne enkeltvis eller dog i mindre omfang og tiest på bestilling. Knipløpigerne arbejdede heller ikke for egen regning. De fik udleveret tråd og mønstre i form af »prikkebreve« af deres kniplingskrammer. Løn fik de i forhold til det færdige arbejde. Både den højt uddannede arbejdskraft og de vigtige mønstre blev efterstræbt af mange handlende. Det viser, hvor store penge man kunne tjene på kniplingshandelen.

Det kan man også se på »Diggrevens hus« eller »Richtsens hus« fra 1777. Bygherren, borgmester Richtsen, havde tjent sine penge på kniplinger. Stilen er stadig barokken, men i portalen eller dørkarmen, især i dens topstykke, ses strejf af den lette og snørklede stil, som kaldes rokokoen. Den ytrer sig især i bygningers prydelser.

Richtsens penge gik dog ikke bare til hans eget hus og hjem. Til alle tider har rige borgere sat en ære i at gavne deres by, vel ikke uden en lille bagtanke om, at deres hæders minde ville leve længe. Richtsen er et godt udtryk for tidens opfattelse af borgerdyd. Han gjorde sin by skønnere ved at anlægge en lang allé for sine penge, hvor man, ikke mindst velhavende borgeres unge døtre, kunne spadserer for at se – og blive set! Borgmesteren gav også legater til Tønders fattige og trængende.

»RICHTSENS HUS« eller
»Diggrevens Hus«,
Vestergade 9, TØNDER.
Opført 1777.

En godsejer havde mange slags folk i sin tjeneste. Ikke blot måtte han have godsinspektører, forvaltere og folk til avlingen, håndværkere, jægere og gartnere, piger og tjenere til en stands-mæssig husholdning og personlig opvartning, men hertil kom også de mennesker, der var knyttet til rettens pleje og varetagelsen af andre af statsstyrets stedlige opgaver, som ofte hørte til godsejerens ret og pligt. Ved et dansk lensgrevskab som Schackenborg med dets nærved 2000 tønner hartkorn var det mange mennesker, og det er da ikke mærkeligt, at der mellem Schackenborg og den gamle bondeby Møgeltønder fra omkring 1700 opstod en hel lille by, hvor der boede folk, som på en eller anden måde var knyttet til herregården.

Det fulgte næsten af sig selv, at både de enkelte huse fik et ensartet præg, og at anlægget blev regelmæssigt, her som én lang gade af to rækker grundmurede røde huse med stråtag. Enheden og sammenhængen understreges af alléens træer.

Parti af SLOTSGADE I MØGELTØNDER

Bonden var selvforsynende. Hans avl var i regelen ikke stor, og der blev sjældent meget til overs til salg. Til gengæld brugte han næsten ingen handelsvarer ud over salt og jern. Han fremstillede selv sine redskaber undtagen de få, som smeden måtte hjælpe ham med. Bonden havde ikke brug for mange møbler, og dem kunne han også selv lave, om det skulle være. Smør kærnedede hans kone og pigerne, og kvinderne støbte også lys. Foruden avlingen kunne bonden også give sig af med andre arbejder for at få rede penge. På vestkysten blev der brændt salt af tørv fra havbunden. Især i midtlandet var salg af tørv til byerne bøndernes vigtigste indtægtskilde. I Mellemslesvig brændte man kul af tørv helt op mod vor tid, og visse steder har man til ind i det 17. århundrede fremstillet jern af myremalm.

Også sine huse kunne bonden selv bygge ved naboers hjælp. Man brugte de byggeemner, som egnen bød på. I skovegne rejstes bulhuse, og hvor tømmer var knapt, brugtes bindingsværk. Mellemrummene mellem stolperne fyldtes med fletværk af grene, som blev klinet med ler. Taget var af rughalm eller tagrør. Først efterhånden gik bonden over til at fylde bindingsværket med teglsten, og bondehuse med fulde vægge af mur er først meget sent blevet almindelige. Også teglsten kunne bonden brænde selv.

Tidligst kom stenhuset til Vestslesvig. Egnens få skove overlevede ikke svenskekrigene, men allerede før den tid har man kendskab til grundmur. Den livlige forbindelse med Holland og egnens store velstand har nok fremmet udbredelsen af stenhuse og præget deres fine udformning.

Gården i Hjerpsted har runde murbuer over dørene og to høje kviste. Det er træk fra Frisland, men gårdens helhed er dansk. De halvrunde vinduer i stalden viser omsorg for de kære stude. På dem hvilede gårdens velstand. Rige bønder kunne godt give penge ud. Bevaret kostbart indbo og smukke møbler vidner om velstand, og bønderne efterlignede købstædernes klædedragt, så at egentlige folkedragter er sjældne.

Portparti på SKASTGÅRD i Vestslesvig

VESTSLESVIGSK BONDEGÅRD i Hjersted

Det vigtigste træk ved den saksiske gård er, at huset er delt på langs ved to rækker svære og høje tømmerstokke, som bærer taget sammen med de mægtige bindingsværksgavle. Sidemurene er lave. Denne byggemåde giver et højt og bredt, men ret kort hus.

Ad porten, som altid sidder i gavlen og vender mod gaden, kommer man ind i loen, som på begge sider har båse til kvæg og heste. For enden af loen står arnen ved den bageste gavlmur. Her bor folkene. Korn og halm, kvæg, heste og høns, mennesker og mus bor sammen i et stort rum. Der er ingen skorsten på arnen, så røgen stiger op, får øjne til at rinde, ryger pølser og skinker og siler gennem og under halm- og høstængerne langs loen, under portbjælken og ud i det frie. Dette er det oprindelige. Senere er saksergården blevet udvidet bagtil med en bolig adskilt fra stald og lo og varmet af en ovn.

Hustypen kræver meget og stærkt tømmer og hører oprindeligt hjemme i Nedersaksens udstrakte skovegne. Fra Holsten er den trængt op i det egentlige Sydslesvig, det vil sige landet sønden for Danevirke, men med udløbere til naboegnene, Øster Fjorde og Svans, og den har påvirket byggeskikken i Sydangel.

Denne ældgamle hustype blev ejendommeligt nok foretrukket, da staten i 1760'erne skulle bygge huse til de württembergske kolonister, »kartoffeltyskerne«, som skulle opdyrke Ejderens moseegne og hederne i Sønderjylland og Nørrejylland.

Bondegården på billedet er fra Bergenhusen i Stabelholm. Dette landskab omgives på alle sider af Ejders, Sorges og Trenes eng- og mosedale og har altid haft en afsides tilværelse. Folkene er fra gammel tid saksere med nedertysk modersmål.

Bindingsværksgavl på en
typisk SAKSERGÅRD
i Bergenhusen,
Sydslesvig.
Opført 1765.

Postmesteren skulle ikke blot sørge for breve og pakkepost. Postvognen var sammen med skibet tidens eneste færdselsmiddel, selv om man jo også kunne ride på sin egen hest, køre i sin egen vogn eller bruge benene. Postmesteren sørgede for mad og senge til de rejsende, og fra en udlændings skildring ved vi, at der blev lavet god mad i postmestergården i Åbenrå, og at værelserne havde gode senge med det fineste linned og forhæng af det smukkeste sirts.

De enkelte træk i husets stil er barok, men bygmesteren, vistnok C. A. Bohlsmann, evnede dog at give huset ikke så lidt af den ynde, som strålede ud fra tidens lette københavnske rokoko. Bygmesterens svajede vinduesoverkanter, som egentlig er et barok træk, genfinder vi i hofpræstens hus i Augustenborg. Således kunne en heldig, dygtig og virksom bygmester præge de fremtrædende bygninger i en hel egn. Man mener, at Bohlsmann også har stået for opførelsen af Augustenborg slot.

Bygmesterens navn ser tysk ud, men gengiver bare det danske »bolsmand«, som er et gammelt udtryk for en gårdmand. Den skik at pynte på et jævnt dansk navn ved at stave det på tysk er ikke noget særligt for Sønderjylland. Den var udbredt over hele Danmark, og trangen mærkes endnu.

»POSTMESTER-GÅRDEN«
i Åbenrå, Søndergade 20.
Opført ca. 1765,
formentlig af bygmester
C. A. Bohlsmann.

Den tidligere SLOTSPRÆSTEGÅRD
i Augustenborg. Opført 1776 af
bygmester C. A. Bohlsmann.

Der er intet omtrentligt, tilfældigt eller legende i dette skab. Det er tænkt og tegnet ved hjælp af klare og skarpe geometriske figurer lige som grundplanen i et af barokkens fæstningsanlæg. Mønstret i skabsfyldingerne minder ikke så lidt om bastioner og voldgrave. De skarpe former mildnes ved smukke velafvejede forhold og ved søjlernes maling, som ligner marmor. Dette træk stammer fra bygningskunsten, som prøvede på at lade billig malet puds virke som det kostbare marmor, men dernæst gik det over til at blive et virkemiddel i sig selv.

Fyldingerne stræber efter at se ud som de meget fine møbler, men disses indlægninger er her erstattet af malede lister. Men selv om skabet ikke kan måle sig med forbillederne i kostbare træsorter, hører både malerens og snedkerens arbejde til tidens bedste håndværk. Det er fremstillet i Åbenrå, som var kendt for sine fine møbler.

Skabet hørte til brudens udstyr, da købmand Jacob Bjørnsen i 1759 gav pastor Nicolai Hammersteen i Arrild sin datter Christine til ægte. Hendes navnetræk står fornedet i venstre fyldning, og familiens bomærke, en bjørn, ses i fyldingen til højre. Skabet er rødt, gult og sort. Marmoreringen er brunlig. Men stilen var allerede lidt gammeldags. Andre steder i landsdelen var man allerede i gang med den lette og livlige rokoko. Nøgleskiltet er kommet til senere.

Christine Bjørnsens BRUDES KAB fra Åbenrå. Udført 1759 i anledning af hendes bryllup med præsten Nicolai Hammersteen i Arrild. Nationalmuseet.

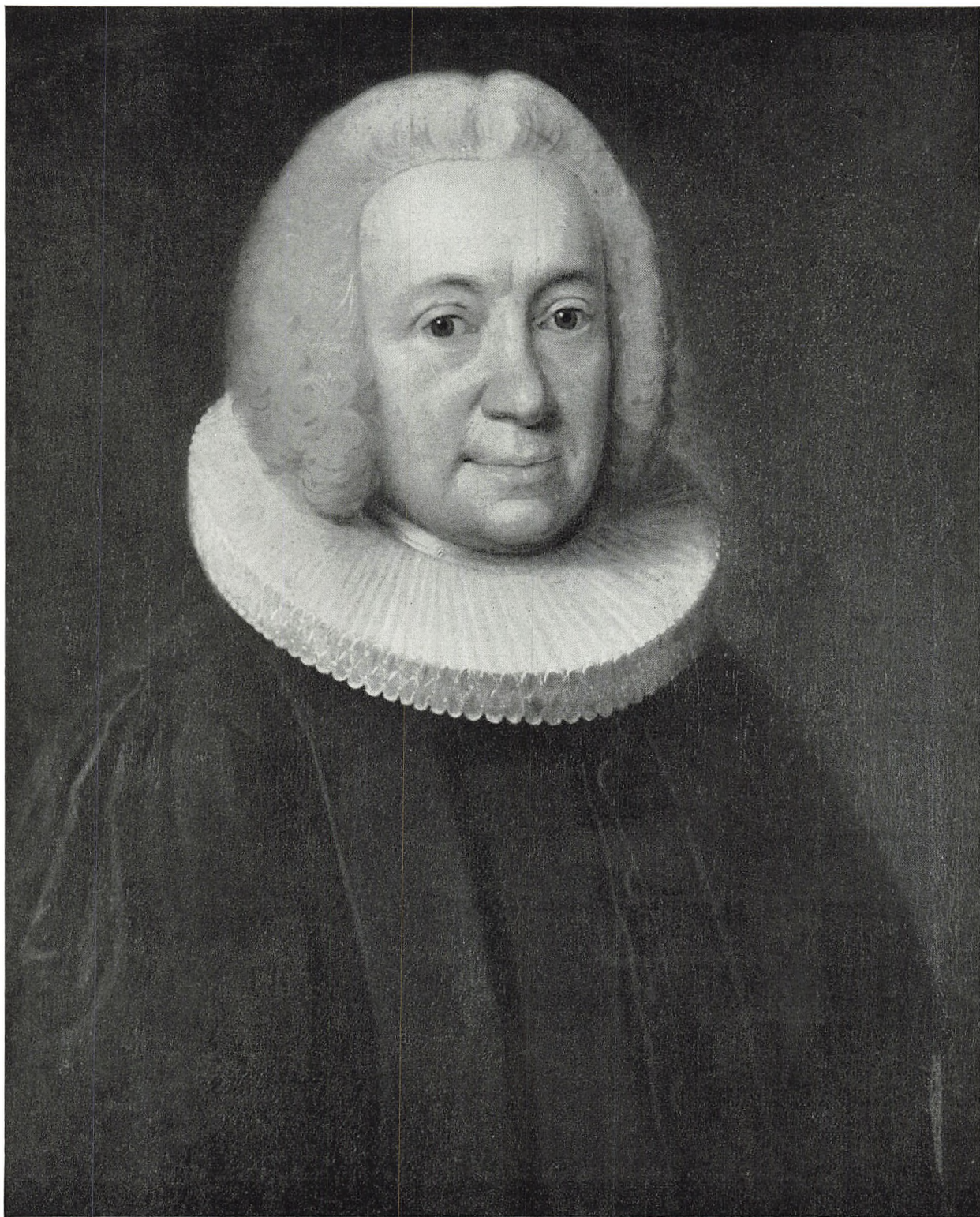
Hans Adolph Brorson fødtes i Randerup i Vestslesvig, studerede teologi ved Københavns universitet og mødte som huslærer i Løgumkloster pietismen. Denne fromhedsretning havde grebet en række andre højt begavede sønderjyske kirkemænd. Den krævede en personlig afgørelse, en omvendelse, af den enkelte kristne og et helligt levned. Pietismen gjorde Brorson til salmedigter, og den tyske trosretning fik i hans digtning et ægte dansk udtryk. Det ældste kendte tryk af Brorsons salmer *Nogle Julesange* er fra 1732, efter at han var blevet »dansk og tredje præst« i Tønder. Det lille hefte indeholder nogle af hans allerbedste salmer. I 1739, mens han var provst i Ribe, samlede han sine salmer i *Troens rare Klenodie*. De tolker henrykkelsen i Gud, tiest i blide ord, men Brorson har også en mandig tone, som låner sine billeder fra soldatens farefulde liv: »Stå fast min sjæl, stå fast i Herrens krige!«. Hans ungdom faldt sammen med Store Nordiske Krig.

Hans salmedigtning gav sangen på modersmålet en hidtil ukendt kraft og styrkede det danske sprogs stilling i Sønderjylland. I det øvrige Danmark var han i lang tid glemt, mens hans salmer blev optaget i den pietistiske *Pontoppidans Salmebog*, som var den forordnede kirkesalmebog i de sønderjyske menigheder med dansk kirkesprog, og derfor gik Brorson ikke helt i glemme. Hans salmer føles som særligt sønderjyske. De og hans *Svanesang*, en samling mere private religiøse digte, viser Brorson som en af den danske tunges ypperste verskunstnere. Hans vers er kunstfærdige, men letflydende. Brorson var udpræget musikalsk.

Også som biskop i Ribe var Brorson mild i formen, men myndig i sagen, og han værnede med iver og held Ribe bispestols ret over kirkerne i Tørninglen mod overgreb fra amtmændene i Haderslev.

I samme tidsrum virkede en anden stor dansk digter af sønderjysk æt, Johannes Ewald, så Sønderjyllands del i dansk digtning er stor.

HANS ADOLF BRORSON
(1694-1764),
præst og salmedigter.
Malet 1756 af
Johan Hörner.
Frederiksborg Museet.

Den borgerlige orden gjaldt også i kirken, og præsten havde vigtige opgaver også i det rent verdslige styre. Hans førelse af kirkebogen var grundlag for mandtal og mange andre ting. I den enevældige stat var han den stedlige udøver af kongens magt, og ham pålås det at kundgøre kongens love og forordninger og myndighedernes påbud fra prædikestolen. Derfor var det nyttig skik og brug, at mindst et menneske fra hver husstand var i kirke om søndagen. Landsbyens ret stillestående liv gjorde det også ønskeligt, at man kom sammen ved gudstjenesten, som også var en selvfølgelig del af menneskers liv. Hvad enten præsten var pietist og ivrede for sine sognebørns frelse, eller han som rationalist lagde vind på deres almene oplysning, havde en alvorlig præst nok at se til. Svarende til embedets anseelse og vigtighed var præstegården ofte den største og smukkeste bygning i sognet næst efter kirken.

Hver gård havde sin stol i kirken, mens tyendet samledes nederst i tårnrummet. Med den plads måtte landsbyens arbejdere, håndværkere og husmænd også tage til takke. Det gik endda, så længe folketallet lå ret fast, men i det 19. århundrede, da folkemængden øgedes, kunne det hændes en jordløs håndværker uden egen stol, at han ved en af de store højtider måtte vige fra stol til stol for den retmæssige ejer for til sidst at gå bort fra kirken i vrede. I bykirkerne kom det i det 17. og 18. århundrede ret ofte til kiv mellem rangsyge kvinder om pladsen i stolen.

Det kunne være ønskeligt at bygge en kirkestald som den i Egen, hvor hver gård havde sine båse. Her kunne hestene stå i ly under gudstjenesten. Andre steder var der kun sørget for præstens hest, som i Lille Solt i Angel. Her hændte det en bitternkold vinterdag, at præsten gik i stolen straks efter første salme og sagde: »Jeg fryser, og I fryser, og min stakkels hest står derude i stalden og fryser. Lad os gøre det kort. I Herrens navn, Amen!«.

HØRUP PRÆSTEGÅRD
på Als. Have-
facaden. Stuehuset
er opført
i 1760'erne.

KIRKESTALDE I EGEN
på Als. Fra det 18.
århundrede.

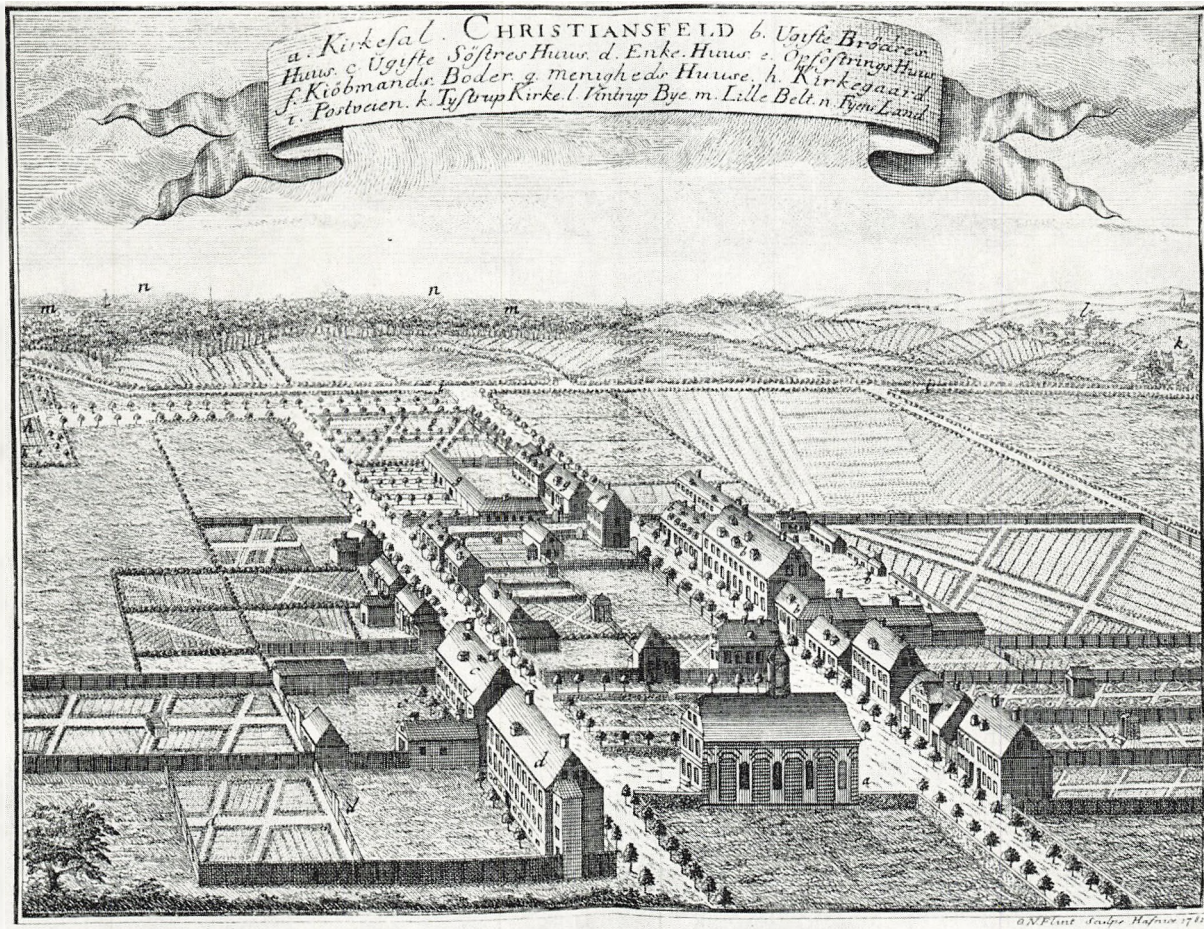

I 1771 tillod man Brødremenigheden at grunde kolonien Christiansfeld i Sønderjylland. Det var den samme menighed, efterkommere af Johan Hus' tilhængere, de mähriske brødre, som staten efter statskirkens ønske 30 år i forvejen havde udstedt skarpe forbud imod med trussel om ejendoms fortabelse for dem, som søgte Herrnhuts skoler, eller straf for deltagelse i bønnemøder, hvor ingen statskirkepræst var til stede. Det var Struensees regering, som gav tilladelsen i håb om, at statens næringsliv ville få fordel af menighedens kendte flid også i denne verdens ting.

Den pietistiske statskirke vidste, hvad den gjorde, for fra Christiansfeld udgik ikke blot håndværkere, som i faglig kunnen og almen dannelse ragede op, men dens »emissærer« eller udsendinge opsøgte åndeligt vakke lægfolk enkeltvis og påvirkede dem. Disse mennesker dannede efterhånden de »gudelige forsamlinger«, som blev forfulgt af de rationalistiske præster, men som både Grundtvigs folk og Indre Mission kunne bygge på. Udstrålingen fra Christiansfeld har ydet kraftig hjælp til at ændre statskirken til en folkekirke og til at omdanne den enevældige stat til et folkestyret rige.

Inden for Sønderjylland fik Brødremenigheden stor betydning, men mærkeligt nok næsten kun i egne med dansk kirkesprog, i Vestslesvig, på Rødding-egnen, i Slogs herred og i Tyrstrup herred. Ved sin livlige forbindelse med modernemenigheden i Herrnhut i Sachsen øvede den ellers en tysk påvirkning i Nordslesvig. Dens kostskole hørte til blandt tidens bedste skoler.

CHRISTIANSFELD. Kobberstukket prospekt af G. N. Flint
i Pontoppidans Danske Atlas. 1782.

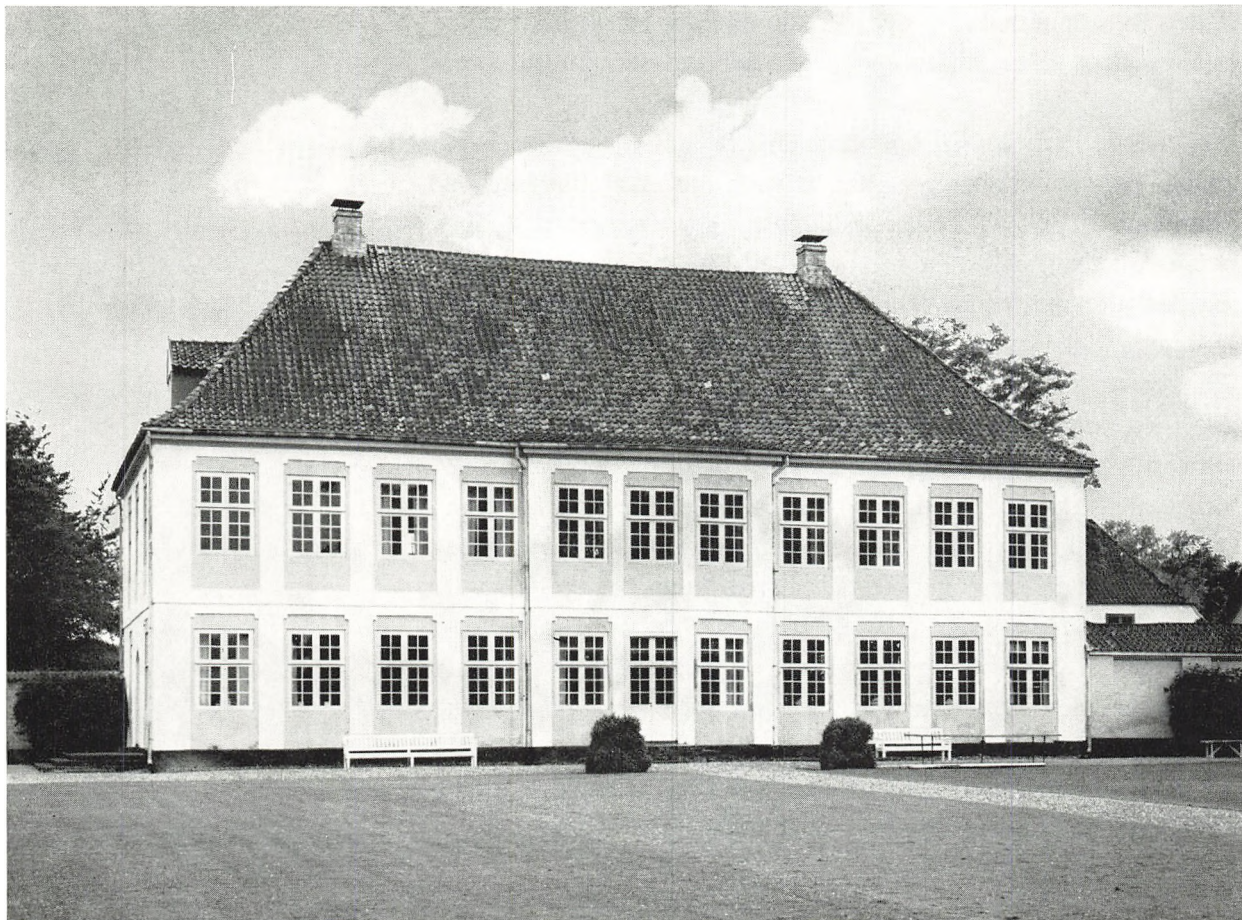
På Sundeved ligger herregården Sandbjerg.

Fire fæstebønder blev i 1576 jaget fra hus og hjem, for at hertug Hans den Yngre, »den Onde«, af deres gårde kunne danne godset Sandbjerg. Han flyttede Snogbækken ved hjælp af en ny dæmning, Nydam, som gav navn til Nydam mose vest for gården. Under Christian 5. blev godset 1681 ophøjet til grevskab under navn af Reventlow, det eneste grevskab i hertugdømmet Sønderjylland, for Schackenborg lå i de kongerigske enklaver. Det var den samme slægt Reventlow, som på Brahetrolleborg på Fyn og på Christianssæde på Lolland var foregangsmænd i bondens frigørelse.

Hovedbygningen er fra 1788. De lyse bånd, som inddeler murfladerne, kaldes lisener. De får de mange vinduer til at syne større, og sammen med dem sætter de et præg af lethed og fin regelmæssighed på bygningen. Dette træk er hyppigt brugt i tidens danske bygningskunst. Det lette knæk på taget får det til at virke mindre tyngende.

I 1857 døde general Bülow, som vandt slaget ved Fredericia 1849, på gården. Hans søn var præst i Dybbøl. I Nydam mose fandt den danske oldforsker Conrad Engelhardt 1863 en mængde våben og to store både fra folkevandringstiden. Den ene kan ses på museet på Gottorp, mens den anden gik til grunde, sandsynligvis som brændsel under prøjsiske kaffekedler under Dybbøls belejring i 1864. Fra Sandbjerg Storskov gik prøjserne over Allsund til Arnkilsøre på Als.

Under fremmedherredømmet husede Sandbjerg en kort tid en dansk folkehøjskole. Nu ejes godset af Århus Universitet.

SANDBJERG PALÆ i Sottrup sogn. Havefacade mod øst.
Opført 1787-88 af bygmester C. A. Bohlsmann.

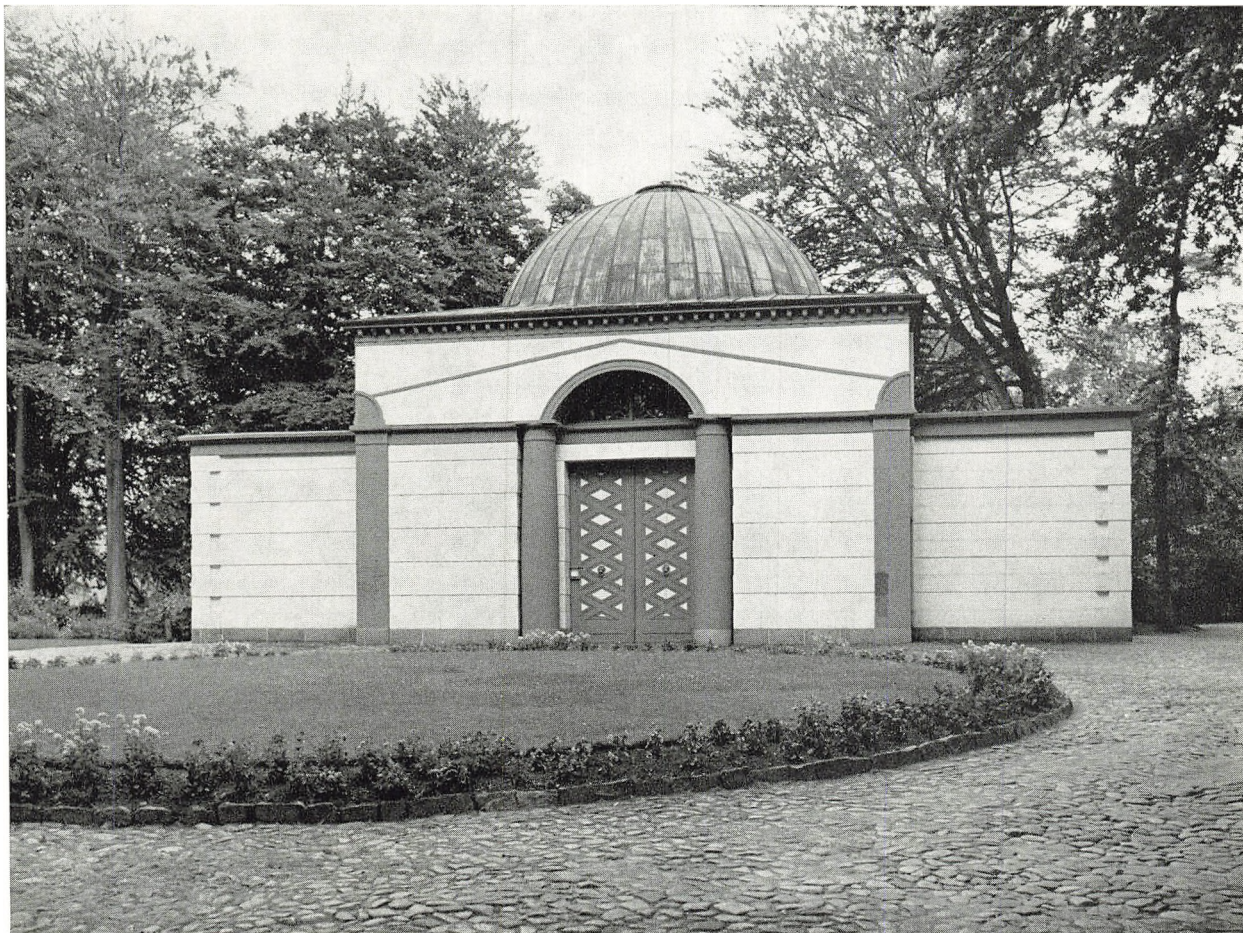

I det 18. århundrede og det 19. århundredes første halvdel er mange herregårde, offentlige bygninger og borgerhuse, ikke mindst Flensborgs, præget af dansk byggekunst.

Skatmester Heinrich Carl Schimmelmans datter, grevinde Caroline Baudissin, tog sig af den unge fynbo Axel Bundsen og lod ham allerede i 24-års alderen bygge herresædet Knoop yderst i landets sydøstlige hjørne, det bedste, bevarede eksempel på den modne klassicistiske byggestil i hertugdømmerne. Man brugte igen det gamle Grækenlands og især Roms bygningsværker som forbilleder.

Da Flensborg i 1813 kunne indvie sin nye kirkegård, var byen en kende bagefter, for allerede i 1805 var forbud mod at bruge de gamle kirkegårde omkring byernes kirker blevet lov, og da havde fremskridtsvenlige byer forlængst gennemført det. Men det er værd at lægge mærke til, at man kunne bygge så godt midt under den lange englænderkrig 1807-14, som ramte søhandelsbyen Flensborg meget hårdt. Kapellet blev bygget af Bundsen i den strengeste nyklassicisme med en mindelse om ægyptisk stil, som er et særkende for Flensborgs kunst.

Også et stort borgerhus i Flensborg er et værk af Bundsen, som desuden er mester for den lille herregård Drølt i Angel.

KAPEL PÅ FLENSBORG GAMLE KIRKEGÅRD.
Opført 1810-13 af arkitekt Axel Bundsen.

Vestkystens byer Tønder og Tønning har meget høje kirketårne, og i Husum nåede spiret på den gotiske Mariekirke, som var i slægt med Vor Frue i Haderslev og domkirken i Århus, op i 95 meters højde. I 1807 var man ræd for, at tårnet skulle falde, og hele kirken blev revet ned, men det skete først efter at tre syns- og skønsmænd med Axel Bundsen som den sidste havde sagt, at det var nødvendigt. Kirkens rige skatte af middelalderlig træskærerkunst gik for størstedelen tabt. Datiden havde ikke megen sans for fortidens skønhedsopfattelse.

I stedet for lod man C. F. Hansen – hans fader var et barn af byen, han selv en af de mange fremragende sønderjyder i det 19. århundrede – i 1829-33 bygge en ny kirke i den klassicistiske stil. Helst havde C.F.Hansen bygget sine kirker uden tårne, fordi hans forbilleder, de gamle grækere og romere, ikke brugte tårne, men han fik ikke sin vilje. Kirkens linjer er meget strenge og lidt tørre, men forholdet mellem bygningens enkelte dele er meget smukt, en stil, som aldrig kan blive folkelig varm og levende som renæssancens bygningsværker, men som virker godt ved sin ædle ro og stille storhed.

C. F. Hansen byggede i sin ungdom meget i Altona og Holsten. I Sønderjylland byggede han det nu stærkt ændrede sindssygehospital i Slesvig og kirken i Vonsild. Han satte sit præg på rådhuset i Åbenrå og øvede som tilsynsførende med alt byggeri i hertugdømmerne stor indflydelse. Hans hovedværker er i København.

Billedet af kirken er en tegning, der blev brugt som forlæg til et litografi i »*Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig ved J.P.Trap*«, som udkom 1862-64. Denne bog er et led i den livlige og grundige danske udforskning af Sønderjylland, som begyndte i 1840'erne.

HUSUM KIRKE. Opført 1829-33 af arkitekt C. F. Hansen.

Tegning af F. C. Lund fra 1861. Det kgl. Bibliotek.

Fra gammel tid havde degnen oplært børnene i kristendom, og pietisterne lagde vægt på oprettelse af skoler i det øjemed, at folk skulle kunne se, hvad der tjente til sjælenes frelse. De nåede også en del, men for det meste var skolen overladt til bøndernes omsorg, og de gav nødvendig alt for mange penge ud. Ofte var læreren ringere lønnet end en nyttig mand som kohyrden, og hans kunnen var derefter.

Pietismen blev afløst af rationalismen. Dens tilhængere troede, at dyd var en følge af oplysning. For dem stod derfor fornuften, som hedder ratio på latin, over alt andet. Nu blev skolen et våben i kampen mod uvidenhed og overtro. Til den sidste slags regnede de ganske vist store dele af kristendommen, og bibelen blev udlagt i fornuftens lys. Men der var mange dygtige og virksomme mænd blandt de rationalistiske præster.

I 1788 blev der sørget for uddannelse af lærere ved grundlæggelsen af seminariet i Tønder. Fra sogn til sogn sørgede generalsuperintendent J.G.C. Adler for duelige lærere og egnede skolebygninger. Hans værk kronedes af skoleloven af 1814, som endelig sikrede midler til skolens bygning, lærerens uddannelse, faste ansættelse og løn. Rationalisterne skabte også de første folkebiblioteker. Folkeskolen og ændringerne i landbruget, ophævelsen af livegenskabet og enevældens lighed for loven er grundlaget for det samfund, som vi kender i dag.

Adler indførte danske skolebøger i stedet for tyske på landet i Nordslesvig, men i Sydslesvig kom skolesproget til at følge det tyske kirkesprog. Det samme var tilfældet i de fire nordslesvigske købstæder. Man var ikke uvillig til at gøre kirkens og skolens sprog dansk, hvor dansk var folkesprog, men man veg tilbage for møjen med at skaffe dansktalende præster, og da tidens mænd ikke regnede de stedlige folkemål for andet end rå bondemål, valgte man i stedet at lære dem præstens dannede tysk, som menigheden var vænnet til at holde for et helligt sprog.

J. G. C. ADLER
(1756-1834),
generalsuperinten-
dent i Slesvig og
Holsten.
Maleri, udført
1833 af
Carl Goos.
Slesvig
domkirke.

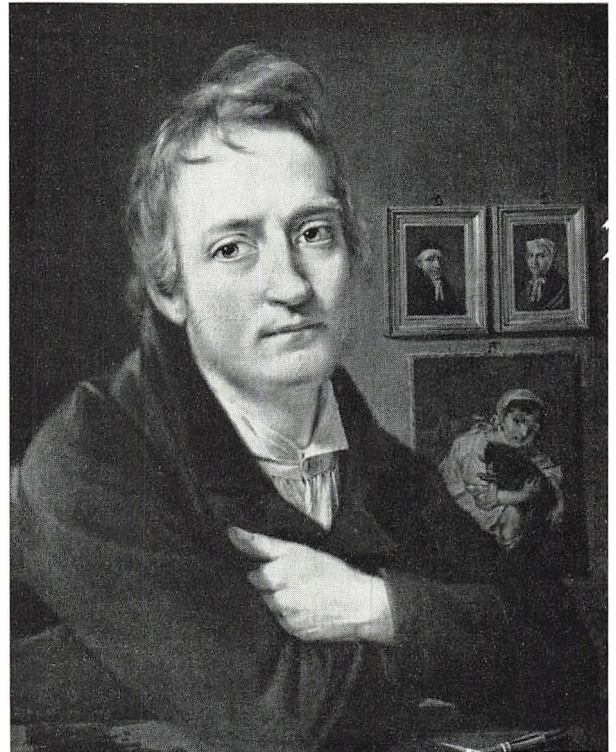
I det 18. århundredes Danmark spillede sønderjyder en stor rolle i statens og kirkens tjeneste. I det 19. århundrede vandt mange sønderjyder ry i kunsten. C. F. Hansen er det store navn i bygningskunsten. Maleren og billedhuggeren A. J. Carstens fra Slesvig havde afgørende indflydelse på Thorvaldsens udvikling, og H. W. Bissen fra samme by var den bedste danske billedhugger efter Thorvaldsen. Den største blandt tidens danske malere er C. W. Eckersberg.

Han blev født i Blåkrog i Varnæs sogn og uddannedes som malersvend i Åbenrå og Flensborg, men han kom senere på kunstakademiet i København. Fra ungdommen af var han fuldt fortrolig med havet, og blå og hvidt i hav og sejl er vigtige farver hos Eckersberg. Han har tegnet englænderkrigens kanonbåde og malet orlogskibe og handelsskibe, som tiltalte hans sans for skarpe omrids og klare farver, men han var ikke ensidig marinemaler. Også landskaber, portrætter og familiegrupper og billeder, som fortæller små historier, hører til hans alsidige kunnen.

C. A. Jensen var fra Bredsted i Vestslesvig. Han var elev af C. A. Lorentzen, der var født i Sønderborg, en anden stor sønderjyde blandt danske malere. C. A. Jensen var udpræget portrætmaler. Han har skildret en stor del af den danske guldalders førende mænd og kvinder i de mest åndfulde portrætter i dansk kunst.

Maleren C. W. ECKERSBERG
(1783-1853), født i Blåkrug,
Varnæs sogn.
Selvportræt fra 1811.
Statens Museum for Kunst.

Maleren C. A. JENSEN
(1792-1870),
født i Bredsted.
Selvportræt fra 1815.
Frederiksborg Museet.

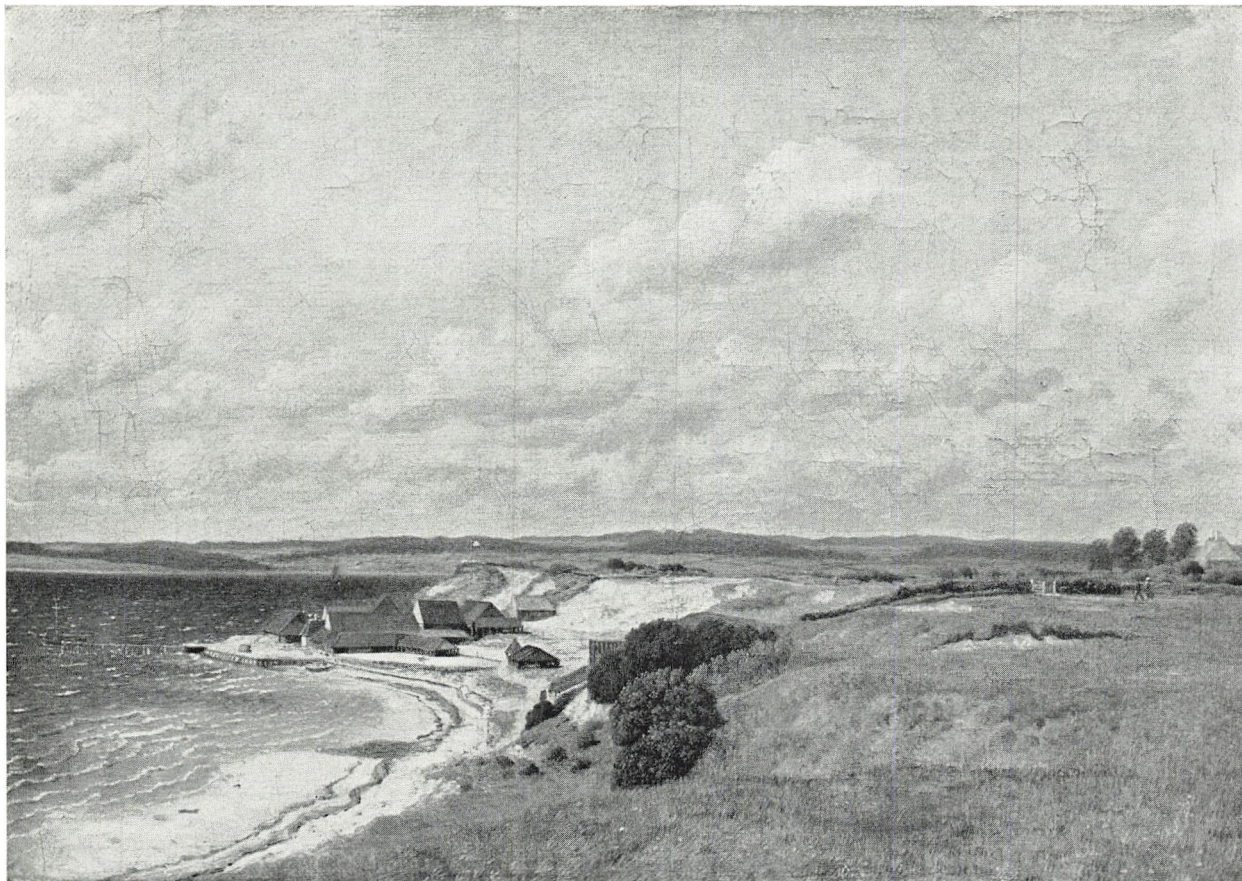
Eckersbergs maleri af Rendbjerg teglværk er en smuk prøve på hans virkelighedsnære gengivelse af et lysmættet sønderjysk landskab, men samtidig fortæller det om de sønderjyske teglværker.

Grundlaget for denne vigtige sønderjyske næringsvej blev lagt allerede i istiden, da store issøer lejrede mængder af rent ler omkring Flensborg fjords tunneldal. Fjorden er lige så vigtig som råstoffet, for teglsten er meget tunge i forhold til prisen, og adgangen til at sende dem ad den nemme og billige søvej var en nødvendig forudsætning for massefremstilling og handel over store afstande. De gule Flensborg-sten blev solgt i hele Østersøområdet, først og fremmest i København, som efter de store ildsvåder i det 18. århundrede til dels blev genopbygget i Flensborg-sten, således det ældre Christiansborg. Stenene blev også sendt til Sverige og Norge, ja, til det fjerne Vestindien. Dette afspejler udmærket Flensborgs handel, og teglsten har været en vigtig del af de flensborgske skibes fragtgods.

De store fremskridt i landbruget skabte efterspørgsel efter drænrør, og omkring fjorden lå der op mod tresindstyve teglværker, i Broager sogn alene 29. Talrige skibe fra Broager, Egersund, Gråsten, Iller, Rinkenæs og Stranderød var hjemskrevet i Holdnæs. En hel havn opstod i Egersund, og Nybøl Nors og Broagerlands kystklinter er præget af lergravningen.

Rendbjerg teglværk gav brødet til hundrede arbejderfamilier, så det var efter datidens forhold en stor virksomhed.

Ikke bare teglsten, men også østers blev kaldt flensborgere. Skaldyrene blev skrabet i Vesterhavet, især på Schackenborgs forstrande, og sendt til København over Flensborg. Flensborg-rom kom fra Vestindien.

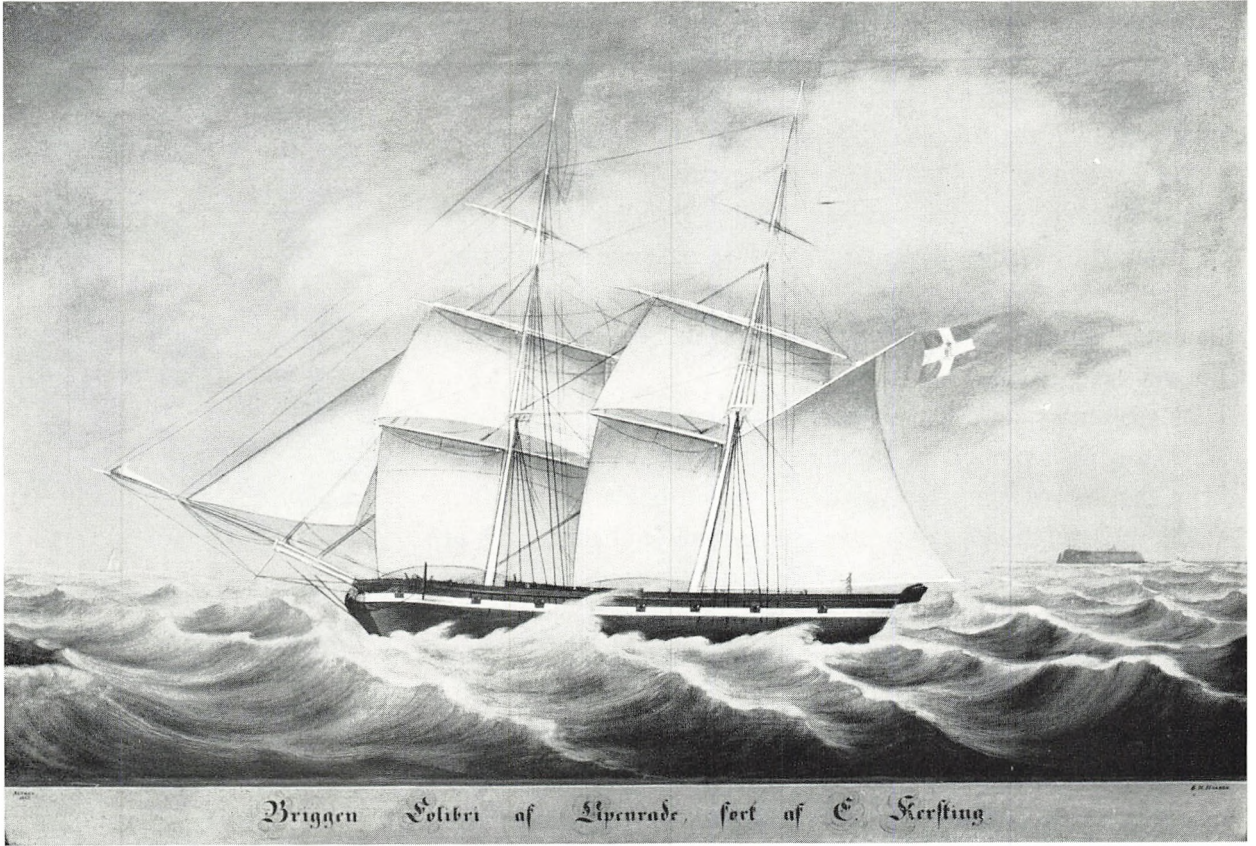

Prospekt af Teglværket Renbjerg ved Flensborg Fjord.
Maleri af C.W. Eckersberg 1830. Statens Museum for Kunst.

Fra gammel tid var søfart en vigtig næring i hertugdømmet Sønderjylland. Mange byer var opstået i forbindelse med søhandel, men i tidens løb havde gamle havnebyer som Slesvig, Husum og Tønder mistet adgangen til havet, og byer som Frederiksstad og Tønning, som man havde sat stort håb til, var aldrig blevet til noget. Under englænderkrigens særlige forhold fik Tønning en voldsom opblussen som havneby, men årsagerne lå uden for landet, og byens handel døde hurtigt hen, og den blomstrede først igen, efter at jernbanen var blevet bygget til Husum og Flensborg. Åbningen af Ejderkanalen, den første kanal fra Østersø til Vesterhav, i 1784 fremmede Rendsborgs skibsfart. Byens skibe ejedes til dels af redere på Ejderens nordbred. De blev sejlet af søfolk fra Sild, Før og Amrum. Sønderborg og Marstal var udprægede søhandelsbyer. Deres flåder var lige store. Kappel og Arnæs hørte sammen og havde en større flåde end Ærøskøbing. Den største søfartsby var Flensborg, som i 1845 ejede 6033 kommercelæster af hertugdømmets 20.363. Dog den by, som var mest præget af søfarten, var Åbenrå med Løjt, som rådede over ikke mindre end 76 skibe på tilsammen 4057 kommercelæster eller en femtedel af hertugdømmets skibe. En kommercelæst var et vægtmål på 2600 kg, som nogenlunde svarer til to registerton, der dog er et rummål.

Briggen »Colibri« var på 102½ kommercelæst og altså efter nutids tankegang ikke noget stort skib, men det hørte til blandt de største i Åbenrås flåde, og selv Flensborg havde ikke mange skibe, der var større. »Colibri« tilhørte skibsreder Jørgen Bruhn. Hans skibes navne begyndte alle med C. Det største havde navn efter kongen, »Christian der Achte«. Åbenrå-skibe sejlede meget på Sydamerika. Derfra kommer navnet »Colibri«. Skibets ydre blev også bestemt af andet end praktiske hensyn. »Colibri« er præget af tidens stil, ny-klassicismen, af dens klare og enkle linjer. Kanonportene og den hvide stribe er bare til pryd.

»Briggen COLIBRI af Apenrade, ført af C. Kersting«. I farvandet ved øen Helgoland. Maleri, udført 1844 af B. H. Hansen, Altona. Åbenrå Museum.

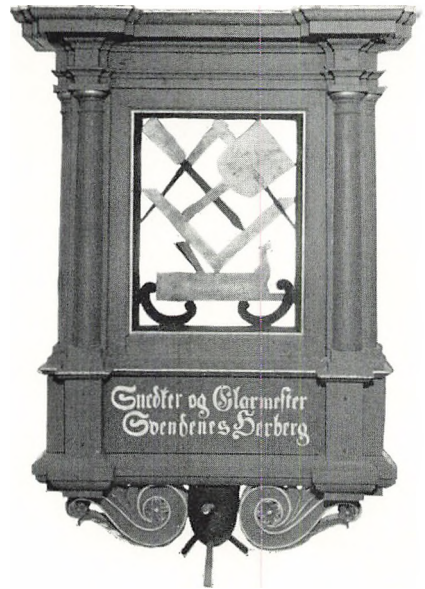
Kunne en landsby som en undtagelse vel have et årligt marked eller to, så var købstaden ene om at have et torv. Stændersamfundet havde udviklet sig i middelalderen, og det holdt sig langt op mod vor tid. Det tildelte hver stand dens opgave og vilkår, og handel og håndværk var borgernes levevej. Forprang eller køb uden for byens torv var ulovligt. Bonden skulle sælge sit overskud af avlen til byens købmænd og købe sine sko og andre håndværksvarer på byens torv. Købmændene var i reglen mere velhavende end håndværkerne, og de styrede byen ved borgmester og råd.

Håndværkerne var sammensluttet i lav, og der var gerne forskrift for, hvor mange mestre der måtte være inden for de enkelte fag. At være mester var derfor på en måde et offentligt embede. Deraf fulgte, at mesters søn arvede embedet, eller at en svend for at blive mester måtte gifte sig med en mesters datter eller måske tage enken. Tilsvarende forhold var almindelige blandt bønder, og også præster måtte i ældre tid ofte tage enken på kaldet.

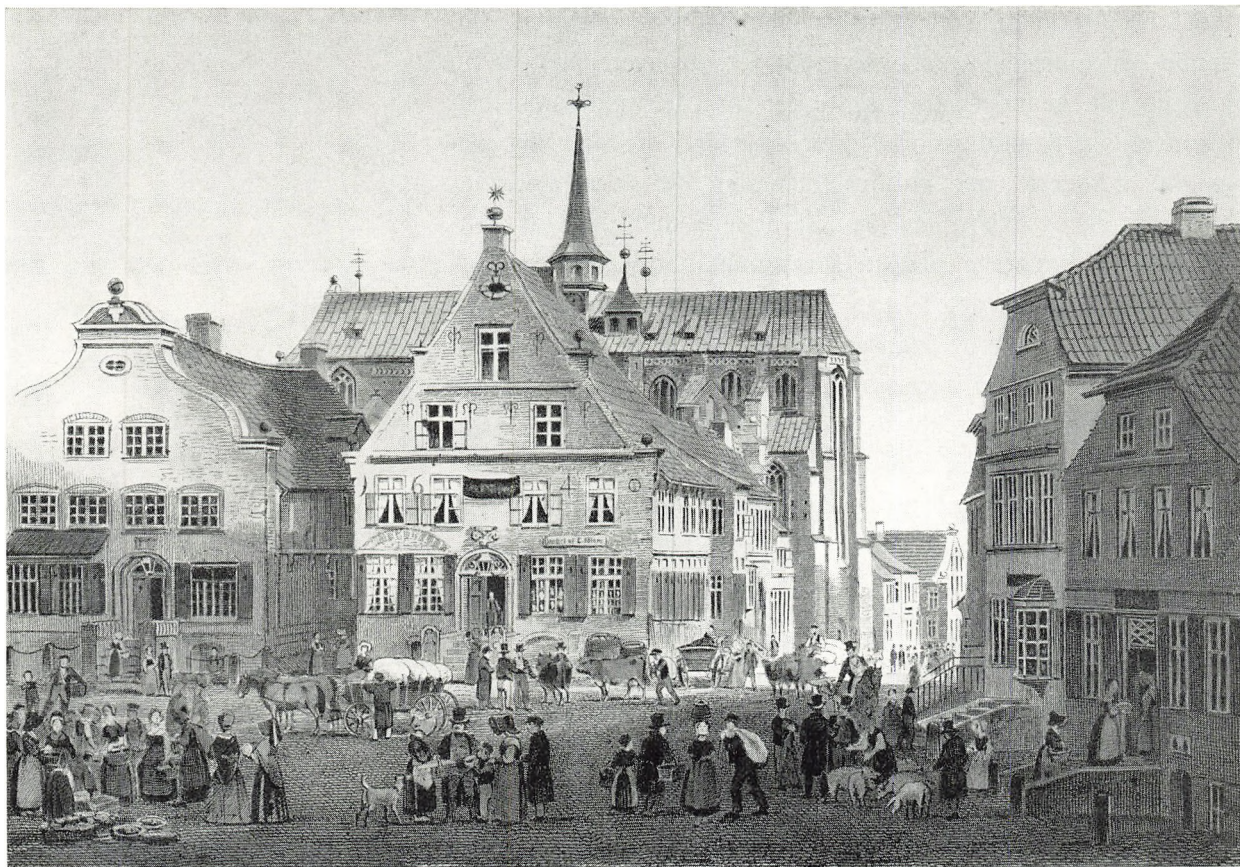
Der fandtes også svendelav, som kunne have egne herberger. Efter læretiden skulle svenden vandre for at se sig om og lære nyt. Han havde i en fremmed by ret til arbejde eller en skilling af hver mester og husly i herberget.

Det enkelte fag vågede nidkært over, at ikke et andet fag tog arbejde fra det. Arbejde i træ, som krævede økse, var tømmermandsarbejde. Brugtes høvl, var det snedkerarbejde.

Torvet i Haderslev er præget af bygninger i flere stilarter. Domkirkens stræbepiller og høje spidse vinduesbuer er gotiske. Borgerhuset i midten er renæssance. Jernankre danner årstallet 1640, og gavlen er stejl. Huset til venstre har en lavere gavnl med bredt svungne sider, som er kendetegn på barok. Husene til højre derimod, særligt det ranke og smalle, er borgerlig nyklassicisme. I stedet som ved de andre huse at lade gavlen virke ved højde eller bredde, har bygmesteren skåret gavltrekanten af. Men alle husene er i grunden kun forskellige tiders ydre ændringer af gavlhuset, som er en middelalderlig hustype.

Snedker- og Glarmester-Svendenes
HERBERGS-SKILT i Sønderborg.
Fra det 19. århundrede.
Museet på Sønderborg slot.

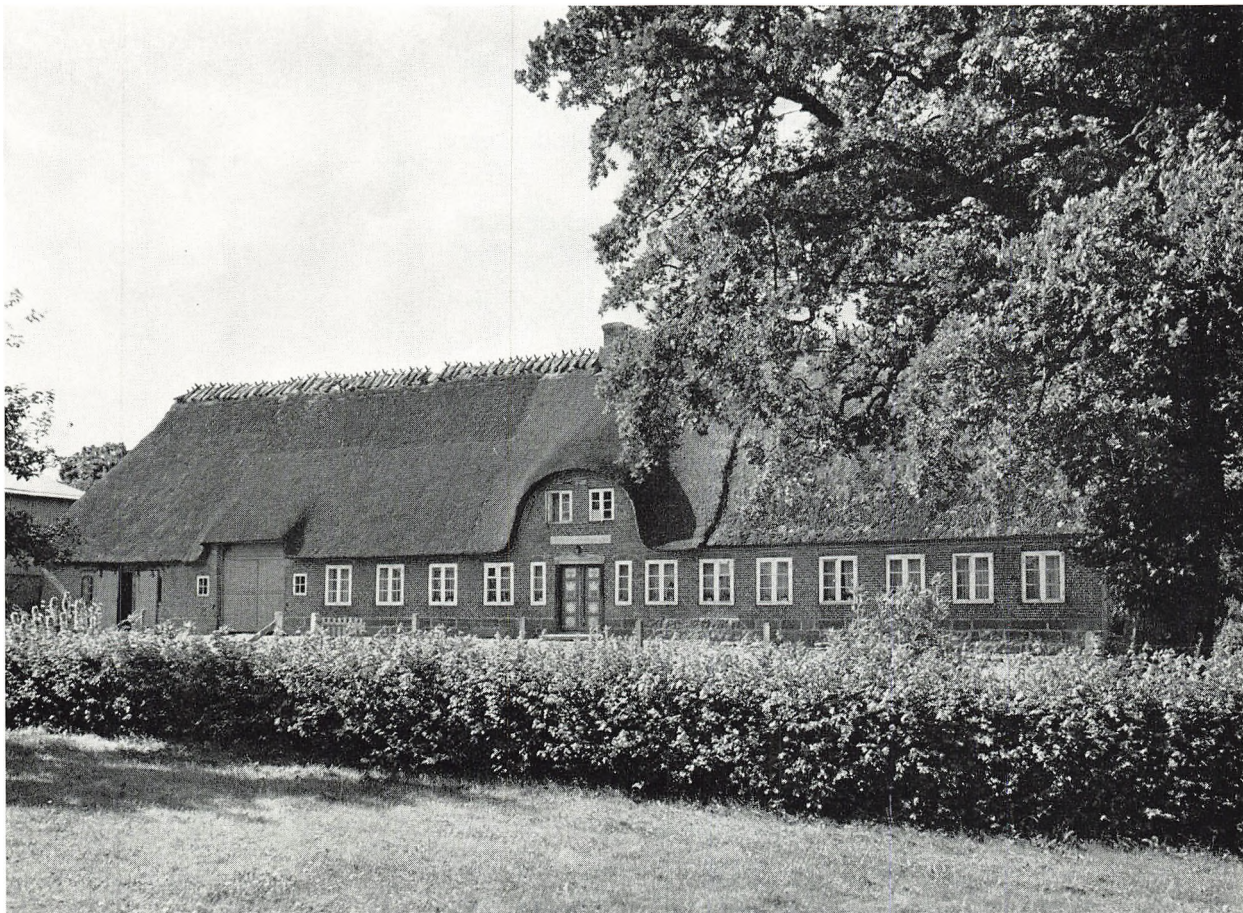
TORVET I HADERSLEV i 1840'erne.

Litograferet prospekt af W. Heuer. Det kgl. Bibliotek.

I det 18. århundrede blev jorden i landsbyerne udskiftet. Det gamle dyrkningsfællesskab blev ophævet, og hver gård fik sin jord udskilt, gennemgående skete det før i hertugdømmet end i kongeriget. Samtidig kom der fremskridt i driften. Man begyndte at mergle, nye kulturplanter som kløver og kartofler blev indført, og avlen blev øget, så at man måtte udvide bøndergårdenes bygninger. I Angel tog man herregården til forbillede og skabte i det 19. og 20. århundrede den gård, som nu præger den store og frugtbare halvø. Det er et tredelt anlæg med stald og lade til hver sin side af stuehuset. De tre længer ligger omkring en gårdsplads med et stort træ i midten. Men man træffer også tit en ældre byggemåde.

I Grimmerup i Husby sogn på den gamle hovedvej fra Holdnæs til Slesvig ligger en smuk gammel gård, som er et godt eksempel på, hvordan gårde så ud i store dele af det mellemste og østligste Sønderjylland. Gården er i sin reneste type et langt hus, som ligger solret. Det vil sige med gavle i øst og vest. Huset er delt på tværs, så at stald og lo og bolig ligger på rad i klar modsætning til sakserhuset, som er delt på langs.

ØSTSLESVIGSK BONDEGÅRD i Grimmerup, Husby sogn, Angel.
Fra omkring midten af det 19. århundrede.

Hertugdømmet Sønderjylland havde, og har, mange kroer. En kro ved kirken var i store sogne næsten en selvfølge. Langs Hærvejen lå kroerne på rad til glæde for de rejsende og for studedriverne. Særlig vigtige blev de der, hvor der blev holdt store markeder.

Øvrigheden stræbte ganske vist efter at samle handel og håndværk i byerne, og en gottorpsk forordning om dette fra 1711 var således den umiddelbare årsag til, at Frederiksberg (Friedrichsberg) og Lollfuss blev lagt sammen med Slesvig til »den combinerede stad Slesvig«, for ellers måtte håndværkerne og købmændene i disse forstæder være flyttet inden for den gamle bys snævre grænser. Helt hindre håndværk på landet kunne man ikke. Murere og smede var nødvendige. I Østslesvig blomstrede urmagerhåndværket, og i Tønder-egnens landsbyer virkede guldsmede. Heller ikke handelen kunne helt holdes inden for byerne. Landhøkere blev tålt. Fra gammel tid havde man rundt omkring på landet gamle markeder som i Hanved og Bolderslev. I Sønder Brarup går markedet muligvis helt tilbage til et årligt folkemøde ved en hedensk helligdom. Bredsteds og Løgumklosters opkomst skyldes markedsrettigheder. Det hævdes, at Løgumkloster havde flere udskænkingssteder end huse. Klipleve var i katolsk tid mål for fromme folk, som vandrede til »Sankt Hjælper«s billede i kirken dér for at søge lægedom og hjælp i nød. Derfor blev byen mødested for mange mennesker, og ad Hærvejen blev stude og heste drevet til byen og fandt her købere. Heraf udvikledes tidligt to årlige kvæg- og hestemarkeder, som hørte til de største i hertugdømmet. Trods øvrighedens gentagne og indskærpede forbud solgtes også kramvarer på »Kliple Mærken«. Også den agende post, datidens eneste offentlige færdselsmiddel, gik over Klipleve, så det er ikke sært, at byen havde mange kroer.

KLIPLEVE KRO. Bygningen, der endnu har sit gamle inventar i behold, er opført i det 18. århundrede; kvisten er kommet til i 1852.

Ved mageskiftet i 1773 var ridderskabets privilegier blevet sikret. Vigtigst var dets ret til at være medbestemmende om fordelingen af sine egne skatter. I 1820 gennemtvang regeringen dog uden ridderskabets samtykke en ny skat på al jord, altså også på de privilegerede, adelige hovedgårdsmarker. I 1806 blev Holsten indlemmet i Danmark, da Napoleon havde opløst det gamle Tysk-Romerske Rige. Atter så ridderskabet sine standsrettigheder truet af den trang til ensartet styre, som var en følge af helstaten. I 1815 blev Holsten medlem af det nye Tyske Forbund og fik dermed ret til en forfatning. I ridderskabet var der misnøje med, at denne ret ikke også gjaldt hertugdømmet Sønderjylland, og professor Dahlmann, som var ridderskabets sekretær, drog da Ribe-brevet fra 1460 frem, hvori der stod, at de to lande skulle være »evigt sammen udelte«. Ridderskabet mente, at den gamle stænderforfatning stadig var i kraft og derfor kunne bruges. Dette blev dog afvist af selve den tyske forbundsdag.

Imidlertid var der vokset en stærk borgerstand op, som havde lært af den franske revolution. Studenter fra hertugdømmerne var på tyske universiteter blevet grebet af den tyske nationalfølelse og bragte dens tanker med sig hjem. I løbet af få år sad de som præster og embedsmænd og var toneangivende i offentligheden. Disse kredse ønskede en fri forfatning, greb Dahlmanns tanker og tog af det gamle Ribe-brev, hvad de kunne bruge og skabte efterhånden slagordet »Up ewig ungedeelt«.

I 1830 udsendte embedsmanden Uwe Jens Lornsen, en friser fra Sild, et flyveskrift om forfatningen i Slesvig-Holsten. Heri krævede han en fri forfatning for begge hertugdømmer, som dog skulle være i forbund med kongeriget under fælles hersker. En slesvig-holstensk landdag skulle have lovgivende magt og ret til at godkende skatter. Det øverste styre for Slesvig og Holsten skulle ikke som hidtil være i København, men i landene selv. Lornsen blev straffet for sin ulovlige kritik, og hans optræden fik ikke følger straks. Men hans tanker fængede.

Titelbladet i
Uwe Jens Lornsens
politiske kampskrift
fra 1830.

U e b e r
das
Verfassungswerk in Schleswigholstein.

Von
U. J. Lornsen,
Landvogt auf der Insel Sylt in Nordfriesland,
Kanzleirath, bisher Comtoirchef in der Schleswig-Holstein-
Lauenburgischen Kanzlei in Kopenhagen.

K i e l,
gedruckt bei C. F. Mohr.
1830.

Professor i lovkyndighed ved Kiels universitet Christian Paulsen gjorde Lornsen opmærksom på det urette i at regne Sønderjylland for et tysk land, men den heftige Lornsen for op og udbrød: »Gamle historiske forhold rager os ikke!« Christian Paulsen var fra barnsben af i Flensborg kendt med både tysk og dansk, men allerede som stor dreng på en kostskole i Mellemtyskland elskede han dansk som sit sande modersmål. Lornsens skrift kaldte ham ud i offentligheden med en lille bog om hertugdømmet Slesvigs folkepræg og statsret. Ikke de gamle historiske og statsretlige forhold alene, men nok så meget den øjeblikkelige folkelige virkelighed er bogens genstand med en påvisning af det vrange i, at folk, som talte dansk, blev regeret på tysk og i vide egne måtte høre Guds ord på et fremmed sprog. Han krævede i hvert fald de værste urimeligheder fjernet, og han havde den glæde at finde meningsfæller blandt de nordslesvigske bønder. En af dem, Nis Lorenzen, bragte hans tanke om dansk retssprog i Nordslesvig ind i stændersalen.

Mens Christian Paulsen skabte forståelsen for det danske modersmåls betydning og grundlaget for kampen for dets ret, måtte købmand Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev kæmpe der, hvor slaget først skulle stå, nemlig i stændersalen. Han var blevet vakt af Lornsens skrift, men higede først og fremmest efter en fri forfatning, som han mente, at Sønderjylland snarere ville få sammen med Holsten end med kongeriget, og han hørte derfor fra først af til blandt de mest frisindede, liberale slesvigholstenere. Modsætningen til hertugen af Augustenborg og de konservative slesvig-holstenere blev dog stadig skarpere. Det harmede ham at se, hvorledes mænd, som førte folkestyret i munden, søgte at hindre, at dansk blev retssprog i Nordslesvig, og da han blev overbevist af Orla Lehmann om, at mulighederne for en fri forfatning var mindst lige så gode i kongeriget som i hertugdømmerne, meldte han sig 1840 til tjeneste for den danske sag og blev leder af dens stændermænd.

Professor CHRISTIAN PAULSEN
(1798-1854).
Maleri fra 1845 af
C. A. Jensen.
Frederiksborg Museet.

PETER HIORT LORENZEN
(1791-1845).
Malet ca. 1842
af svogeren C. A. Jensen.
Frederiksborg Museet.

Det Tyske Forbund havde bundet kong Frederik 6. til at give Holsten en rådgivende stænderforsamling. Derfor fik statens andre landsdele, Nørrejylland, øerne og Sønderjylland, også hver sin i 1834.

Slesvigs nye rådhus fra 1794 var bygget i den moderne klassicistiske stil. En stor sal til borgernes bryllupper og fester blev i 1836 mødesal for den sønderjyske stænderforsamling. Gennem den ædle portal af bornholmsk sandsten er hertugen af Augustenborg, professor Niels Falck og Peter Hiort Lorenzen, gået ind til det afgørende møde den 11. november 1842.

På forslag af bonden Nis Lorenzen vedtog forsamlingen i 1838 en bøn til kongen om, at dansk måtte blive rettens sprog i Nordslesvig, hvor det var folkesprog og også brugtes i kirke og skole. Da kongen i 1840 opfyldte dette ønske, opstod der imidlertid blandt slesvig-holstenerne et stort røre og en voldsom modstand mod kongens vilje.

Slesvig-Holstenismen i Sønderjylland var oprindelig et forsøg på at slå bro over de folkelige modsætninger i landsdelen, og partiet var fra først af ikke fjendsk mod det danske sprog. Efterhånden som partiet blev klar over, at tysk som sprog for statsstyret og de dannede og toneangivende klasser var en forudsætning for Holstens og Slesvigs enhed, der var dets ypperste mål, skiftede det mening.

Dansk tale var ikke noget nyt i stændersalen, da Peter Hiort Lorenzen den 11. november 1842 talte dansk. Men at netop han gjorde det, og at han »vedblev at tale dansk« var en udfordring, og sådan blev det forstået. Ved hans optræden blev der sat så skarpt skel mellem dansk og tysk, at det blev umuligt at skabe en slesvig-holstensk stat ad lovlig vej.

Hiort Lorenzen blev hyldet ved en fest i Sommersted kro 1843. Det førte til dannelsen af Den Slesvigske Forening, hvis vigtigste mål var ligeret for dansk og tysk i stændersalen, oprettelse af en regering for Sønderjylland alene og indførelse af dansk som offentlig sprog overalt i hertugdømmet, hvor det var levende folkesprog.

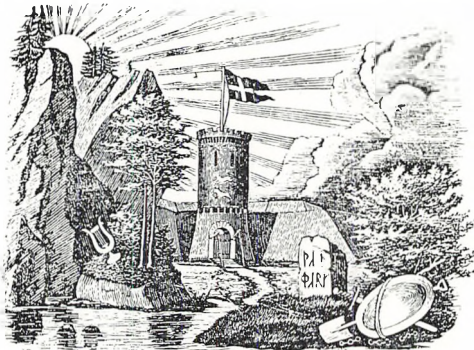
RÅDHUSET I SLESVIG, facaden mod syd. Opført 1794.

I tiden 1836–48 benyttet som mødested for den slesvigske rådgivende stænderforsamling.

Dannevirke.

Udkommer hver Uge
paa et halvt Aar:
Prisfen er 15 S. Cl.
eller 3 Rigsbankul.
Sats for hvert Aar:
dingaar.

Bestilles paa de offent-
lige Postkontorer, hos
Herr Universitetsbog-
handler Meitzel i
Kjøbenhavn og hos
Redaktøren.

Et Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig.

N° 9.

Den 16. August.

1839.

En åben drøftelse på tryk af et offentligt emne havde den enevældige regering selv ønsket i landbrugsspørgsmålet. Men da det troende lægfolks modstand hindrede indførelsen af Adlers rationalistiske gudstjenesteordning, var den offentlige mening i denne sag vokset frem mod regeringens ønske og på trods af de dannede klassers harme og uden hjælp fra nogen presse. En presse i moderne forstand stod derimod til rådighed for den danske folkerørelse i Sønderjylland, efter at Peter Chr. Koch i 1838 havde grundlagt *Dannevirke* i Haderslev. I Åbenrå udsendte Frederik Fischer i 1839 et blad. Det udgik fra 1840 på dansk som *Apenrader Ugeblad*, senere *Freja*. De to redaktører hørte ikke til de velhavende og akademisk dannede. Den første var urtekræmmer, den anden en vanfør urmager. Koch interesserede sig også for danske folkebiblioteker og sørgede for, at menigmand i Sønderjylland fik bøger i hænde af Holberg, Wessel, Ingemann og Blicher. De virkede stærkt i en tid, der hungrede efter læsning.

PETER CHR. KOCH
(1807-80),
udgiver og redaktør
af bladet »Dannevirke«,
som udkom
i Haderslev fra 1838.
Fotografi.

FREDERIK FISCHER
(1809-71),
urmager i Åbenrå,
udgiver af det dansksindede,
men tysksprogede
»Apenrader Wochenblatt« 1839,
fra 1840 Det kgl. privilegerede
Ugeblad for Aabenraa.
Fotografi, måske fra 1862.

Hertug Frederik Christian af Augustenborg havde fået den opfattelse, at mens kvinder efter Kongeloven godt kunne arve tronen i kongeriget, kunne kun mænd arve i hertugdømmerne trods hændelserne i 1721. Hvis den oldenborgske slægts mandsstamme uddøde, måtte i så fald hans egen slægt arve Slesvig og Holsten.

Hans søn, Christian August, gjorde denne opfattelse til sin, og da Christian Paulsen i sin bog havde hævdet, at Sønderjylland gik i arv sammen med kongeriget, udgav hertugen i Halle en bog uden forfatternavn og på tysk, som gjorde rede for dette syn på sagen. Også ved rejser rundt til tyske fyrster virkede hertugen for at gøre dem til sine meningsfæller.

Mens de øvrige stændermænd blev valgt, havde hertugen af kong Frederik 6. fået arveligt sæde i stænderforsamlingen i kraft af sin hertugtitel. Her virkede han som den første virkelige politiker i moderne forstand i vor historie. Med stor kløgt og megen omhu lykkedes det denne mand med de store åndsevner at skare et parti om sig. Modviljen mod de indrømmelser, som regeringen havde givet det danske sprog, forstod han at udnytte til sin fordel. Hertugen, som mere end nogen anden i samtidens danske samfund lagde vægt på sine fyrstelige rettigheder og endog stræbte efter at udvide dem, og som havde et yderst køligt forhold til sine fæstere, evnede endda at nærme de slesvig-holstenerne til sig, som først og fremmest ønskede en fri forfatning, så at han blev samlingsmærke for alle dem, som var i modsætning til regeringen og de dansksindede.

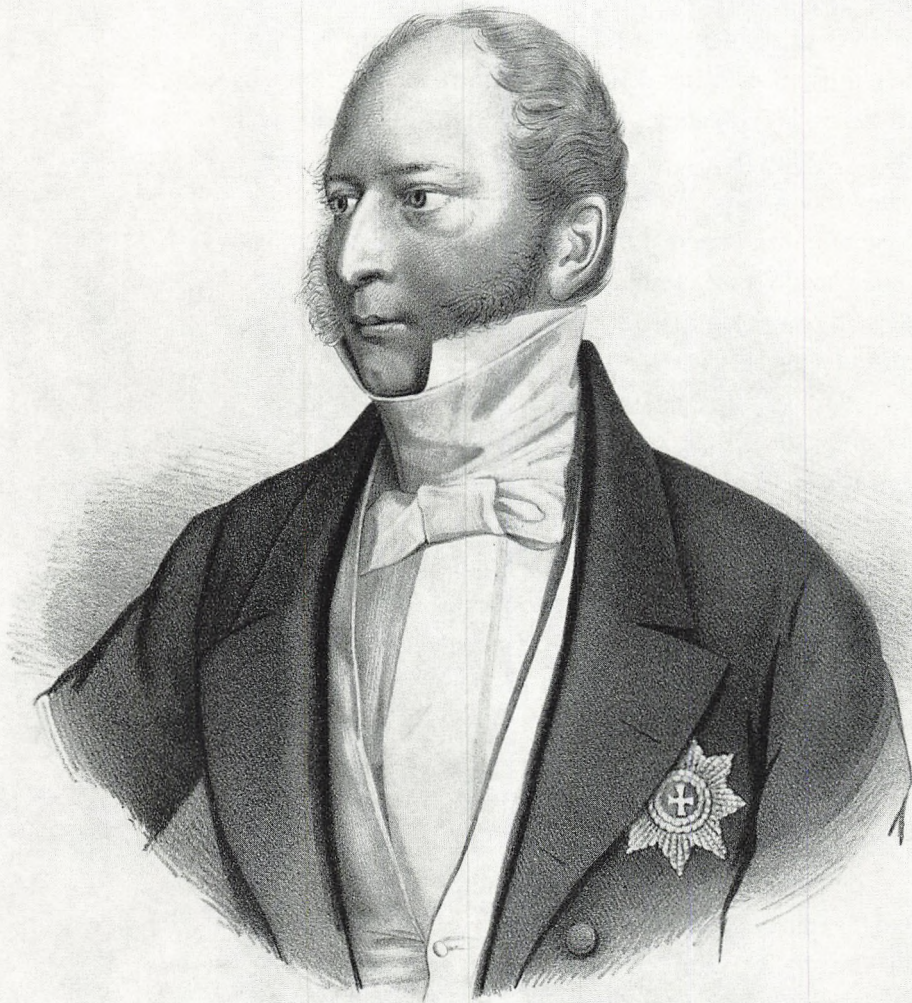
Da han havde vundet denne sejr, kunne slesvig-holstenerne i 1844 sammenfatte deres opfattelse i tre sætninger:

Hertugdømmerne er selvstændige stater.

Hertugdømmerne er nøje forbundne stater.

I hertugdømmerne har alene mandsstammen – og det vil sige augustenborgerne – arveret.

HERTUG CHRISTIAN AUGUST
(1798-1869)
af Augustenborg.
Litografi af E. Fortling
efter en tegning udført af
Carl Hartmann 1846.

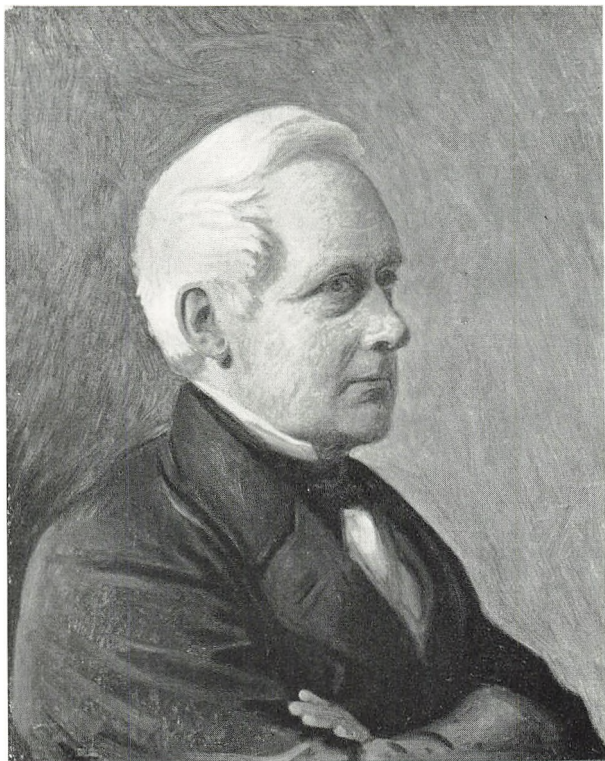

Christian Carl Frederik August
Hertug af Slesvig-Holsten-Sonderborg-Augustenburg.

Det, som især præger den danske folkerejsning i Sønderjylland, er, at sønderjyderne kunne selv, da de først var sat i gang. Christian Paulsen kunne skrive, men han var ikke nogen folkeleder, og professoren i dansk sprog og litteratur ved Kiels universitet Christian Flor måtte påtage sig at bringe hans tanker ud til den jævne mand. Han var den eneste mand fra kongeriget blandt den første slægt af sønderjyske folkeførere. Han hjalp Nis Lorenzen med talen i stændersalen og opmuntrede N. C. Nissen og P. Chr. Koch i Haderslev. Han opsøgte Claus Manicus i Egerneførde, v. Wimpffen i Flensborg og Frederik Fischer i Åbenrå. Han fik samling på dem og fik dem til at holde ud. Om tronfølgeren, den senere kong Christian 8., vidste han, at han var danskheden venligt stemt, og gennem ham udvirkede Flor tilladelse til Koch og Fischer til at udgive deres blade. Han stod bag grundlæggelsen af Rødding højskole, og da den var i nød for en leder, sprang han selv til og blev dens forstander. Flors navnkundigste lærling var Laurids Skau. Tiden var i høj grad præget af den akademiske talekunst, og derfor virkede det aldeles overvældende, da den unge bonde Laurids Skau ved festen for Hiort Lorenzen trådte frem og holdt sin tale om »løftets bæger« og endnu mere, da han talte på det første møde på Skamlingsbanken 1843. Her lød de djærve ord: »De, som hidtil har sat deres stolthed i at følge i halen på deres overmænd, vil vel efterhånden komme til at erkende, at det er hæderligere at gå i spidsen for deres ligemænd, og mindes, at slesvigernes våben ikke er en abekat, men en løve!«. Talen var ganske vist skrevet af Flor, men det var Skau, der holdt den, og siden kunne han selv, og han evnede også at lede andre.

De tre bønder, Hans Nissen, Nis Lorenzen og Laurids Skau, er udmærkede udtryk for den bondestand, som var kernen i det danske folkerøre. Dens velstand gav den selvstændighed. Embedsmændene så ned på de udannede bønder, og bønderne fulgte sig i skarp modsætning til embedsmændene, mens de fra gammel tid havde tillid til kongen, omend de ikke var rædde for at vise, når de var utilfredse med hans afgørelser.

Professor CHRISTIAN FLOR
(1792-1875)
forstander for
Rødning højskole
1845-48.
Malet skitse af
Constantin Hansen.
Frederiksborg Museet.

Bonden LAURIDS SKAU
(1817-64).
Tegning fra 1844 af
P. C. Skovgaard.
Frederiksborg Museet.

Det brede folk var nu ved at tage hånd i hanke med sine egne sager. En kreds af nordslesvigske bønder købte af egen drift Højskamling til festplads, og her samledes den 18. maj 1843 flere tusinde sønderjyder for at mindes det sprogreskript, som gjorde dansk til rettens sprog i Nordslesvig. Det andet møde på Skamlingsbanken den 4. juli 1844 var derimod rettet mod kongens afgørelse om sproget i stændersalen. Den gik Peter Hiort Lorenzen imod, for det danske sprog måtte kun bruges af stændermænd, som ikke kunne tale tysk, altså ingenlunde nogen ligestilling af de to sprog. Mødet fik meget stor tilslutning.

Møder som disse var noget nyt, og de var lige som aviserne et træk i udviklingen hen imod folkestyre. På dem dannes meninger ved drøftelse. Der kaldes på følelser, eller et fællesskab styrkes bare ved samværet, og alt dette virker til, at en politisk vilje fæstnes. Disse møder var fra første færd politiske tilkendegivelser, men spørgsmålet dansk-tysk prægede nu også ældre selskabelige foreninger og trængte ind overalt, som for eksempel i byernes borgervæbninger, så at alle slags foreninger nu blev enten danske eller tyske.

Grundtvigs tanker om højskoler, som skulle opdrage voksen ungdom, så at også jævne mennesker kunne gøre fyldest i det offentlige liv under et folkestyre, blev først ført ud i livet i Rødding 1844. Mange af denne højskoles første elever blev senere ledere for danskheden hver på sit sted.

Den bevidste danskhed styrkedes fra år til år, og skellet mellem dansk og tysk blev skærpet. Men der var også mange mennesker mellem de to lejre, som misbilligede, at freden var jaget bort af den nationale tvist.

»Festen på HØJSKAMLING

d. 4de Juli 1844«.

Litografi med dedikation til

»Actionair Viimh paa

Slaugaard . . . fra Bestyrelsen«.

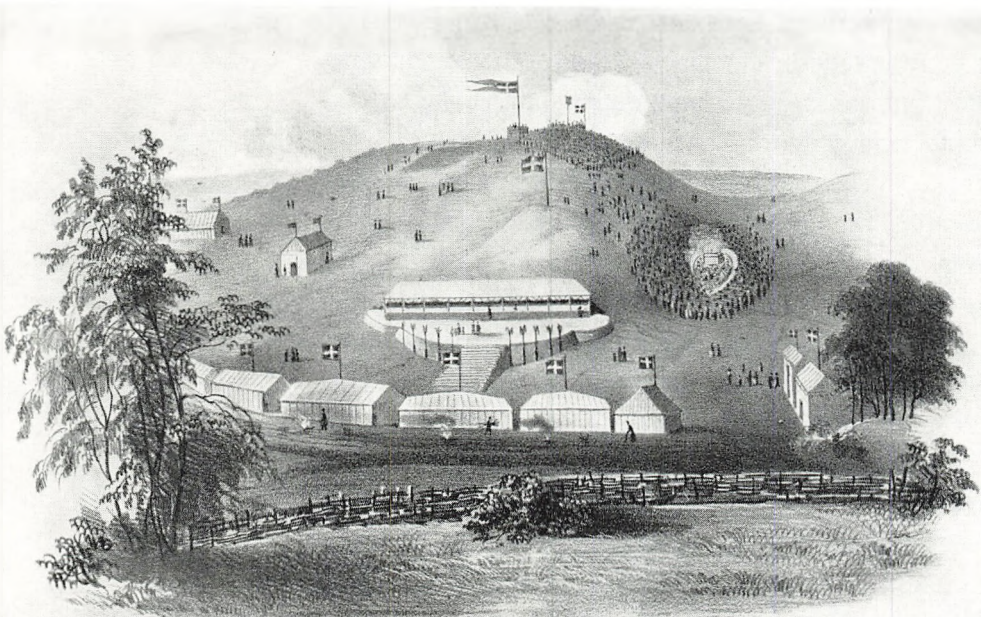
Frederiksborg Museet.

RØDDING HØJSKOLE ca. 1850.

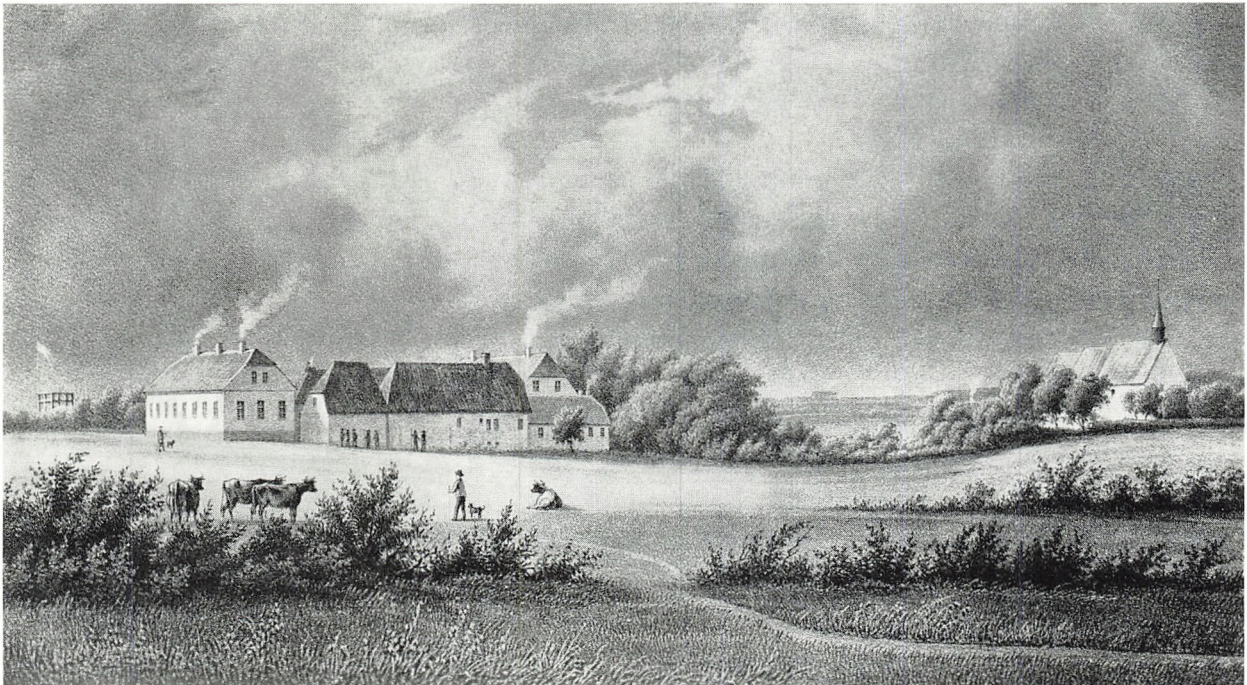
Litografi af A. Nay

efter et malet prospekt

af F. Richardt.

Actionair Viirnk paa Slougaard
tel. Minderom
Ersten paa Høvskaaling d. 4. d. Juli 1844
fra Bøffgølle
B. Hansen H. A. Staal C. Smith J. B. Rasmussen J. Rasmussen

H. C. Andersen skrev om Augustenborg i »Mit Livs Eventyr«: »Jeg fandt den hjerteligste modtagelse, fandt et smukt familieliv; der taltes kun dansk og det med dansk tunge, ikke en tanke om de kommende onde, mørke tider, der skulde opgå, vakte hos mig. ... Ved taflet rejste hertugen sig og udtalte den danske litteraturs betydning for øjeblikket, den dygtighed og sundhed, som viste sig der ligeoverfor den nyere tyske, og tog derved anledning til at udbringe min, den tilstedeværende *danske* digters skål. – Jeg så da på Augustenborg kun venlige, glade mennesker, et lykkeligt familieliv, fandt alt så dansk og syntes her hvilede en fredens ånd over dette smukke sted, og det var i høsten 1844. – Hvor snart så jeg ikke alt anderledes!«

Uagtet, skriver H. C. Andersen senere, »min hele virken lå og er udenfor det politiske liv«, havde han dog mærket en gæring, som afholdt ham fra at følge en indbydelse til at komme til hertugens sølvbryllup i 1845. Han kom alligevel lidt senere:

»Jeg kom således nu for første gang til det smukt beliggende jagtslot Gravensteen, og blev som tidligere nådigt og hjerteligt modtagen, intet mærkede jeg, der kunde støde dansk sind og hjerte; at de om aftenen mellem andre sange istemte »Schleswig-Holstein meerumschlungen« antog jeg betydningsløst; i familielivet taltes kun dansk, og der udtaltes og fremhævedes for mig, hvor dansk just hertugen var, hvilken uret københavnerne i deres fejlagtige dom gjorde ham. Mindst anede jeg da, hvor snart uvejret vilde bryde løs.«

Digteren var ganske givet mere troskyldig end andre, men det var almindeligt i samtiden at regne Augustenborg for en dansk hertugfamilie i modsætning til slægten Lyksborg og huset Hessen, som man holdt for tyske. Hertugens moder var dansk prinsesse, hans hustru dansk komtesse. Hans søster var dronning af Danmark og han selv altså kongens svoger. Søsterens og den daværende tronfølgers bryllup havde stået på Augustenborg. I faderens tid var blandt andre digteren Baggesen kommet på hertugens slotte. Endnu i 1846 bragte hertug Christian August sine to konfirmerede sønner til København for at de kunne udnevnes til oberstløjtnanter i den danske hær.

Eventyr på Augustenborg

Digteren H.C. ANDERSEN læser op for hertugfamilien
under et besøg på Gråsten i 1845.

Tegning af Carl Hartmann. Frederiksborg Museet.

Christian 8. var en højt dannet mand med åbent sind for kunst og videnskab. Han havde fået en fortrinlig uddannelse i statens styre, og fra sin fader arveprins Frederik havde han arvet en levende sans for fædrelandets historie og arkæologi, som han gav videre til sin søn Frederik 7. Allerede som tronfølger havde han ydet virksom hjælp til den danske sag ved at fremme ansøgningerne om tilladelse til udgivelse af *Dannevirke* og *Apenrader Ugeblad*. Håbet til hans hjælp blev endnu større, da han som konge opfyldte folkets ønske om dansk retssprog i Nordslesvig, men så meget tungere var skuffelsen, da han ikke skaffede det danske sprog den ligeret i stændersalen, som syntes indlysende retfærdig. Kongen og de danske ledere havde forskellige mål, for vel var Christian 8. uden tvivl en god dansk mand, som gerne ville fremme velgrundede danske ønsker, men som konge måtte han se det som sin opgave at sikre statens enhed. Derfor måtte han tage hensyn til hertugen af Augustenborg og ikke udæske slesvig-holstenerne. I 1842 udnævnte han hertugens broder, prins Frederik af Nør, til statholder og kommanderende general i hertugdømmerne, men alligevel nåede han ikke at vinde ham eller slesvig-holstenerne. Hans afgørelse i spørgsmålet om stænderforsamlingens sprog uddybede kløften mellem kongen og danskerne i Sønderjylland.

KONG CHRISTIAN 8.
Maleri fra 1846 af
Wilh. Marstrand.
De danske Kongers
kronologiske Samling
på Rosenborg.

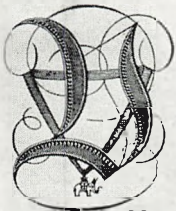
Da slesvig-holstenerne og hertugen havde fundet sammen i Christian Augusts opfattelse af arvespørgsmålet, var den blevet farlig for staten, og kongen lod sagen undersøge af kyndige mænd.

I 1846 udstedte Christian 8. det *Åbne Brev*. Heri kundgjorde kongen, at Sønderjylland havde samme arvefølge som kongeriget, mens der for dele af Holsten kunne gøre sig tvivl gældende. Kongen havde dog til hensigt at prøve på at holde helstaten samlet.

Det *Åbne Brev* fuldbyrdede det endelige brud mellem kongen og hertugen og hans slesvig-holstenerne. Prins Frederik af Nør frasagde sig sine embeder, og så mange stændermænd opgav deres hverv, at både den holstenske og den slesvigske stænderforsamling sprængtes. Kongens indstilling gjorde nemlig ende på slesvig-holstenernes håb om at nå deres mål ad lovlig vej, og fra nu af tænkte de på at fortsætte deres politik med andre midler, ved vold.

Men kongen og de ledende danske mænd i Sønderjylland fandt atter sammen.

»DET ÅBNE BREV«
om arvefølgen
i hertugdømmerne.
Udstedt
d. 8. juli 1846.

i Christian den Otteende,

af Guds Naade Konge til Danmark, de Venders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsteen, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenburg, &c. &c.

Gjøre sitteeligt:

Med mangfoldige Kjendsgjæringer er det kommet til Vor Kundskab, at der hos Mange af Vore Undersaatter herse uklare og urigtige Forestillinger om Successionsforholdene i Monarkiet, og at disse Forestillinger benyttedes til at fremkalde Uro og Urymning for det fælles Fædrelands Fremtid, hvis engang efter Forsynets Villie Vort Kongelige Huses Mandstamme skulde uddøe, hvorved tillige fremkaldes og næres en bitter Stemning mellem de forskjellige Landsdeles Beboere. Vi have derfor anset det for Vor landsfaderlige Pligt at lade ved en dertil efter Vor Allerhøieste Befaling sammentraadt Commission gjennemgaae alle, disse Arvesforhold vedkommende Acter og Documenter, som have kunnet tilveiebringes, og iøvrigt foretage en nøiagtig og grundig Undersøgelse af samtlige herhen hørende Forhold.

Efter at denne Undersøgelse er tilendebragt, og derpaa foredraget for Os i Vort Geheime-Statsraad og af Os overveiet, have Vi fundet det tilfulde stadfæstet, at ligesom Arvesfølgen i det for den danske Krone ved Tractater erhvervede Hertugdømme Lauenborg er utvivlsom, saaledes er samme Kongelovens Arvesfølge for Hertugdømmet Slesvig ifølge Patentet af 22de August 1721 og derpaa følgende Arvehylding, ligesom endelig ogsaa ifølge de af England og Frankrig under 14de Juni og 23de Juli 1721 udstedte Garantier og de med Rusland afluttede Tractater af 22de April 1767 og 1de Juni 1773 i fuld Kraft og Gyldighed.

Vor faste Forvisning om at dette er grundet i Ret og Sandhed, og Vor Dverbeviisning om, at Vi ei tør opsette at modvirke de skadelige Følger af de urigtige og falske Ansuelser, som i saa Henseende stadigen udbredes inden selve Monarkiets Grænser, have bevæget Os til ved dette Vort aabne Brev for samtlige Vore troe Undersaatter at kundgjøre denne Vor Forvisning om samtlige Vore Kongelige Arvesuccessorers Arveret til Hertugdømmet Slesvig, som Vi og Vore Efterfølgere paa den danske Throne ville ansee som Pligt og Kald at opretholde.

Derimod er det af fornævnte Undersøgelse fremgaaet, at der med Hensyn til enkelte Dele af Hertugdømmet Holsteen ere Forhold tilstede, som hindre Os fra med samme Bestemthed at kunne udtale Os om samtlige Vore Kongelige Arvesuccessorers Arveret til dette Hertugdømme. I det Vi imidlertid allernaadigst forsiikre alle Vore troe Undersaatter og navnlig Hertugdømmet Holsteens Beboere, at Vore Bestræbelser uafsladeligen have været og skulle blive rettede paa at fjerne berorte Hindringer og tilveiebringe en fuldstændig Anerkjendelse af den samlede danske Stats Integritet, saa at de under Vort Scepter samlede Landsdele ei nogensinde skulle adskilles, men bestandigen forblive tilsammen i deres nærværende Forhold og med de dem hver for sig tilkommende Rettigheder, saaledes ville Vi navnlig herved forviise Vore troe Undersaatter i Hertugdømmet Slesvig om, at det ei ved dette aabne Brev er tilsigtet paa nogen Naade at træde dette Hertugdømmes Selvstændighed, saaledes som denne hidtil af Os er erkjendt, for nær, eller at gjøre nogen Forandring i de øvrige Forhold, som fortiden forbinde samme med Hertugdømmet Holsteen, hvorimod Vi meget mere herved gjentage Vort Tilfagn om fremtidigen som hidtil at ville beskytte Vort tro Hertugdømme Slesvig i Besiddelsen af de samme, som en, vel med Vort Monarchie uadskillelig forbunden, men tillige selvstændig Landsdeel, tilkommende Rettigheder.

Under Vor Kongelige Haand og Segl.

Givet i Vort Geheime-Statsraad paa Vort Slot Sorgenfrie den 8de Juli 1846.

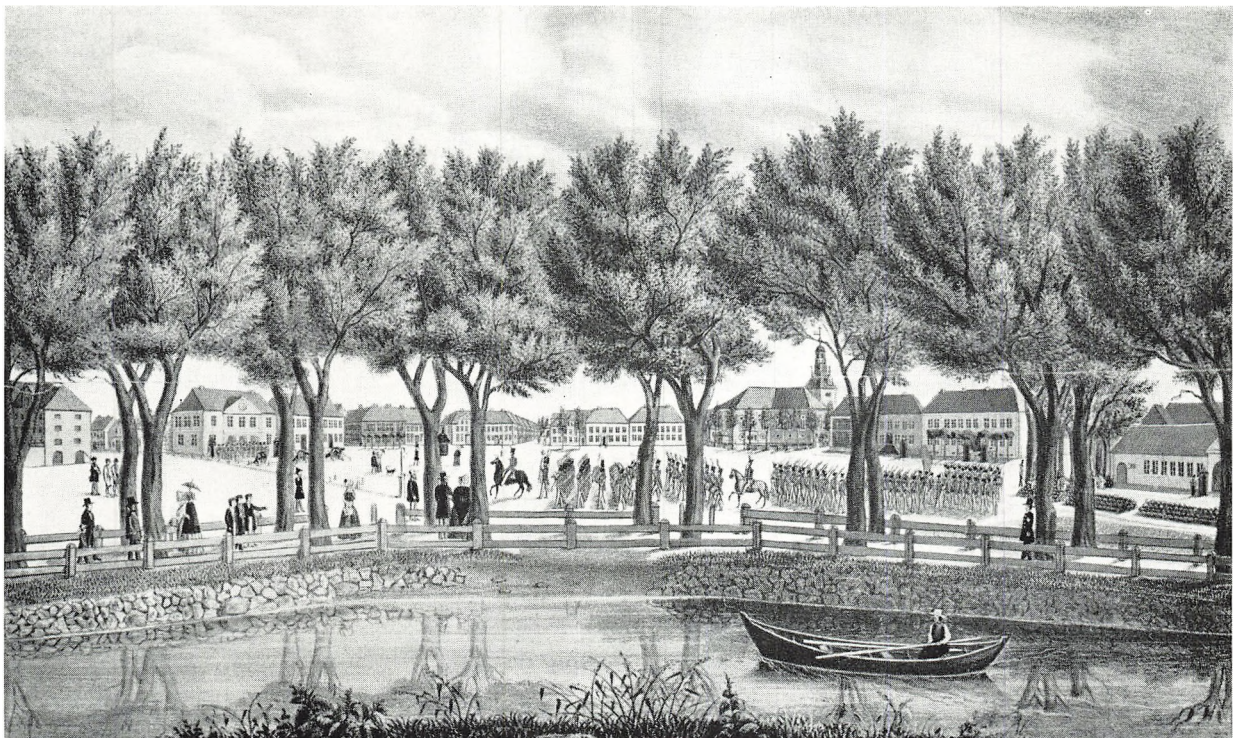
Christian R.

Frederik A. P. Frederik Ferdinand. Stemann. A. W. Moltke. Ørsted. Reventlow-Criminil

I januar 1848 døde Christian 8., og hans søn Frederik 7. offentliggjorde samme måned faderens plan til en helstatsforfatning. I den havde kongen strakt sig meget vidt for at komme slesvig-holstenerne i møde, men de var dog langt fra tilfredse. I februar brød en ny revolution ud i Frankrig og skabte en voldsom gæring i alle Europas folk, og slesvig-holstenerne skred til handling. Den 18. marts kom stændermænd fra både Holsten og Sønderjylland sammen til et fællesmøde i Rendsborg, hvor man besluttede, at en sendefærd til København skulle kræve af kongen, at han gav en fri forfatning og lod Sønderjylland søge optagelse i det Tyske Forbund. Dette sidste gjorde den danske stændermand H. A. Krüger fra Bevtoft på mødet skarp indsigelse mod. Sendefærden måtte i København forhandle med det nye ministerium, som kongen havde måttet udnævne efter det store folkemøde den 20. marts i Casino, hvor kravet om en fælles fri forfatning for kongeriget og Sønderjylland var blevet fremsat. De slesvig-holstenske krav blev afvist, men endnu før sendefærden var vendt tilbage, brød oprøret ud i Kiel. Den 23. marts oprettedes en provisorisk regering. Den gav sig selv et skær af lovlighed ved at hævde, at kongen ikke var »fri«, og den 24. marts overrumplede prinsen af Nør Rendsborg iført dansk generalsuniform og i ledtog med flere af fæstningens officerer. Tropperne blev kaldt sammen på fæstningens våben- og alarmplads, den såkaldte Paradeplads. Man lod klokkerne kalde til brandalarm, og derfor mødte soldaterne uden våben. Stående over for prinsen af Nørs påstand om at handle til kongens gavn blev de tro officerer af de kielske jægeres skarptladte rifler tvunget til at føje sig. Nogle dage efter meldtes det, at hertugen af Augustenborg havde været hos kongen af Prøjsen, og da denne sendte en hær til hjælp for slesvig-holstenerne, fik nogle af de vildledte officerer øjnene op for sagens sammenhæng.

Paradepladsen i RENDSBORG.
Litografi af J. F. Fritz 1845,
udført efter en tegning af
G. A. Jacobsen.

Parti af
Paradepladsens vestside,
som den ser ud i dag
med bl. a. Garnisonskirken
til venstre
og kommandantboligen
til højre.

Slesvig-holstenske tropper ilede straks mod nord for at gribe herredømmet i Sønderjylland. Danske flådestyrker sikrede dog kongens magt i Åbenrå og Sønderborg. Den 9. april 1848 stod krigens første slag ved Bov og nord og vest om Flensborg, og kampen endte med, at de underlegne slesvig-holstenske styrker blev slået på flugt, og vejen til Slesvig var åben for den kongelige hær.

Men her stødte den på prøjserne. Påskedag den 23. april kæmpede den danske hær hele dagen mod de prøjsiske styrker og slesvig-holstenerne. Den måtte vige, men kæmpede så godt, at den om aftenen lejrede sig i kanonskuds afstand fra fjenden. Også det tyske forbund sendte en hær, og mod en så overvældende magt kunne den danske hær ikke stå sig, og derfor rømmede den hele den jyske halvø. Dog blev Als på danske hænder hele krigen igennem.

De overlegne tyske styrker kunne vel holde Jylland besat, men det danske herredømme over havet gjorde det muligt for den danske hær at flytte rundt med tropperne, så at der kunne opnås dansk overlegenhed på de steder, hvor det ønskedes. Tropperne på Als blev styrket fra Fyn, og det er baggrunden for kampen den 5. juni 1848, da den danske hær slog forbundstropperne ved Dybbøl. På dette tidspunkt var prøjserne dog allerede ved at rømme Jylland, hvilket ikke i første række skyldtes militære grunde, men den diplomatiske virksomhed, som prægede hele krigen. Rusland, England og Sverige ønskede at dæmpe krigen. I Malmø blev en våbenhvile aftalt. Både Holsten og Sønderjylland skulle rømmes af danske og tyske tropper, idet dog danskerne måtte holde Als. Slesvig-holstenerne deltog ikke i forhandlingerne, og de blev aldrig godtaget af den danske regering som krigsførende magt. Hertugdømmerne skulle styres af en »fællesregering« i kongens navn. Det viste sig dog hurtigt aldeles umuligt at få den til at virke i hans ånd.

Episoder af angrebet
d. 5. juni 1848
fra DYBBØL bjerg mod
Dybbøl by.
Øverst: Pennetegning
af Carlo Dalgas.
Nederst: Maleri af
Jørgen Sonne.
Begge fremstillinger på
Frederiksborg Museet.

Embedsmænd og præster, som var tro mod kongen, blev drevet bort, og i deres sted kom slesvig-holstenere. Skatter blev udskrevet til styrkelse af den slesvig-holstenske hær, og de blev indrevet med våbenmagt. Ved Brøns i Vestslesvig kom det til kamp mellem bønder og slesvig-holstenske soldater, og flere blev dræbt. Derfor opsgav den danske regering våbenhvilen. Den 3. april 1849 rykkede danske styrker frem fra Als og Kolding, og den 4. april truede flåden Egernførde med linjeskibet *Christian den Ottende*, fregatten *Gefion*, to dampskibe og nogle fartøjer med landgangsstyrker.

Tanken var, at tyskerne skulle ræddes for et angreb i flanken og derved hindres i at styrke deres tropper i Sundeved. Imidlertid blev det danske fremstød opgivet, uden at eskadrechefen fik det at vide, og hans ordrer var så bestemte, at han trods sin sømandsindsigt vovede at angribe, selv om vinden var ugunstig. Under kampen med to landbatterier indtraf en række uheld. Skibenes rigninger blev hårdt medtaget. Det var umuligt at komme ud mod vinden ved egen hjælp, og trosser til dampskibene, som skulle slæbe orlogsskibene ud, brast. *Gefion* kom til at ligge så uheldigt, at det blev beskudt på langs med frygtelig virkning, og skibet måtte stryge flaget. Også linjeskibet måtte overgive sig. Her brød ild løs, og med et vældigt brag sprang det store skib i luften. Meget tyder på, at ødelæggelsen skyldes skibets egne officerer. Denne sejr over den frygtede danske flåde gav genlyd i hele Tyskland. Linjeskibets galionsfigur, kong Christian 8. i salvingsdragt, førtes i sejrstog til tøjhuset i Rendsborg. Den er nu på Gottorp slot.

Men forudsætningerne for det største slag i 1849 blev skabt af flåden, idet tropper fra Als og Nørrejylland ad søvejen blev draget sammen i fæstningen Fredericia, som trængtes hårdt af slesvig-holstenerne. Den overlegne danske styrke brød ud og slog fjenden den 6. juli, mens prøjserne i Nørrejylland og forbundshæren i Sundeved var ude af stand til at hjælpe.

Episode af AFFÆREN I EGERNFØRDE FJORD d. 5. april 1849.

Lineskibet Christian den Ottende (til venstre) hejser det hvide flag
som tegn på overgivelse. I forgrunden fregatten Gefion.

Maleri af Th. Vilh. Pedersen, der deltog i kampen.

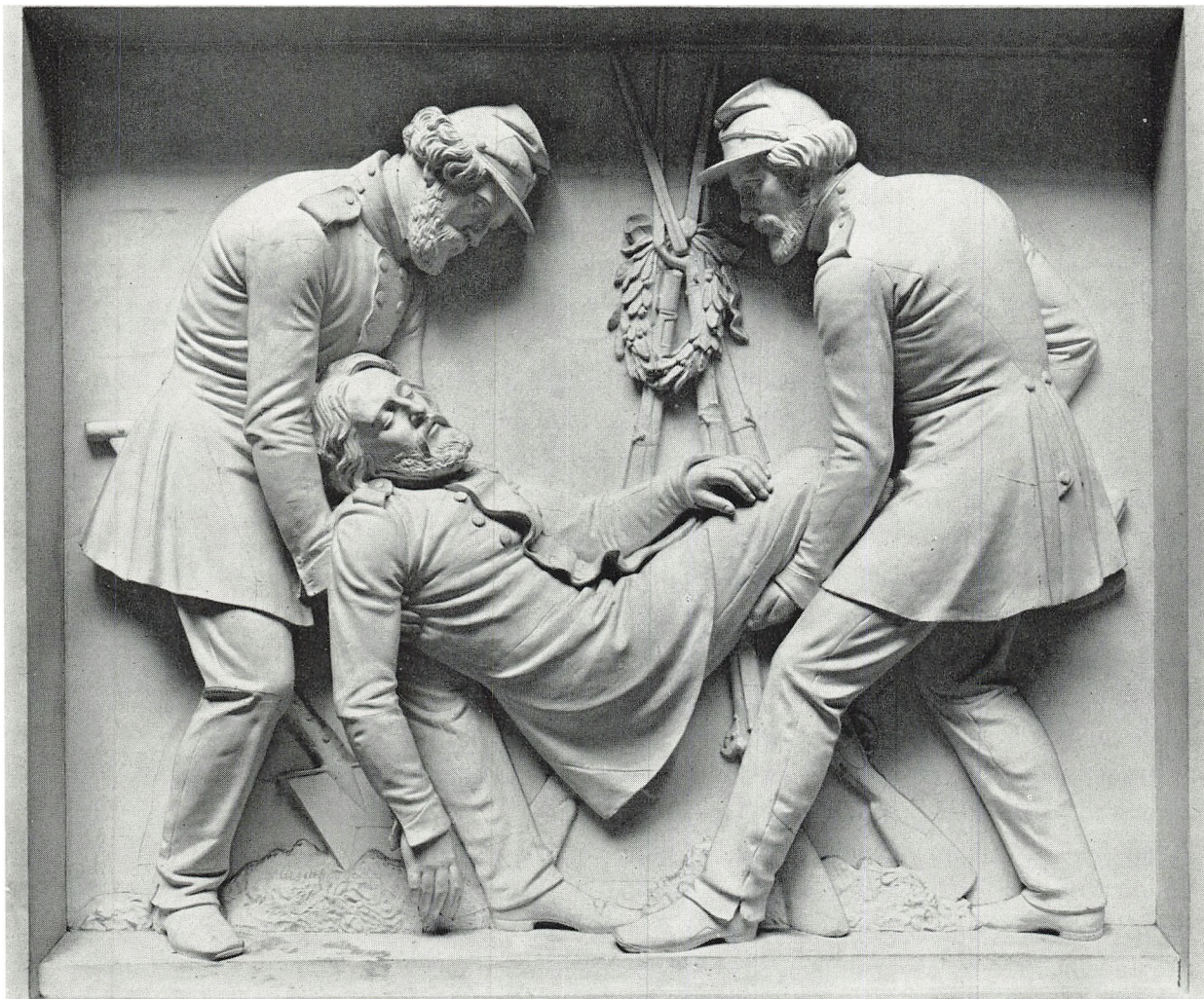
Frederiksborg Museet.

Herman Wilhelm Bissen fødtes i Slesvig i 1798. Generalsuperintendent Callisen gjorde tronfølgeren prins Christian (8.) opmærksom på drengens evner som maler, og han kom på kunstakademiet i København, blev billedhugger og kom til Thorvaldsen i Rom. Akademiet og Thorvaldsen virkede for den klassiske kunst og dens attrå efter tidløs skønhed, som den først og fremmest fandt i det nøgne menneskelige legeme. Det samme findes hos Bissen, men hos ham er der også noget nyt: sansen for virkelighed. Den og hans danske sindelag gjorde ham ypperligt egnet til at give udtryk for det danske folks følelser under treårskrigen.

Den stolte og dog beherskede glæde over sejren finder vi i den tapre landsoldat i Fredericia. Det var noget helt nyt, at et mindesmærke for en sejr kom til udtryk i en menig soldat i samtidsens uniform. Dansk selvhævdelse er udtrykt i Isted-løven, som blev sat på Flensborg kirkegård som gravminde for de faldne fra Isted. Men skønnest har han dog ladet den stille sorg komme til orde i mindesmærket for de faldne på fællesgraven i Fredericia.

I en række fortrinlige portrætbuster har Bissen skildret sin samtids store danskere i marmor, som den anden sønderjyde C. A. Jensen gjorde det i farver. I bronzestatuen af Frederik 6. i Frederiksberg have har han formet et helt folks tak til en medmenneskelig konge.

»Soldater som begrave deres faldne kammerat«.

Relief af H. W. Bissen 1851. Gipsafstøbning i Statens Museum for Kunst.

Originalen i bronze anbragt på krigergraven ved

Trinitatis kirke i Fredericia.

Mens kanonerne tordnede ved Egernførde, Kolding og Fredericia skete der store ting ved forhandlingsbordet. Prøjsen var led ved krigen, og der blev sluttet en ny våbenhvile fire dage efter slaget ved Fredericia. Nordslesvig blev besat af svenske styrker og Sydslesvig af prøjsiske. En bestyrelseskommission skulle styre hertugdømmet. Dens prøjsiske medlem arbejdede godt sammen med det danske medlem, og det var sjældent, at den engelske opmand måtte afgøre en strid. I Nordslesvig sørgede de svenske tropper for ro og orden, og her gik alt godt, mens de prøjsiske tropper i Sydslesvig svigtede kommissionen, så at den ikke evnede at skaffe sig lydighed her. Men den 2. juli 1850 sluttede Danmark og Prøjsen foreløbig fred. Både forbundstropper og prøjsere forlod landet, og nu var der kun den slesvig-holstenske hær tilbage.

Den 24. juli rykkede den danske hær frem ad den gamle hærvej Flensborg-Slesvig og vejen Flensborg-Egernførde. Et flankekorps gik vesten om Trene, og den 25. juli stod slaget ved Isted, hvor 70 000 mand kæmpede mod hinanden over en front på 20 km. Egnen er sløret af skove, til dels spærret af søer og gennemskåret af åer. Det blodige slag endte med dansk sejr, og kongens magt blev udstrakt til en linje fra Egernførde over Slesvig til Frederiksstad, den gamle Danevirke-linje.

At gå mod Rendsborg var militært vanskeligt og politisk næsten umuligt, da kongen havde lovet ikke at angribe Holsten. Men den 6. september undertegnede Prøjsen og de andre tyske stater den endelige fred og påtog sig derved at genoprette ro og orden i Holsten. Slesvig-holstenerne søgte at bøde på deres dårlige stilling ved at angribe Mysunde den 12. september og Frederiksstad fra den 29. september til den 4. oktober, men forgæves, og det var nu ikke længere muligt for det slesvig-holstenske statholderskab at sætte sig op mod de tyske staters krav. I januar 1851 gav det op, og dermed var oprøret dæmpet.

Episoder af SLAGET VED ISTED d. 25. juli 1850. *Øverst:* Akvarelskitse af Jørgen Sonne. *Nederst:* Blyantsskitse af Jørgen Sonne.

Begge fremstillinger, der er udført på stedet og under indtryk af kampen som forarbejder for et stort maleri, findes i Den kgl. Kobberstiksamling.

De to sønderjyske krige strøede grave ud over hele landet, men særligt mange findes på Flensborg gamle kirkegård. Her ligger faldne fra begge krige, danske soldater og deres frivillige våbenfæller fra Norge og Sverige, svenskere og nordmænd fra besættelsen af Flensborg og Nordslesvig i 1849-50, slesvig-holstenere og tyske soldater fra Prøjsen og Østrig og de andre tyske stater, i alt henved to tusind mand.

Flensborgske borgere rejste et minde for de faldne fra kampen ved Bov. I klassisk billedsprog viser hjelmen og sværdet, at det er en krigergrav. Kalken hentyder til den beske død, mens palmegrene udtrykker håb om opstandelse. Indskriften tolker flensborgsk kongetroskab: »De var tro mod svorne eder«, men den er på tysk. I Flensborg, men ikke bare der, fulgtes tysk sprog og dansk sindelag godt ad. Mindesmærket er skabt af den danske flensborger stenhuggermester H. A. Klewing.

Over fællesgraven for et halvt tusinde danske faldne fra slaget ved Isted kastedes en kæmpehøj i tidens romantisk-nationale stil, som også klinger i indskriften: »Landets Drot Frederik VII reiste disse 51 Mindestene for Fædrelandets Kæmper, der faldt i Sejrens Stund«. På marmorpladerne mindes navngivne soldater, underofficerer og officerer, blandt dem oberst Læssøe og generalmajor Schleppegrell. Oberst Hans Helgesen og generalløjtnant Krogh døde senere, men blev jordet hos deres fæller fra krigen.

De faldne fra Sankelmark og de sårede fra Dybbøl, som døde i Flensborg, fik enkle kors og mindestene på deres grave.

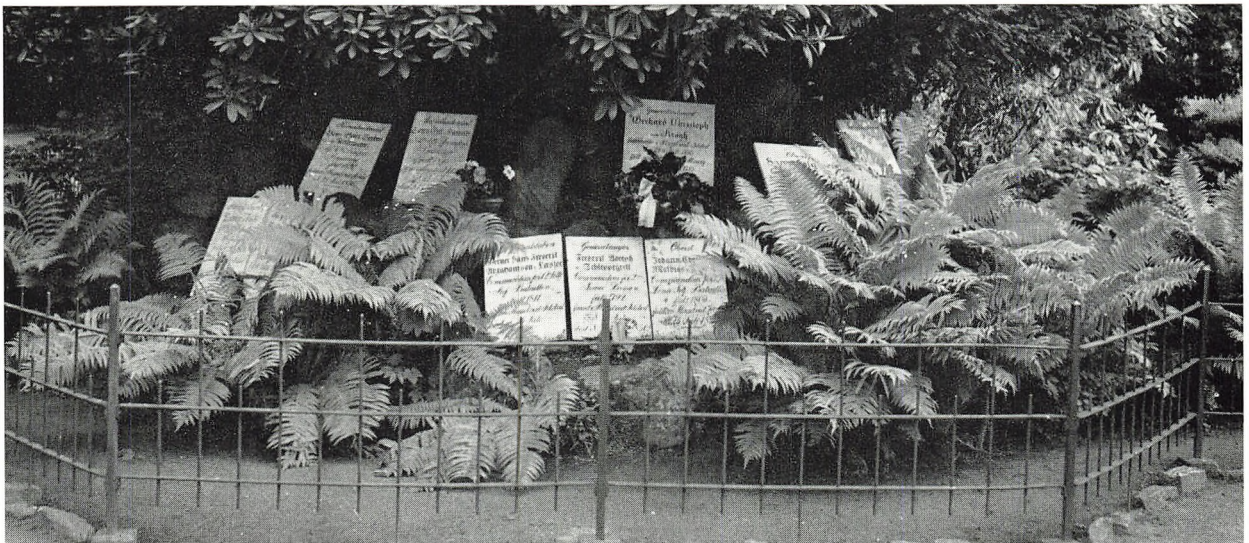
Fra FLENSBORG GAMLE KIRKEGÅRD

Øverst: Mindesten over danske soldater, der faldt i slaget ved Bov den 9. april 1848.

Rejst af borgere i Flensborg.

Nederst: Parti af grav- og mindehøjen over 465 danske soldater, som faldt i slaget ved Isted den 25. juli 1850.

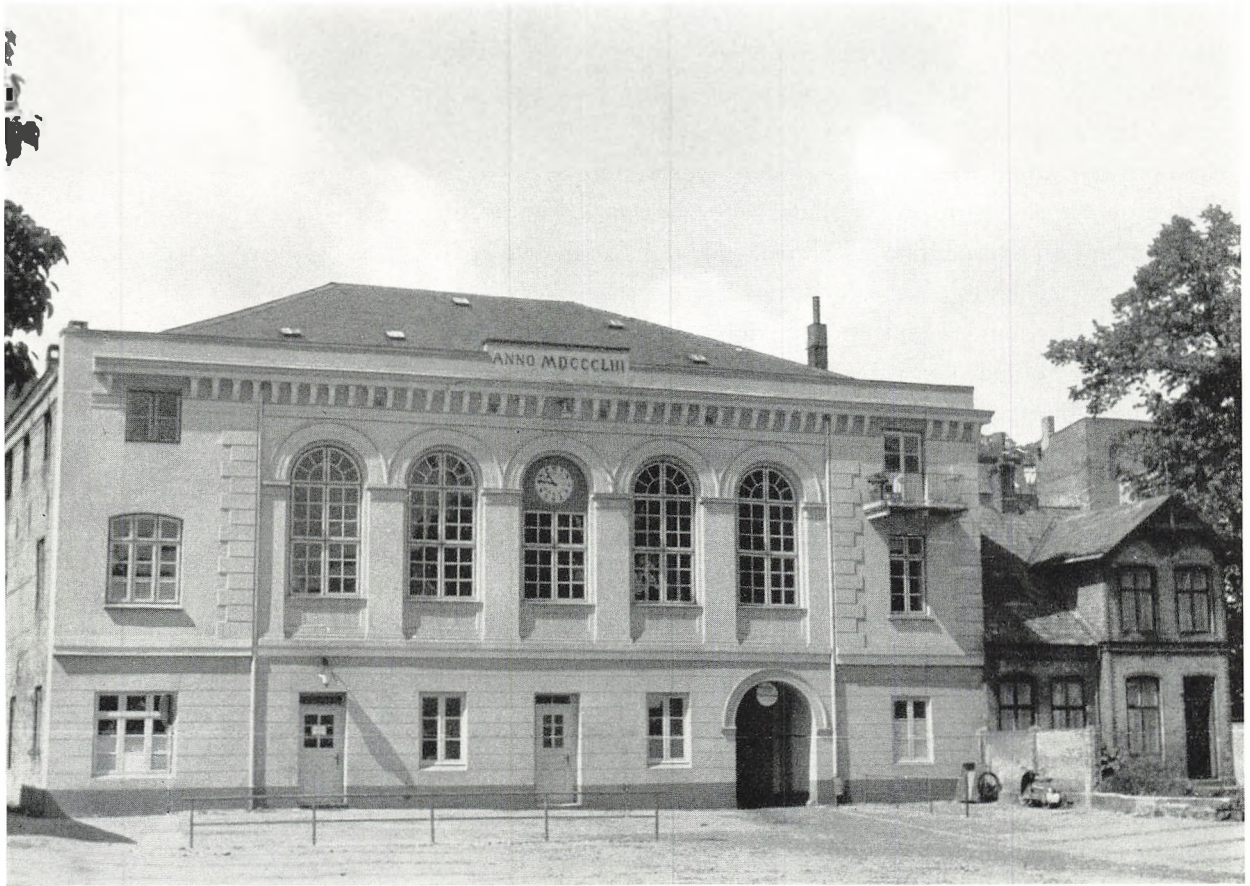

I Sydslesvig varede slesvig-holstenernes herredømme fra april 1848 til juli 1850, i Nordslesvig blev det kun afbrudt af den sidste våbenhvile. I den tid var der sket meget. I store strøg, som f. eks. i Angel, der i april 1848 var fuldstændigt rolige, var de fleste af bønderne blevet slesvig-holstenske. Propagandaen havde virket. Krigen havde ført død og lemlæstelse over mange mennesker og bragt nag ind i deres slægt. Ikke mindst Isted-slaget stod i vejen for den forsoning, som man stræbte efter fra dansk side.

Allerede ved krigens udbrud havde kong Frederik 7. lovet tilgivelse for det skete. Løftet blev gentaget efter Isted-slaget og opfyldt efter krigen. Denne amnesti gik meget vidt. Undtaget blev kun nogle få politiske førere og de kongelige officerer, som glemmende ed og pligt havde taget del i oprøret. Af de sidste blev mange alligevel amnesteret senere. Talrige embedsmænd beholdt deres embeder, selv om de havde virket mod kongen, f. eks. kunne statholderskabets finansminister fortsætte som landfoged på Sild, og selv de uretmæssigt indsatte præster kunne blive i deres embeder, når bare de aflagde ed til kongen. De, som nægtede, måtte fjernes, og de søgte så til Tyskland og klagede over deres lod.

Danmarks Riges grundlov kom ikke til at gælde i Sønderjylland. Kongen måtte endda love ikke at knytte Sønderjylland nærmere til kongeriget, end Holsten blev det. Derfor beholdt Sønderjylland sin egen stænderforsamling, regering og appellations- eller overret. Dette styre fik sæde i Flensborg. Et par borgerhuse på Holmen blev købt og ombygget til dette øjemed af stadsbygmester L. A. Winstrup 1852-53. På grunden stod et gammelt pakhus, som Winstrup ombyggede til brug for stænderforsamlingen, og han fik et virkeligt godt hus ud af det. Stilen er endnu klassisk, men ind til gården minder den snarere om renæssancen. Tiden havde ikke længere sin egen stil, men gjorde nu tidligere tiders byggeskik efter.

STÆNDERBYGNINGEN I FLENSBORG.

Opført af L. A. Winstrup 1853
ved ombygning af et gammelt pakhus.

I resten af Frederik 7.s tid var der spænding i hertugdømmet. Danskheden gik frem, og slesvig-holstenerne blev holdt nede med fast hånd, og dog kunne de sætte en kraftig propaganda i gang i landet selv og i Tyskland.

Kærkommen grund til at klage gav den nye ordning af sproget i kirke og skole. I Nordslesvigs landsogne var dansk som hidtil kirkesprog, og i byerne blev det afvekslende dansk og tysk. Sydslesvig blev delt langs Oksbækken, nord og vest om Slesvig og videre ud til Frisland. I den nordlige del skiftede dansk og tysk gudstjeneste. Skolens sprog blev dansk, men der blev lært tysk i fire timer om ugen. I resten af landet var kirke- og skolesproget nu som før tysk. Hjemmeundervisning var tilladt. Manden for dette store forsøg på at styrke det danske folkemål var sønderjyden, departementschef A. Regenburg.

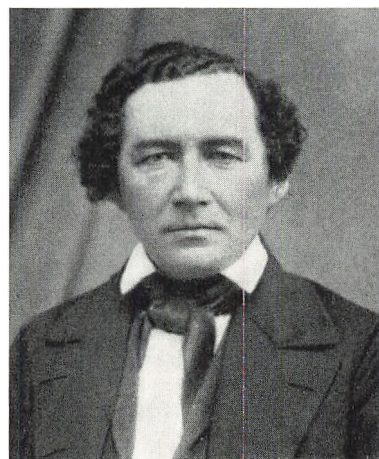
I en velvillig befolkning ville sprogordningen nok have nået sit mål, men i Angel var bønderne blevet politisk bevidste og slesvig-holstenske. Da de følte det danske sprog som en tvang, opgav de deres modersmål og gik over til at tale plattysk, et sprog som i forvejen blev brugt meget, og de stod regeringen hårdt imod.

Tiden var dårlig for folkestyret. Der var ikke tros- og pressefrihed som i kongeriget, og både danske og tyske blade blev af og til forbudt i hertugdømmet. Den nye stænderforsamling blev valgt af de velhavende, og derved kom de danske stændermænd i mindretal. I stændersalen blev der højtrøstet fremført kæremål mod sprogordningen, som man hævdede var en stor uret. Det virkede stærkt i Tyskland, som også blev påvirket af udvandrede og afskedigede præster.

Den folkeyndest, som Frederik 7. nød i kongeriget, mødte han også i Sønderjylland, endog fra tysksindede. Det gav ham også styrke, at han var ætling af den gamle kongestamme og den rette arving til hertugdømmerne. Men da døde kongen pludselig på Lyksborg den 15. november 1863.

KONG FREDERIK 7. og
LENSGREVINDE DANNER.

Fotografi fra
ca. 1860.

TH. A. J. REGENBURG (1815-95)
departementschef i det slesvigske ministerium 1852-64, sprogeskripterens ophavsmand. Fotografi fra 1859.

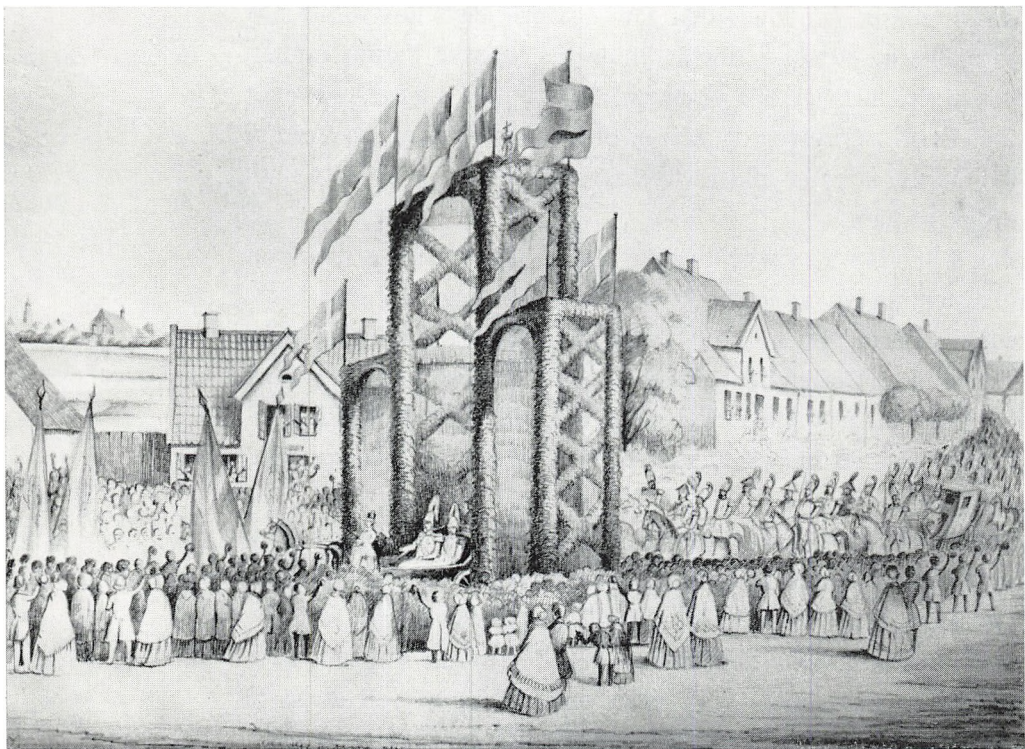

Den store folkekamp mellem dansk og tysk falder i tid sammen med den moderne tekniks indtog i Sønderjylland. Fra 1840'erne til ind i 60'erne blev chauseerne anlagt, som i hovedtræk findes endnu. Da stænderhuset i Flensborg blev opført i 1853, blev der indbygget to wc'er. Slesvig fik gaslygter i 1856, et år før København, og Flensborg havde allerede fået det nye lys før 1853. Den elektromagnetiske telegraf afløste den gamle optiske telegraf, og en telegraflinje med jordledning blev trukket fra Rendsborg op gennem Sønderjylland med forbindelse til København. Den kom til at spille en stor rolle i krigen 1864. Frederik 7. var den første konge, hvis træk blev fastholdt af fotografiet.

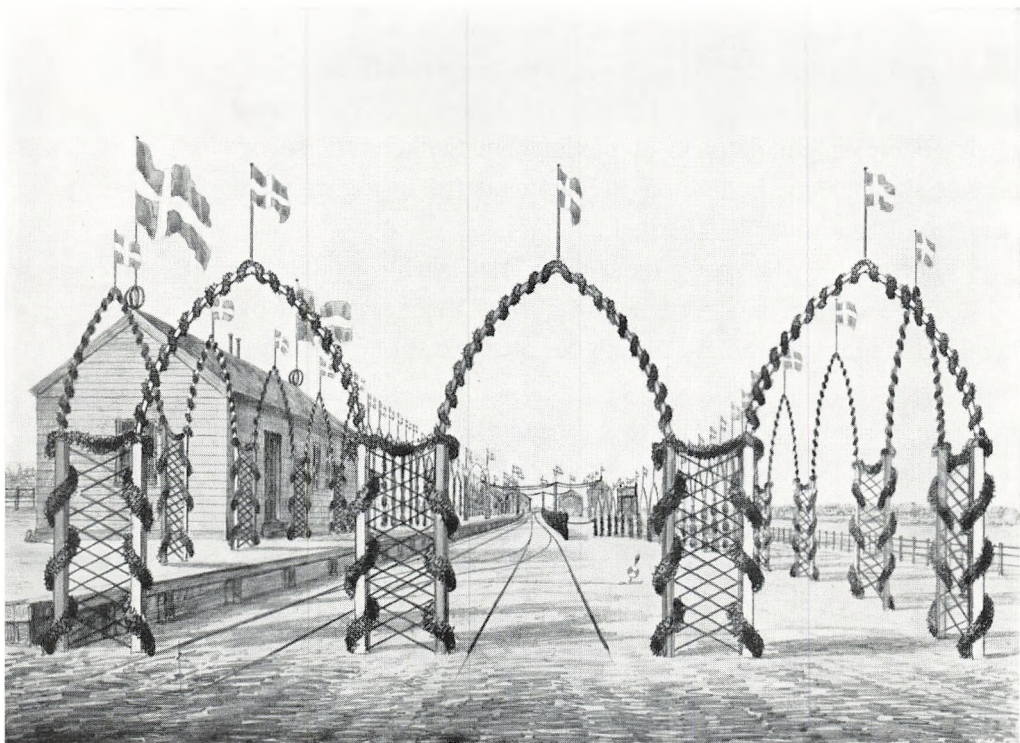
Støbejern blev nu brugt i større mængder. Bevaret er endnu støbejernsdragere til en af Ejderkanalens vindebroer, men ellers blev jern særligt brugt til jernbaner. I helstaten blev den første bane anlagt i det på mange måder teknisk mere fremskredne Holsten. Der gik en jernbane fra Kiel over Neumünster til Rendsborg. Den blev brugt af prinsen af Nør ved fæstningens overrumpling. I kongeriget var banen København-Roskilde i drift før 1848. I Sønderjylland havde man i 1840'erne ivrigt drøftet jernbaneanlæg. Nogle, særligt slesvig-holstenere, ønskede en længdebane med forbindelse til Holsten og Hamborg. Andre, dansksindede og Flensborg-købmænd, ønskede en tværbane fra Østersø til Vesterhav.

Denne strid hæmmede udviklingen, men efter krigen kom der gang i sagen. I 1854 åbnedes »Kong Frederik 7.s sydslesvigske jernbane«. Den blev bygget og drevet af et engelsk selskab og gik fra Flensborg til Husum og Tønning. Den havde også en stiklinje til Rendsborg, og således blev den både længde- og tværbane. Den gjorde Tønning til en vigtig havn for voksende udførsel af oksekød til England, og da havnen gik tabt i 1864, måtte man anlægge Esbjerg.

KONG FREDE-
RIK 7.S INDTOG
I SLESVIG
den 28. oktober
1854 i anled-
ning af den
slesvigske
jernbanes
indvielse.
Blyantstegning
af Valentin
Wassner.
Frederiksborg
Museet.

RENDSBORG
STATION,
udsmykket i
anledning af
den slesvigske
jernbanes
indvielse i
oktober 1854.
Akvarel
af L. Mertens.
Frederiksborg
Museet.

Med Frederik 7. uddøde den gamle kongeslægts hovedlinje. Da stormagterne stræbte efter at holde den danske helstat samlet, blev prins Christian af Lyksborg i 1852 af alle magter godkendt som dansk tronfølger og arving til både kongeriget og hertugdømmerne, efter at alle lovlige arvinger havde givet afkald til fordel for ham.

Men Christian 9.s første gerning som konge var under tvang af folkestemningen at underskrive den forfatningslov, som knyttede Sønderjylland nøje til kongeriget og altså stred mod tidligere aftaler. Det gav den prøjsiske ministerpræsident Bismarck mulighed for at blande sig i rigets forhold. Den 1. februar angreb en hær på 65000 mand prøjsere og østrigere hertugdømmet Slesvig.

Den danske hær, som i tal var underlegen, 41 000 mand, stod ganske vist i en stærk stilling langs Danevirke med gode naturhindringer. Men hærledelsen stolede ikke på de dårligt udrustede og væbnede soldaters kunnen, og da frosten slog bro over både Slien og åerne i vest, mens soldaterne var ved at gå til grunde på den åbne mark, besluttede krigsrådet under general-løjtnant de Mezas ledelse, at hæren skulle trække sig tilbage til Dybbøl. Forinden havde soldaterne kæmpet tappert ved Mysunde og Kongshøj, og tilbagetoget blev gennemført den 5.-6. februar under store lidelser i hårdt vejr, men i ro og orden. Hvor Hærvejen går gennem et pas mellem Sankelmark sø og Angels skovbakker, bed 1. og 11. regiment fra sig og opholdt fjenden, til hæren var i sikkerhed.

Trods nætter uden søvn og dage uden mad slæbte soldaterne selv deres kanoner, når hestene var styrtet. Vejene var hist og her så glatte, at rytteren gik til fods for at støtte sin hest ved hovedtøjet.

Først da tilbagetoget var en kendsgerning, blev krigsministeren underrettet ved et telegram, og dernæst blev telegrafene afbrudt. De Meza var mand for at bære et ansvar. Han blev fjernet.

Episode af TILBAGETOGET FRA
DANEVIRKE den 5.-6. februar 1864.
Maleri af Niels Simonsen 1864.
Frederiksborg Museet.

Extrablad til den „Berlingske Tidende“.

Løvedag Formiddag den 6te Februar, Kl. 12.

Efter Overkommandens Beslutning er Dannevirkestillingen opgivet uden Kamp.

Vi formaae i dette Dødbit ikke at give den ringeste Forklaring om denne overvældende
Efterretning.

Kl. 11 Formiddag: Tilbagelegat stier i god Orden. Tre Division alt i Hensberg.
Dybbøl-Stillingen sikret.

Udgivet og forlagt af Brødrene Berling, Red. af p. Buchgeister. Trykt i det Berlingske Bogtrykkeri i Kjøbenhavn.

Løbeseddel i anledning af Danevirke-stillingens opgivelse.

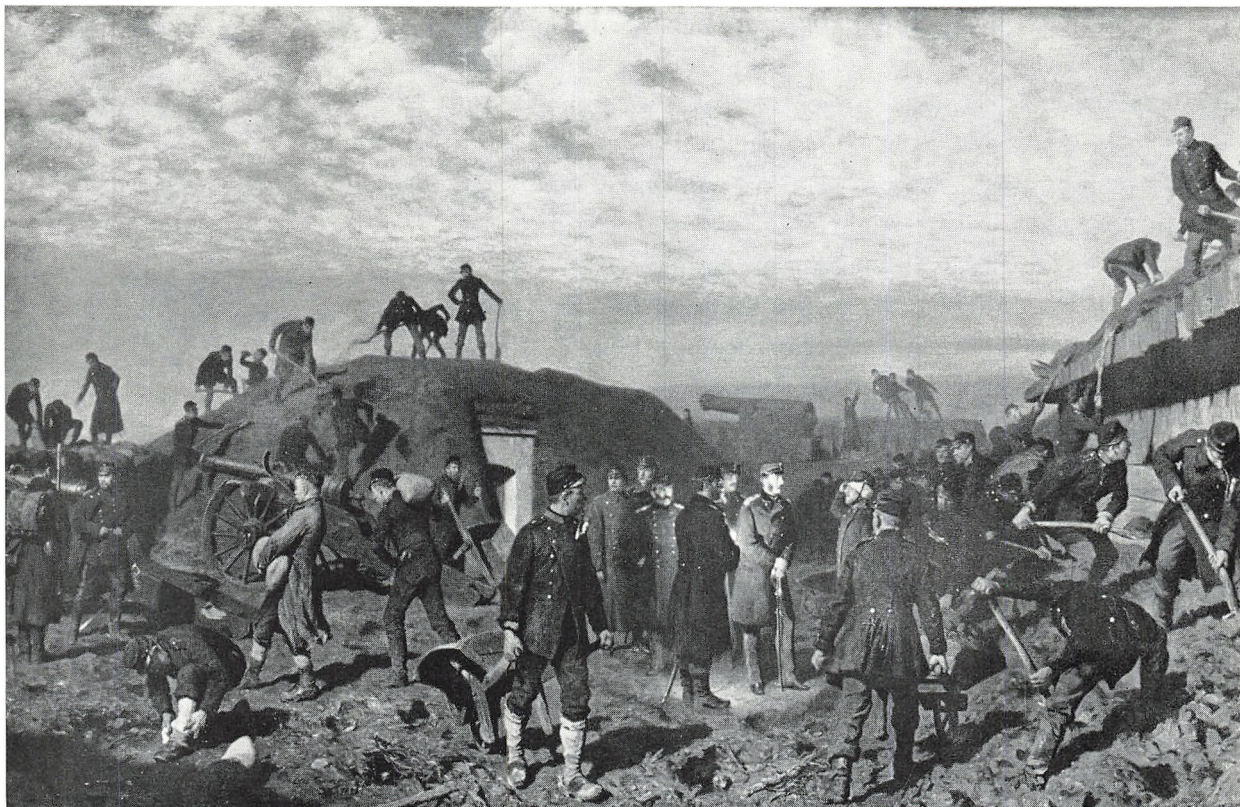
Den danske hærs kampkraft havde gjort stærkt indtryk på prøjserne ved Mysunde, og de vovede ikke straks at storme skanserne på Dybbøl banke, men skred til en regelret belejring. Stillingen støttede sig til dansk herredømme på havet. Der var sikker forbindelse ad broer til Als og gode kvarterer i Sønderborg og omegn.

Men fra dag til dag blev hærens mangler tydeligere. De fortrinligt uddannede prøjsiske tropper havde et overtal af befalingsmænd både ved afdelingerne og i stabene, men i den danske hær var der brist på officerer og underofficerer. Mandskabet var dårligt øvet, og området foran skanserne gik tabt, fordi overkommandoen ikke turde føre tropperne frem i åben mark.

Prøjsernes skyttegrave kom stadig nærmere. Deres nye våbens overlegenhed mærkedes mere og mere. Ved Dybbøl kom man især til at føle de danske kanoners ringe tal og alt for korte skudvidde i forhold til det langtrækkende prøjsiske artilleri. De fjendtlige granaters gennemslagskraft var så uhørt stor, at blokhusene i skanserne ikke gav ringeste ly.

Uden ophør lagdes værkerne øde af den fjendtlige ild. Om natten bødede man på dagens ødelæggelser, så godt man kunne. Militært set var det uden formål at holde skanserne, men regeringen holdt det for vigtigt at have fodfæste på Sønderjyllands fastland ved en forestående forhandling i London, og hæren måtte lyde og holde ud. Den tungeste lod en hær kan få, blev den danske hær til del: at ligge stille i stærk ild i lang tid uden at kunne slå igen, for de få brugbare kanoner måtte holdes rede til den ventede storm, men i denne pine holdt hæren ud med god mandstugt og et tålmod uden lige.

Under disse forhold oplevede det tropperne, at kong Christian gæstede skanserne natten til 23. marts. Kongen var slesviger, født på Gottorp slot. Den tætte, føre mand med kind- og mundskæg bag kongen er generalløjtnant Gerlach, født i Egerneførde. Han var blevet øverstkommanderende efter de Mezas afsked, og han var den rette mand til et sejt forsvar.

KONG CHRISTIAN 9.s BESØG I SKANSE II på Dybbøl natten mellem den 22. og 23. marts 1864. Maleri af Otto Bache 1888. Amalienborg.

Fra uge til uge, fra dag til dag tog kanonilden til, og granaternes haglvejrs voksede til en vælde, som først verdenskrigen et halvt hundrede år senere så magen til. Tallet på tropper i stillingen blev skåret ned til et mindstemål, så at der kun var få mand i skanserne den 18. april, da ti tusind prøjsere kl. 10 brød frem af løbegravene ikke hundrede meter fra de grushobe, som var levnet af de fire sydligste skanser. Kampen blev kort og voldsom. Havde ledelsen vist mistro til troppernes kampevne, så var der ingen tvivl tilbage om deres lyst og vilje til at slås, da de nu endelig fik lov til at gå på. Et kraftigt modangreb blev ført frem langs landevejen af 8. brigade, men mange enkelte soldater og småafdelinger sluttede sig frivilligt til, og stormen blev til ikke efter generalers ordre, men ved underføreres vilje og mandskabets ildhu. Ved Dybbøl mølle brød det kække angreb sammen i ild fra prøjsernes hurtigt skydende bagladerifler, som her for første gang gjorde udslaget. Men modstormen gav hele højre fløj tid til at nå brohovederne og komme over broerne til Als.

Krigen slæbte sig hen med store skuffelser og enkelte lysglimt. Den 9. maj slog en dansk flådeafdeling østrigerne ved Helgoland. Ved forhandlingerne i London kom regeringen til kort. Krigen begyndte igen og få dage efter, natten til 29. juni gik prøjserne over sundet til Als. Den lille danske styrke reddede sig på skibe over til Fyn. Men de sønderjyske vesterhavsoer Før, Sild og Amrum blev holdt lige til den 19. juli, dagen før den endelige våbenstilstand, af kaptajn løjtnant Hammer med et lille rustent dampskib, nogle få kanonbåde og en håndfuld folk. Efter at Als var tabt, var Fyn truet, og østrigerne udrustede flere skibe. Håbet om hjælp fra venligt sindede magter var bristet. Regeringen gav op.

Episode fra KAMPEN VED DYBBØL den 18. april 1864.

Ottende brigades modangreb. Maleri af Vilh. Rosenstrand 1894.

Frederiksborg Museet.

Ved freden i Wien 30. oktober 1864 måtte kong Christian 9. afstå hertugdømmerne Lauenborg, Holsten og Sønderjylland til de to stormagter Prøjsen og Østrig. De kongerigske dele af Sønderjylland – enklaverne – fulgte med, men til gengæld blev halvdelen af Tyrstrup herred, de otte sogne, og Ærø ved Danmark. En landbræmme sønden om Ribe var også dansk, men ellers blev Kongeåen grænse.

Det havde den været før. Klagesangen over Danmarks Riges sørgelige stilling i året 1329 siger det med ordene:

Ind dig trang grænse tvang,
åen midt i jydens land.

Dengang var Sønderjylland vel kommet holstenerne i hænde, men greverne var dog rigets lensmænd. Sønderjylland havde dansk lov, og ingen undertrykte modersmålet. Også efter 1460 havde hertugdømmet en særstilling i forhold til kongeriget, og i flere hundrede år var Kongeåen toldgrænse, men det var dog samme konge, som rådede på begge sider af skellet. Også efter 1721 var Kongeåen et skel, som kunne mærkes, og som gjorde forskel, men folk på begge sider af åen talte samme mål og levede i samklang med hinanden og med den fælles konge og stat.

I 1864 blev Kongeåen grænse mellem to vidt forskellige stater, men der var stadig stærke bånd mellem mennesker nord og syd for åen. Over Sønderjylland kom nu en stat og et styre til at råde, som de danske sønderjyder ikke kunne godkende som udtryk for deres eget væsen. Dette fremmede herredømme førte meget ondt med sig, men kaldte også på det bedste i sønderjyderne: evnen til at kunne selv.

KONGEÅEN ved Foldingbro. Set mod øst.

Slægtstavle over Danmarks konger og sønderjyske hertuger i tiden 1460-1864

Kong Christian 1.
+ 1481

Hans
+ 1513

Frederik 1. |
+ 1533

Christian 2.
+ 1559

Christian 3.
+ 1559

Hertug Hans den Ældre
+ 1580

Hertug Adolf af *Gottorp*
+ 1586

Frederik 2.
+ 1588

Hertug Hans den Yngre af *Sønderborg*
+ 1622

Johan Adolf
+ 1616

Christian 4.
+ 1648

Christian Alexander Hans Adolf Frederik
+ 1633 + 1627 + 1624 + 1658

Joachim Ernst
+ 1671

Frederik 3.
+ 1659

Frederik 3.
+ 1670

Ætø *Sønderborg* *Nordborg*
uddødt 1722

Lyksborg
uddødt 1779

Plön (Plön – Nordborg)
uddødt 1761

Christian Albrecht
+ 1695

Christian 5.
+ 1699

Hans Christian
+ 1653
Sønderborg
uddødt 1709

Ernst Günther
+ 1689
Hertug af *Augustenborg*

August Philipp
+ 1675
Huset *Beck*
(senere *Lyksborg*)

Frederik 4.
+ 1702

Christian August
+ 1726

Frederik 4.
+ 1730

Frederik Vilhelm
+ 1714
Christian August
+ 1754

Carl Frederik
+ 1739

Adolf Frederik
Konge af *Sverige*
+ 1771

Christian 6.
+ 1746

Frederik Christian 1.
+ 1794

Peter den Stores datter

Gustav 3.
+ 1792

Frederik 5.
+ 1766

Frederik Christian 2.
+ 1814

Carl Peter Ulrik
(Czar Peter III af *Rusland*)
+ 1762

Gustav 4.
+ 1837

Christian 7. Arveprins Frederik
+ 1808

Christian August
+ 1869
Frederik
+ 1865
Prins af *Nør*

Paul 1.
+ 1801

Nikolaj 1.
+ 1825

Frederik 6.
+ 1839

Christian 8.
+ 1848

Frederik
+ 1880

Alexander 1.
+ 1825

Alexander 2.
+ 1881

Frederik 7.
+ 1863

Slægten uddødt
1931

Christian 9.
+ 1906

Billederne i denne bog er optaget af følgende fotografer eller stillet til rådighed af nedennævnte institutioner og personer

Niels Elswing, Nationalmuseet 9, 19, 21, 27, 29, 33, 34, 35, 43 a-b, 75, 101, 107, 111, 113 b, 120, 125, 143, 159, 163, 191, 205, 213, 229 b og 239 a-b

Lennart Larsen, Nationalmuseet 13, 15 a-b, 23 a, 37, 41, 49, 53, 79, 83, 91, 93, 113 a, 139, 141, 151, 153, 173, 174, 175, 178, 179, 185 a-b, 189, 201 og 253

Poul Kürstein, Slesvig 56

Dr. Theo Christiansen, Slesvig 57

A. Brandt, København 77

Tonhalle-Foto, Tønder 169, 171 og 207

Paul Heinrich, Flensborg 241

Dr. Vilh. la Cour, Birkerød 244

Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg 69, 85, 90, 95, 97, 99, 114, 115 b, 119, 135 a-b, 145, 157, 167 b, 183, 187, 197 b, 211 a-b, 217, 219 a-b, 221 a-b, 223, 227, 229 a, 231 a-b, 233, 234 a-b, 245, 247 a-b, 249 og 251

Nationalmuseet 31, 39 b, 45, 51, 55, 63, 89, 168 og 181

De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg 147, 149 b-c og 225

Statens Museum for Kunst 117 b, 197 a, 199 og 237

Den kgl. Kobberstiksamling 117 a og 235 a-b

Den kgl. Mønt- og Medaillesamling 144 a-b

Tøjhusmuseet 149 a

Museet på Sønderborg slot 202

Det kgl. Bibliotek 17 b, 80, 103 a-b, 123, 133, 193, 203, 209, 214 og 215 a-b

Rigsarkivet 25, 59, 64 og 137.

Landesamt für Denkmalpflege, Kiel 11, 23 b, 59, 81, 104, 105, 108, 121, 155, 161, 165, 177 og 195

Städtisches Museum, Flensborg 47, 65, 115 a og 167 a.

Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte, Gottorp 17 a og 26

Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Gottorp 71, 109 og 127

Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Gottorp 66 og 67

Stadtarchiv, Flensborg 61

Schloss Eutin 87

Germanisches Museum, Nürnberg 39 a

Skokloster, Sverige 129 a-b og 131 a-b

Billederne på s. 72 og 73 er gengivet efter plancher i værket: Bordesolmer Altar von Meister Brüggemann. Herausgeber Photographie Wetzlar. Aufnahmen: Foto – Marburg

Sønderjyllands-kortet på s. 7 er tegnet af topograf Kjeld Poulsen

Farvebilledet på smuds-omslaget er optaget af Lennart Larsen, Nationalmuseet

Stedregister

- Adolfskog 110f
Als 52, 62, 68, 76, 94, 98, 112, 134, 152, 185, 188, 230, 232, 248, 250
Alssund 134, 188
Amrum 40, 200, 250
Angel 32, 68, 76, 112, 124, 130, 160f, 176, 184, 204, 240, 242
Arnkilsøre 188
Arnæs 124ff, 200
Arrild 180f
Augustenborg 150, 152f, 156f, 178, 222

Barvid syssel 24
Bergenhuse 176f
Bjolderup 22
Blåkrog 196f
Bolderslev 206
Bordesholm kloster 72
Bov 10, 12, 230, 238f
Bredsted 196f, 206
Bredsted amt 122
Breitenburg 102
Broager 42, 54f, 198
Brundlund 82f
Brøns 232
Brådeborg 62f
Bustrup 23
Bustrup Dam 17

Christiansfeld 186f

Damp 158f, 164
Danevirke 10, 12, 17, 19f, 24, 102, 142, 176, 236, 246f
Delmenhorst 154
Ditmarsken 8
Drølt 190
Duborg 62, 64f, 82

Dybbøl 188, 230f, 238, 246, 248ff
Dänischwold 42, 112, 124, 150

Egen 42, 184f
Egernførde 24, 72, 102f, 114f, 144, 160, 166, 232f, 236
Egernsund 198
Egvad 30f
Ejder 8f, 18, 24, 120, 122, 144, 148, 176, 200, 244
Ejdersted 8, 24, 110, 144
Ellingsted 19
Ellum syssel 24
Enklaver 252

Femern 68
Flensborg 42, 46f, 60f, 64f, 68, 80, 94, 100, 104f, 114, 160, 166, 190f, 200, 210, 234, 238ff, 244
Flensborg amt 100
Flensborg fjord 198
Foldingbro 253
Fredericia 188, 232, 234ff
Frederiksberg, Slesvig 206
Frederiksstad 8, 120, 126, 200, 236
Frøslev 36f
Før 200, 250

Gallehus 14f, 129
Gejlå 12
Gettorp 24, 42, 113
Gottorp 10, 54, 62, 68, 70f, 74, 86, 88f, 108f, 116, 126ff, 142ff, 146, 150, 152, 162, 232
Gram 138
Grimmerup 204f
Gråsten 150, 152, 198, 222f

Haby 24
Hadeby Nor 17
Haderslev 48f, 68, 72, 84, 90f, 102f, 136, 192, 202f, 214f

Haderslev amt 112
Hamborg 94, 102, 204
Hanved 206
Havetoft 32
Hedeby 16f, 22, 26, 120
Helgoland 250
Hellevad 116
Hjerpsted 174f
Hjordkær 42
Holdnæs 76
Hollingsted 18
Hovslund 22f
Husby 32
Husby herred 25
Husum 8, 48, 72, 80f, 106f, 114, 132, 144, 166, 192f, 200, 244
Husum amt 122
Hviding 50f
Hygum 136
Højst 162
Hørup 185

Iller 198
Immervad 10, 12f
Isted 10, 24, 236ff
Isted syssel 25

Jels 136f
Juriansborg 56

Kappel 114, 124, 200
Karby 159
Kiel 24, 144, 154, 228, 244
Klipleve 206f
Knoop 190
Kolding 232, 236
Kongeå 10, 252f
Kongshøj 246
Kosel 24
Kriseby 166
Krop 10, 18
Kværn 38f

- Levenså 8
 Lille Sol't 184
 Lo Hede 10, 18, 70
 Lollfuss 206
 Lundtoft herred 68
 Lyksborg 98, 100f, 242
 Lyrskov 10
 Løgumkloster 38ff, 44f, 182, 206
 Løjt 200
- Marstal 200
 Meggersø 18
 Milde å 8
 Mildsted 80
 Munkbrarup 32, 34f
 Mysunde 236, 246, 248
 Møgeltønder 14f, 128ff, 140, 172f
 Møgeltønderhus 128ff, 138
 Mågeøen 56f
 Mårkær 40
- Nordborg 86
 Nordstrand 68, 122
 Nybøl Nor 198
 Nydam 188
 Nydam mose 188
 Ny herred, Angel 25
 Nyhus 10
 Nørre Brarup 32, 42f
- Odense 52, 62, 96ff
 Ohrfeld 160
 Oksbæk 242
 Oksenkær 12
 Oksenvad 136
 Oversø 42f
- Pelworm 122
 Povlskro 12
- Randerup 182
 Rendbjerg 198f
 Rendsborg 8, 126, 148, 200, 228f,
 232, 236, 244f
- Reventlow, grevskab 188
 Rheide å 18
 Ribe 26, 38, 40, 62, 66f, 136, 182
 Rinkenæs 198
 Roter Haubarg 110f
 Rundhof 160f
 Ryd kloster 40, 98, 100
 Rødding 218ff
 Røst 124
- Sandbjerg 188f
 Sankelmark 10, 238, 246
 Schackenborg 14f, 128, 138ff,
 150, 172, 188, 198
 Satrup 58f
 Seem 40
 Sild 200, 250
 Skamlingsbanken 218, 220f
 Skastgård 174
 Skodborghus 10
 Slavgård 220f
 Slesvig 10, 16f, 22, 24, 26f, 28ff,
 34, 38, 44, 48, 56ff, 68, 72ff,
 108, 146, 160, 162f, 166, 192,
 195, 200, 206, 212f, 230, 236,
 244f
 Slien 17f, 24, 56f, 132, 246
 Slogs herred 186
 Snogbæk 188
 Sommersted 212
 Sorgbro 10ff
 Sorge 176
 Spangebæk 18
 Stabelholm 8, 24, 144, 176
 Starup 22
 Stranderød 198
 Sundeved 25, 68, 76, 98, 112,
 134f, 152, 188, 232
 Svans 24, 112, 124, 150, 158f,
 164, 166, 176
 Svavsted 42, 70, 144
 Søby 76
 Søgård 150
- Sønderborg 54, 62, 76f, 86, 88,
 92f, 128, 134f, 152, 196, 200,
 202, 230, 248
 Sønderborg amt 100
 Sønder Brarup 206
 Sønder Gøs herred 24
 Sønder Stabel 8f
 Sørup 32f, 114
- Tofting 8
 Toldsted 10
 Trene 18, 24, 120, 176, 236
 Tyrstrup herred 186, 252
 Tønder 8, 68, 78f, 128f, 140f,
 166, 168ff, 192, 194, 200
 Tønder amt 122, 206
 Tønning 8, 192, 200, 244
 Tørning 10, 62, 126, 144ff
 Tørning Len 62, 84, 94, 182
- Ulkebøl 52f
 Ullerup 62f
 Ulsnæs 42
 Urnehoved 12
 Uthland, frisiske 8
- Vesterland Før 40
 Vidå 78, 122, 128
 Vindeby Nor 102
 Vis herred 25
 Witzwo:t 110f
 Vonsild 192
 Wulfshagen 112f
- Ærø 52, 62, 68, 86, 94, 252
 Ærøskøbing 200
- Øsby 113
 Øster Fjolde 176
 Øster Løgum 132f
- Åbenrå 68, 82f, 160, 166f, 178ff,
 192, 200f, 214f, 230
 Åbenrå amt 132

Personregister

- Abel, konge 8, 56, 80
Adler, J. G. C., generalsuperintendent 194f, 214
Adolf, gottorpsk hertug 86f, 96, 106
Adolf, holstensk greve 66
Ahlefeldt, adelsslægt 150, 152, 158, 160, 164
Ahlefeldt, Frederik, statholder 150
Ahlefeldt, Godske, biskop 26, 44, 84
Alexander, sønderborgsk hertug 100
Als, Peder, maler 160, 164
Andersen, H. C., digter 222f
Anna Catharina, dronning 102, 104
Ansgar, missionær 16, 26
Ansver, helgen 28
Augusta, gottorpsk hertuginde 108, 110

Bache, Otto, maler 249
Baggesen, Jens, digter 222
Baudissin, Caroline, grevinde 190
Bernstorff, A. P., minister 156
Bernstorff, J. H. E., minister 154
Beyer, Georg, kansler 64
Binck, Jacob, kunstner 84f
Bissen, H. V., billedhugger 164, 196, 234f
Bjørnsen, Jacob, købmand 180
Bohlsmann, C. A., bygmester 178, 189
Bredal, Jens, admiral 134
Brenno, italiensk stukkatør 164
Brorson, Hans Adolf, biskop 40, 182
Bruhn, Jørgen, skibsreder 200

Brüggemann, Hans, billedskærer 72ff
Buchwald, adelsslægt 115
Bundesen, Klaus, herremand 62
Bundesen, Palle, herremand 62
Bundsen, Axel, arkitekt 164, 190ff
Bülow, F. R. H., general 188

Callisen, C. F., generalsuperintendent 234
Carl af Hessen, landgreve, statholder 162
Carstens, A. J., maler og billedhugger 164, 196
Christian 1. 68f, 80
Christian 2. 44, 70, 72, 76
Christian 3. 84ff, 92, 94, 142
Christian 4. 102, 104, 108, 116f
Christian 5. 148, 188
Christian 8. 156, 212, 224ff, 228, 234
Christian 9. 100, 166, 246, 248f, 252
Christian Albrecht, gottorpsk hertug 124
Christian August, augustenborgsk hertug 210, 212, 216f, 222, 224, 226, 228

Dahlmann, F. C., professor 208
Dalgas, Carlo, maler 230f
Danckwerth, Caspar, topograf 122, 132
Danner, Louise, lensgrevinde 242f
Dorothea, dronning 68f, 92f

Eckersberg, C. W., maler 164, 196ff
Eberstein, E. A., feltmarskal 138
Engelhardt, Conrad, arkæolog 188
Erichsen, Vigilius, maler, 155
Erik Glipping 70
Erik Plovpenning 44, 56

Erik af Pommern 62, 64, 70, 76, 82, 102
Erik Abelsøn, hertug 70
Erik (2) Valdemarsøn, hertug 32
Erik, hirdmand 22
Ernst Günther, augustenborgsk hertug 150
Ewald, Johannes, digter 162, 182

Fabricius d. Ældre, Jacob, superintendent 108
Falck, Niels, professor 212
Fischer, Frederik, urmager, redaktør 214f, 218
Flint, G. N., tegner 187
Flor, Chr., professor 218f
Floris, Cornelis, billedhugger 74f, 92
Floris, Frans, maler 92
Frederik 1. 68, 70, 72, 74ff, 88, 142
Frederik 2. 86, 94ff, 98, 102
Frederik 3. 138
Frederik 4. 144, 146, 148f, 154
Frederik 6. 100, 156, 158, 168, 212, 216, 234
Frederik 7. 100, 166, 224, 228, 236, 240, 242ff
Frederik 9. 150
Frederik, kronprins, se Frederik 6. og Frederik 9.
Frederik, arveprins 156, 224
Frederik af Nør, prins 224, 226, 228, 244
Frederik 3., gottorpsk hertug 116ff, 123, 127, 134
Frederik 4., gottorpsk hertug 144
Frederik Christian d. Ældre, augustenborgsk hertug 152
Frederik Christian, augustenborgsk hertug 156, 166f, 216
Fortling, E., litograf 216
Friedrich, lyksborgsk prins 100

- Friedrich Karl, preussisk prins 22
 Friedrich Wilhelm, kurfyrste 134
 Fritz, J.F., litograf 229
 Frost, R., kobberstikker 14
- Gerhard, hertug 80
 Gerhard, biskop 64
 Gerlach, G.D., general 248
 Gert, greve 10
 Godfred, konge 18, 20
 Goos, Carl, maler 195
 Greggenhoffer, G., bygmester 160f
 Gudewerd t. Yngre, Hans, billedskærer 114f
 Gudewerd t. Ældre, Hans, billedskærer 114f
 Gyrsting, Morten Jenssøn, rigsråd 64
- Hammer, O., kapt. løjtnant 250
 Hammersteen, Christine, præstekone 180f
 Hammersteen, Nic., præst 180f
 Hans d. Yngre, hertug 86, 92, 94, 98ff, 101, 188
 Hans d. Ældre, hertug 64, 86, 90f, 94, 96, 102
 Hansen, B.H., maler 201
 Hansen, C.F., arkitekt 164, 192f, 196
 Hansen, Constantin, maler 219
 Harsdorff, C.F., arkitekt 164
 Hartmann, Carl, billedhugger, maler 216, 223
 Heidtrider, Henni, billedhugger 106
 Heldvad, Niels, præst, forfatter 116f
 Helgesen, Hans, oberst 120, 238
 Henrik (Gertsøn), hertug 64
 Heuer, W., litograf 203
 Holck, adelsslægt 52f
 Hörner, Johan, maler 182
- Ingrid, dronning 150
- Jacobsen, G.A., maler 229
 Jardin, N.-H., arkitekt 164
 Jensen, C.A., maler 164, 196f, 211, 234
 Johan Adolf, gottorpsk hertug 106ff
 Juel, Jens, maler 157, 160, 164
- Karies, Nik., bygmester 101
 Karl 10. Gustav, svensk konge 134f
 Karl 12., svensk konge 144
 Karl Peter Ulrich, se Peter 3.
 Katharina 2., russisk kejserinde 154
 Klaus, holstensk greve 62
 Klewing, H.A., stenhugger 238f
 Knud d. Hellige 30
 Knud Lavard, hertug, 28, 44, 56f, 60
 Koch, Peter Chr., redaktør 214f, 218
 Kristoffer, konge 56, 70
 Krogh, G.C., general 238
 Krüger, H.A., stænderdeputeret 228
- Langemann, Nic., guldsmed 149
 Lassen, Erik, kådner 14
 Lehmann, Orla, politiker 210
 Leve, Lorenz, staller 28
 Lorck, Melchior, maler 94f
 Lorentzen, C.A., maler 196
 Lorenzen, Nis, stænderdeputeret 218
 Lorenzen, Peter Hiort, stænderdeputeret 210ff, 220
 Lornsen, Uwe J., landfoged 208ff
 Louise Augusta, augustenborgsk hertuginde 156f
 Lund, F.C., maler 80, 193
 Læssøe, Frederik, oberst 238
- Magnus, konge 60
 Manicus, Claus, læge 218
 Marstrand, Wilh., maler 224
 Margrethe, dronning 46, 64, 82
 Margrethe Sprænghest, dronning 70
 Meinstorp, Henning, lensmand 62
 Mejer, Johs., kartograf 17, 122f, 132f
 Mertens, L., maler 245
 Meza, C.J.F.de, general 246
 Müller, Sophus, arkæolog 16
- Nay, A., litograf 220f
 Niels, konge 30, 60
 Niels, biskop 70
 Nissen, Hans, (Hammelev), landmand 218
 Nissen, N. C., bogbinder 218
- Oberberg Hercules v., bygmester 92
 Olearius, Adam, bibliotekar 116f
 Otto, tysk kejser 22
 Ovens, Jürgen, maler 116ff
- Paludanus, Godofridus, præst, vinhandler 120
 Paul, russisk kejser 154
 Paulsen, Christian, professor 210f, 216, 218
 Pedersen, Th. Vilh., maler 233
 Peter 3., russisk kejser 154
 Philip, lyksborgsk hertug 100
 Pilo, C.G., maler 164
 Pogwisch, adelsslægt 115
 Pontoppidan, Erik, biskop 182, 187
- Rantzau, adelsslægt 160
 Regenburg, Th.A.J., departementschef 242

- Reventlow, adelsslægt 158, 160, 188
- Reventlow, Christian Ditlev, minister 158
- Richardt, F., maler 220f
- Richtsén, Carsten, borgmester 170
- Ringerinck, Hinrich, billedskærer 104, 114
- Rollwagen (Rolweghen), Jan Claes, generaldiggreve 122
- Romdorp, Andreas, ærkedegn 14
- Rosenstand, Vilh., maler 251
- Rumohr, adelsslægt 114, 160
- Rumohr, Detlef v., godsejer 124
- Rørik, vikingehøvding 8
- Saldern, Caspar v., gottorpsk statsmand 154f
- Salgen, Andreas, billedskærer 109
- Saxo Grammaticus 122
- Schack, Hans, feltherre 138
- Schlepperegell, Fr. A., general 238
- Schön, Erhard, tysk kunstner 50
- Skarde, hirdmand 22
- Simonsen, Niels, maler 247
- Skau, Laurids, politiker 218f
- Skovgaard, P. C., maler 219
- Sonne, Jørgen, maler, 230f, 237
- Stallknecht, Claus, arkitekt 164
- Stenbock, Erik, svensk general 144f
- Svend Tveskæg 22
- Svend Grathe 60
- Svendsdatter, Kirsten, kniplepige 14
- Tadey, F. A., stukkatør 160
- Tast, Hermann, reformator 80, 84
- Tessin d. Yngre, Nicodemus, arkitekt 143
- Thorvaldsen, Bertel, billedhugger, 164, 196, 234
- Torstensson, Lennart, svensk general 118
- Trap, J. P., topograf 80, 192
- Tych, Nic., overinspektør, amtsforvalter 140f
- Uffe, sagnkonge 8
- Valdemar d. Store 20, 32, 38
- Valdemar Sejr 24, 56
- Valdemar 4. Eriksøn, hertug 32, 60
- Valdemar 5. Eriksøn, hertug 32
- Wael, Adolf v., statholder 120
- Wallenstein, Albr. E., kejserlig general 10, 102
- Wassner, Valentin, maler 245
- Wichmann, Peter, maler 160
- Wiimh, P. L., proprietær 220
- Vilhelm, prins 100
- Wimpffen, C. v., herredsfoged 218
- Winstrup, L. A., arkitekt 164, 240f
- Worm, Ole, læge, oldgransker 14
- Oehlenschläger, Adam, digter 14